

ЗМІСТ.

Т. ШЕВЧЕНКО: Докінчене Івана Гуса	185
Г. БАРВІНОК: Бабусині мрії	187
ДМ. ЙОСИФОВИЧ: На синяві небес	196
МИКОЛА САДОВСЬКИЙ: Спомини з російсько-турецької війни 1877—1878 року	197
С. Г. ФРУГ: Спадок, 3 євр. мелодій	212
АРТИМ ХОМИК: На боєвиши житя	213
ІВ. ФРАНКО: Суспільнополітичні погляди М. Драгоманова	226
ГНАТ ХОТКЕВИЧ: Лихолітте, дія II (далі буде)	241
Г. СТ. ЧЕМБЕРЛЕН: Еволюційні теорії	259
ГУСТАВ ГАЕРШТАМ: Мрії Каріни Брандт (докінчене)	271
МИРОСЛАВ ГАВРИЛІВ: Нерви і душа	285
ПІРАНДЕЛЛЬО: Сицилійські лімони	297
Й. В. ГЕТЕ: Спісива. Навернена	307
ІЗ СТАТИСТИЧНОЇ КОМІСІЇ НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА:	
1. Завязанне Стат. ком., М. Грушевського	308
2. Національна статистика, Ст. Дністрянського	310
3. Потреби аграрної статистики, І. Франка	321
4. Статистика зарібків і страйків, М. Лозинського	324
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: З біжучої хвилі: Після Думи	330
ІВАН ФРАНКО: Українська трибуна в Росії	335
Бібліографія	341
Книжки надіслані до редакції	344

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Digitized by

Digitized by Google

1906.

РІЧНИК ІХ.

ТОМ XXXV.

КНИЖКА VIII.

ЗА СЕРПЕНЬ.

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

О п о в і с т к а.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отєї книжки:

У другій серії вийшли:

	Ціна в коронній вал.
1. М. Грушевський. Б. Хмельницький	0.20 К.
2. Курцій Руф. Фільотве	0.20 „
3. В. Наумович. Величина звідиного світа	0.15 „
4. Панає Мирний. Лови	0.06 „
5. І. Пулюй. Неуропаца сила	0.20 „
6. М. Грушевський. Бех-Аль-Джугур	0.10 „
7. І. Раковський. Вік нашої землі	0.10 „
8. А. Чехов. Каштанка	0.15 „
9. М. Драгоманів. Мия. Ів. Костомарів	0.15 „
10. Е. Золя. Напад на млин	0.20 „
11. І. Пулюй. Нові і перемінні звіади	0.15 „
12. Г. Бвітка. Маруса	0.50 „
13. М. Левинський. Умова для селин. спілка	0.20 „
14. П. Куліш. Оряси	0.06 „
15. М. Кистяковська. Іван Гус	0.20 „
16. О. Стороженко. Оповідани. I	0.20 „
17. В. Барвінський. Досліди з поли статистичн	0.20 „
18. В. Короленко. Ліс шумять	0.20 „
19. І. Франко. Шевченко в польській рев. лекаді	0.40 „
20. В. Гіго. Кавод іе	0.25 „
21. Е. Еган. Руські селяни на Угорщині	0.25 „
22. П. Мирний. Дихий попутав	0.40 „
23. А. Д. Уайт. Розвій географічних поглядів	0.30 „
24. Ів. Франко. Украдене щастє	0.50 „
25. С. Фремов. Національне питанє в Норесії	0.30 „
26. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (1 пісня)	0.30 „
27. М. Драгоманів. Два учителя	0.40 „
28. Е. Золя. Повінь	0.30 „
29. С. Томашівський. Київська козащина 1855 р.	0.10 „
30. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (2 пісня)	0.35 „
31. Т. Масарик. Идеали гуманности	0.35 „
32. Люкін. Юпітер у клопотах	0.30 „
33. М. Костомарів. Письмо до ред. „Колокола“	0.20 „
34. М. Гоголь. Вія...	0.40 „
35. І. Раковський. Вулькани	0.20 „
36. Г. Фльобер. Іродіада	0.30 „
37. О. Терзецький. Мосьяфіли й народовці	0.30 „
38—39. І. Тургенєв. Аси	0.40 „
40. Л. Ворошиковський. Маруса	0.25 „
41—42. Данте Алїгері. Пекло, пісня I—X	0.40 „
43—45. В. Олехнович. Раси Європи	0.70 „
46—48. Л. Толстой. Крайцерова соната	0.90 „
49—50. О. Водняський. Українські наани	0.50 „
51. Е. Золя. Смерть Олівіє Бекайли	0.25 „
52. А. Уайт. Розвій астроном. поглядів	0.45 „
53. П. Ніщинський. Гомерова Іліада (3 пісня)	0.25 „
54. А. Міцкевич. Лист до гал. приятелів	0.45 „
55—56. Л. Толстой. Смерть Івана Іліча	0.55 „
57. В. Врайтенбах. Біологія в XIX в.	0.25 „
58—59. М. Іоркий. На дні життя	0.70 „
60—61. М. Верн. Біблія, студії	0.40 „
62—63. Г. Кляйст. Маркіза О...	0.40 „
64. М. Карєєв. Філософія історії	0.25 „
65—67. Ф. Достоевський. Грач	1.50 „
68. Ш. Сеньобб. Міжнародні революційні партії	0.40 „
69—71. І. Тургенєв. Веснині води	1.30 „
72. А. Д. Уайт. Розвій поглядів на лихву	0.30 „
73.—74. П. Куліш. Українські оповідани	0.30 „

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Т. ШЕВЧЕНКО.

ДОКІНЧЕНЕ ПОЕМИ „ІВАН ГУС АБО ЄРЕТИК“

...¹⁾
 Як та галич поле крили,
 Ченці повалили
 До Констанци, степи, шляхи
 Мов сарана вкрили.
 Барони, герцоги і дюки,
 Псарі, герольди, шинкарі
 І трубадури-кобзарі,
 І шляхом військо мов гадюки.
 За герцогинями Німота,
 Хто з соколами на руках,
 Хто пішки, верхи на ослах,
 Так аж кишить — все на охоту!
 Мов гад у ірій поспіша.
 О Чеху, де твоя душа?
 Дивись, що сили повалило,
 Мов Сарацина воювать,
 Або великого Аттиду!

У Празі глухо гомонять
 І цесаря і Вячеслави
 І той собор тисячеглавий
 У голос лають. Не хотять
 Пускати в Констанц Івана Гуса.
 „Жив Бог, жива душа моя!
 Брати, я смерти не бою ся!
 Я докажу отим зміям,
 Я вирву їх несите жало!“
 І Чехи Гуса провозжали,
 Мов діти батька...

Задзвонили у Констанці
 Рано у всі дзвони.
 Збирали ся кардинали
 Гладкі та червоні,
 Мов бугаї в загороду,

І прелатів лави,
 І три папи, і баронство
 І вінчані глави.
 Зібрали ся мов Іюди
 На суд нечестивий
 Против Христа. Сварн, гомін,
 То реве, то вне,
 Як та орда у таборі
 Або Жиди в школі...
 І всім разом заціпило!...
 Мов кедр серед поля
 Ливанського — у кайданах
 Став Гус перед ними,
 І окинув нечестивих
 Орліми очима.
 Затрусилась, побіліли,
 Мовчки озирали
 Мученика...

„Чого мене,
 Чи на прою позвали?
 Чи дивить ся на кайдани?“
 „Мовчи, Чеше сьмілий!“
 Гадюкою зашипіли,
 Звірем заревіли.
 „Ти єретик! ти єретик!
 Ти сїєш розколи!
 Усобища розвиваєш,
 Сьвятійшої волі
 Не приймаєш!“

„Одно слово!“
 „Ти Богом проклятий!
 Ти єретик! ти єретик“ —
 Ревіли прелати. —
 „Ти усобник!“

¹⁾ Пропускаємо те, що відоме досі з видань »Кобзаря« і передруковуємо ново віднайдене докінчене з недавно виданої червцевої книжки петербурзького місячника »Былое« (ст. 2—5). Наш передрук не дословний, бо видане в »Быломъ« не знати чи точно репродукує Шевченків автограф і в загалі видасть ся зробленим досить недбало, а може лише тому, що копіст не володіючи добре українською мовою, декуди кепсько копіював текст і через се наробив помилок. Усі такі помилки рос. видання справляємо тут мовчки, не зазначаючи варіантів того видання; се буде зроблено в приготованому Наук. тов. ім. Шевченка критичному, повному виданню Шевченкових поезій. — *Ред.*

— „Одно слово!“

„Ти всіми проклятий!“

Подивився Гус на папи,
Тай вийшов з палати.

„Побороли! Побороли!“ —
Мов обіленіли.

„Автодафе! Автодафе!“ —
Гуртом заревіли.

І цілу ніч бенкетували
Ченці, барони... всі пили
І п'яні Гуса проклинали,
Аж поки дзвони загули
І сьвіт настав. Ідуть молитвця
Ченці за Гуса. З за гори
Червоне сонце аж горить —
І сонце хоче подивитьця,
Що будуть з праведним творить?!

Задзвонили в усі дзвони
І повели Гуса
На Голгофу у кайданах.
І не стрепенувся
Перед огнем... став на йому
І молитву дїє:

„О Господи милосердий,
Що я загодїяв
Отим людям, твоїм людям,
За що мене судять?
За що мене роспинають?
Люди! добрі люди!
Молїте ся, неповинні,
І з вами те буде!
Молїте ся! Люті звїрі
Прийшли в овніх шкурах
І пазурі розпустили...
Нї гори, нї мурі
Не сховають. Розіллеть ся
Червоне море
Крови, крови дітїй ваших!
О горе! О горе!
Он де вони, в ясных ризах!
Їх лютії очи —
„Пали! Пали!“ — уже крови,
Крови, крови хочуть!
Крови вашої“...

І димом

Праведного вкрило.
„Молїте ся! Молїте ся!
Господи помилуй!
Прости ти їм, бо не знають“...
Тай не чути стало.
Мов собаки коло огню
Кругом ченці стали:
Бояли ся, щоб не вилїз
Гадиною з жару
Та не повис на коронї
Або на тіярі.

Погас огонь, дунув вітер
І попїл розвіяв, —
І бачили на тіярі
Червоного змія
Прості люди. Пішли ченці
Й Те Деум співали.
Розійшли ся по трапезах
І трапезували
І день і ніч, аж попухли...

Малою сім'єю
Зійшлись Чехи, взяли землі
З під костра, і з нею
Пішли в Прагу. Оттак Гуса
Ченці осудили.
Запалили... та божого
Слова не спалили
Не вгадали, що вилетить
Орел із за хмари
Замість гуся і ровклює
Високу тіяру.
Байдуже їм, розлетїлись,
Мов тії ворони
З крївавого того сьвята
Ченці та барони.
Розвернулись у будинках
І гадки не мають
Бенкетують, та інколи
Те Деум співують.
Все зробили... Пострївайте,
Он на т головою
Старий Жижка з Таборова
Махнув булавою.

10 октябрія 1845. С. Марьинское.

ГАННА БАРВІНОК.

БАБУСИНІ МРІІ.

Щож мені робити на самотині, як не марити? Хоч мої мрії може й ні до чого... Тепер сьвіт инакше походить.

От як ми вийдемо на посиденьки на юлицю, то й я з своїми мріями втру ся. „Нате моїх пять, щоб було десять“. Деякі річи морочать мою голову... Що отце тепер на сьвітї, кажу, постало?! Кажуть, порозумнів сьвіт, і грамота і „ясля“, і всяку всячину придумують, за нас такого й не було! Справді порозумнів сьвіт. А ось що... як його й почати... страшно... а воно-ж рупить і часто не дає спати. Боюсь, щоб і не засьміяли мене молоді теперішні люди. Звісно, вони високо пішли, а ми стовбура стоїмо... скажуть з ума вижила. Буває иньше таке фабре, що й баки тобі забє... Було колись на старших лучче уважали...

Як його, кажу, й почати... що мене турбує? Та вже й нераз зважувалась казати, та й язик прикушу. Звісно, як би моя дружина була на сім сьвітї, то вдвох погмонїли-б про все, помїркували-б — мріями своїми обмінились і серце-б полекшало од тих тяжких мрій, і та думка, що тягарем лежить на серці — те слово й було б у захистї, а то носи його не перепаяне на двоє — тяжко ..

Як тільки гилька одчахнеть ся, то й схне, так і людина; і скибка одрізана од хлїба не притуляеть ся і засхне. От і головешка і на припїчку курить, як одна, а як дві, то й на полі горить. Так оце й наше одиноцтво...

Дак що мене так гірко смутить? Як заведу було сю річ на посиденьках про „побриток“.

Бачте, кажуть що в одному селї дві дівки да позводили своїх дїтїй, а в колодязї знайдено шість торбочок з піском і дїтками задушеними. Се великий переступ! Повбирають ся, куди тобі! мов в княжного дому! шовкові хустки на головах, воскові вінки, ще й ззаду гильку квітчасту з плечий попустить. Хланельова спїдниця, занаска бузументом нашита. Аж очи бере: дивись як на сьвяту. За нас такої роскоші і не було. Що я старий чоловік, мій вік до берега прибив ся, а на красуню таку не можу байдужно надивити ся .. Да таких любощий грїховних чудних теж не було. Ми дїтїй од своїх коханих не зводили. Ми їх так любили... ми так їх

кохали... слізьми обливали придбанне своє, по бурянах ховались, по жаліві од людей, од стида, од попрьоків людських. Лаяли нас і матері, а батьки і в дому виганяли, ми й по наймах бігали, бувало всього, і по під тинню почували, але-ж дітей ніколи не зводили.

Як яка гостра дівка, то й обізветь ся.

— Ми, кажу, кохали своїх коханців, од того то й не зводили, бо вбачали в йому його обличчє. А ви-ж! хіба любили своїх коханих так?!... Ми своїми поступами доказували, що їх любили і Бога чтили і закону не забували. А ви на його накидаєтесь як вовк на ягнятко... Воно безвинне не одібеть ся, а ви посиляєте, дак і душите його! Не накинєтесь же ви на своїх коханців і не одбиваєтесь...

От Гапка Шуба як знайшла немовлятко, то її сестра у других і на юлиці, і дома як очи вибивала, висьміювала й прилюдно. А вона, моя голубка, похилювши голову тільки тисла до себе те немовлятко, воно ще їй найдорожшим здавало ся, що сьвіт на його підняв ся. Тільки й загорить ся її вид красою, як візьме дитину на руки попестить. „Ти моє коханце, каже, найдорожше. Ти моя божа квіточка. Як на тебе дивлю ся, то мов батька твого увиджаю — моє серденятко, моя ти зоре найкраща“. Цілує, милує і сама оживить ся тим, повеселіє і очи загорять ся новим коханням і любовими споминками. А вона як переступниця ходить... бо народ не дає спокійно на сьвіт глянути, а найбільше, найгірше ота заможниця, сестра у других.

Наталка бідова. І про її стали шупотіти. А Гапка Шуба і іще дехто стали за нею помічати, що вона бубнявіє. Се їй не шкодило, вона багата, по три спідниці одягала, щоб штиво було округи: надіне карсет на ваті, і юпка на ваті, сказано, живе при достатках; так убухаєть ся, що на силу підійде... що є в скрині, все на себе одягає, бо є в що одягатись. І дівка гарна, румяна, при здоровю, да просто така як махрова маківка, сама трохи смуглява. А батько й мати рідні не помічають того. Деж! щоб їх дитина да переступ, сором зробила! то Гапка... Вона Гапку, сестру у других, чуть не в'їла, а дитина її хоч і на сьвіт не дивись. А Наталка Морозівна гулять ходить постійно з дівчатами, з парубками у общеський сад; тамже й музики грають, тамже її й подружки гуляють, всі убрані гарно, а иньшим і зась... не то щоб не дозволено ходити туди бідоті в сад, а само не зважаєть ся... по бідности.

Ми по під садом общеським сидимо, доволі нас наабіралось: насіннєчко дзьобаємо і словом перекидаємось і свої молодощі споминаємо і про все передумаєм і про теперішні звичаї. А я між ними старша, то багато помічаю переміни у Наталки Морозівни, да помовчую, а тільки мрію. От що я заприкметила, що Наталка найкраще убрана од усіх... Стьонжки ширини у два вершки, мають і аж по пятам бють ся, а поміж ними узенькі білі атласові, се вже у нас найперша краса, роскіш: знаю, де їй куповані і ким; у перекупок таких і не буде... Паплінова юнка на ваті, у косу клітку стьогана... Воно і жарковато, гм! усі ще в карсетках ходять, щоб, бачте, свою статочність, заможність показати... І товаришка її Катря з нею теж у карсетці, щупленька собі. Да хоч і на осінь повернуло, та ще тепло і сонечко гріє, і промінне грає по її красі.

А що вже я люблю на дівоцтво дивитись! А як воно піде у танець... так як лебідки пливуть одна за одною... Одно мені впало в око, що Наталка не тільки через край тепло водягнена, алеж якось груди у неї наче напхані чимось: от як сільські баби наші йдуть на торг, да несе продавати чи горіхи, чи соняшник, то і напхає цілу пазуху за свитянку всього. Ще й друге мене вразило. Краса її скрява подалась. Зблідла і очи позападали і мов синім камінцем хтось понамальовував під очима. Гм! да й мовчу. Стежу за бабськими речами, і її присічую. Як трапляється за мною на посиденьках, — побачу, мовляв, що иньші казатимуть, чи заприкметять що?... А я уважливо пильную, який вплив вона на иньших зробить. А нас не менше як душ одинацять сидить у самого виходу в саду. Ми за свій вік ноги понабивали, то нам не до музик і не до жартовливих балак. Поруч не далеко од нас молодниць табун теж сидить, уже молодших; хто їх знає, про що вони там маракують... Алеж Наталка у їх так на язиці, як у мене на душці. Усе про неї. Щось гарячо розпалившись говорять і руками розводять, а одна припала до вуха другої і щось шепотить.

Сидить між нами й мати Наталчина.

Тут одна з нас питає у матери Наталчиної:

— Чи благополушно у вас у господі?

— Благополушно, спасибі Богови. А що?! Хиба що?...

— Як ваша Наталочка подалась...

А тут і дівчата настирились, з хвіртки саме йдуть. „Про вовка пошовка“, а тут і вона на поріг — перед веде, да ще розмаяв вітер стьонжки, чи дівчата набігли зразу регочучи, учепили стьонжку

й її затримали саме на порозі. Жінка та нахилилась знов до матери її й каже їй на вухо.

— А деж її придбанне?

— Як? що! схаменись, я тебе запозву... Ти чорниш мою дочку — ввесь мій рід...

І своїм галасом ближче принадила той гурток, і вони підсунулись і стали підгукувать, підтримувати сі чудні речі. Аж мороз у мене поза шкурою пішов.

— Да мовчи, Мелашко! Хоч і твоя дитина, а сеж правда. Се не твоя побіда тільки, а й громадська... Великий переступ перед людьми і Богом.

— Протестую, протестую, люди добрі!

— Да схаменись, Мелашко, свахо моя! Яж тобі не ворог!

А четверта озиваєть ся: — Се діло не хатне, а общеське... Дивись же сама, із її грудий покорм біжить!...

Вона спалахнула як жар. А тут Наталка на порозі саме одну ногу занесла, а дівчата ніяк стьонжки не вирятують, бо вчепилась у крати фірточки.

Наталка почувши се рада-б в птаха обернутись і піднятись під саме небо, щоб того не чути, а дівчата теж похнюпились.

— Дивись, каже, на її вид!... Хиба ми хочем її вславити?! Бог з тобою! тут же і наші дочки... Ми хочем її душу од гріха застерегти.

— Годі! Годі! Щоб вас хресна сила побила! Щоб ви своїх дітей на лаві побачили. Щоб вам було на душі так гірко-тяжко, як моїй душі оте чути!

— Та дай же Боже, щоб твої речі та Богу в уши, коли ми брешемо...

Знов иньша молодиця озвала ся: — Мелашко, ходім до дому, ти аж запінилась...

— Да жаль же свої кровної дитини! Зараз же прийшовши до дому пійду до пристава і в протокол занесу всю наругу, усі ті речі, що чорнять увесь мій рід. На всяку довгоязику, що аж за потилицею матлаєця — на всяку таку-сяку, каже, осібну жалобу занесу, усе пропишу — огнем душі моєї пропалю. Ходім, Наталочко! вони нам не рівня. І ти не знаєш, моя донечко, з ким в'якшалась... Товаришки собі по всьому рівної не підбереш... А то Катря!... на півтора раза старша і у наймички б тобі годилась... Вона ж і Гапці нашій під пару — приятелька! а що з нею тобі

знатись? А Гапка! пострамила рід наш, а твого слова щирого сестриноного й не слухала... Так що я хоч їй і рідна тітка, а ввійду до їх у хату, да мовляв тільки плюну через поріг, все тільки натиком тепер до їх ходжу, через губу слово скажу, та боржій і до дому, в того часу як вона знайшла його.

А молодиця одна увяжала до неї як зінська щеня — да кричить їм у слід: — А допитайся ж, сестрице своїй дочки, де вона діла придбанне?...

— Мовчи ж! щоб тобі заціпило до страшного суду! А то урядника пезову, і зараз в протокол занесу... Ще ж таки „поговори до гори“! Мовчіть! скажені... я вас усіх упечу...

— Да чогож ти бадьоришся, так як ворона в чужих пірях! Дивись, як у її покорі леться!... З твоїй дочки по її сліду можна дойти до вашої будівлі! Чи ми сліпі, чи ми дурні, чи ми в ночі родилися, що нічого не знаємо?... Дак бачимож! Люди добрі, дивіть ся ж, чи я плещу?!...

Побрала ся Мелашка верещачи на людей, аж одляски йдуть. Не треба й базару. Пішла за нею й Наталка, наче „не про її писано“... спокійна, бадьориста... Про мене!...

Загули, загули люди, як роздратовані шершені у гнізді. Се глуз! ще й мутить нас і свою матір і батька, і не признається... де вона поділа твориво боже? де? Як би його не треба, то Бог би во всього сьвіту враз змахом своїй руки сьвятої і стер би їх із землі.

Стовпились жіночки в розпуці до купи і старі й молоді... Щож тепер нам, кажуть, робити і як честь свою охоранити і перед Богом не согрішити і злочинства не попустити?

— Ось що, люди добрі, — одна молодиця каже, — я вас пораджу. Треба поки що обійтись без поліції, і прохати Катрю, її товаришку, вона сердешна і розум при собі носить. Треба, щоб її упрохала не таїтись. Бо віде ж дітись... „шило в мішку не втаїш“.

Напутили Катрю, вона дівка з розумом, уже їй за двадцять п'ять. Вона до її з ласкою підійшла: — Покажи мені дитинку: де ти її діла?... Наталочко!... не таїсь, моя голубочко, воно ж у тебе було?

— А вжеж було, і є!

— Деж воно тепер? Я б хотіла хоч на його зглянути, яке воно?

— У погребі. Ходім, я тобі покажу.

Перелізли вони через перелаз і пройшли суточками, а там поза хахульками да й у погреб, щоб мати не завважала, куди пішли.

Наталка винесла чудову дівчинку на вид. Повнесеньке як гурочок, хорошеньке, да так перед Катрею й брязнула об землю.

— Боже ж мій! — скрикнула Катря і сльози з очий так і бризнули. — На щож ти його брякнула й ударила так!...

— Хиба його болить?!

— А вжеж не болить, як ти його згубила! Да як же ще тобі його кидать? Хибаж не жаль?... Ох лихо! У його не болить, дак у матери його болить і у мене так заболіло коло серця...

Ухонила його на руки, поцілувала ніжно й по головці погладила... посадила її на руки як пташечку і в очи йому заглядала — так ввічливо, любенько. А жінок гурба стоїть за повіткою і отсе все бачять і стежать.

— Як тобі не жаль такого ангеляти звести! да ще й кинути так?...

Тут висипав ся як рій ізза повітки молодіць, а за ними і всякого народу, поліція і урядники і Господи! тьма тьмуша, мов сарана насунуло... в очу потемніло. В незабарі й лікар-фельшар, сповитуха приїхала, принесли те немовлятко... так аж страшно зробилось. Катерина може б і покрила Наталочку, дак народ сам не подав ся, не хотів таке злочинство покрити.

Лікар узяв на руки дитинку і дуже їм утішав ся, і близенько нарочито поставив коло себе Наталку, тут і поліція і поняті. Здоровенька дитинка — він її зважив і каже: 10 фунт ваги, і ніжки обдивив ся, і за ручечки потримав і поглядав на Наталку, щоб проняло...

Катря не стерпіла, заридала, заголосила, як лікар став уже краяти. Люди загомоніли. Наталочка затряслась. Вони стали її вимовляти, на очи викидати.

— Тиж Гапці вибивала очи, своїй сестрі, і вона ж не збавила своєї дитини... У Євдохи Гарбузівни теж було прижите, і таж на собі витерпіла, не звела своєї рідної, от її дитину й не карбують... Яка ти мати?!

Поблідла Наталка несамовита, стоїть остовпіла, нерухома... так за її взялись... А Катря стурбована і знесилена і не мавши

снаги перебороти себе заридала знов од безмежної журби, стала голосити.

— Моє ти дитячко, моє немовлятко... нема ж у тебе ні батенька, ні матюнки, а не дали б же вони тебе мучити-різати! Нема тобі притулку на сїм світі! Гонить же тебе хвиля, беш ся ти об береги, гострії ножі... Не тужить же по тобі матінка, не горює по тобі батенько, ти й не хрещене, ти й не од людей рожене!

Наталка стала теж хлипати-упадати, а Катря все приговорує: — Були-б вони христіяни, то не дали-б тебе різати, свого серця гарячого, налитого солодким коханням, цілуванням, милованням; я бачу крапельки кровавих твоїх сльозок, як росиночки... Дитиночко, на що-ж мені тебе показали і ти... — і не домовивши в знеможі упала і її ухопили і понесли. А люди собі стали плакати, деякі і корити знов Наталку.

— Ти антихрист, ти зуїта. Як твоя рука взяла ся на ангелятко! Се нехрещена дитина, дак того ти думала і можна?!... І ти ж була колись нехрещена! знайшло ся ж воно од хрещених...

Наталочка розмучена-ростверзана припала до дитяти вся тремтючи. Знов її дядько підступив:

— Хяба тебе мати не зупиняла бігати по юлиці да гаків ловити, і не казала і не приказувала, щоб не валасала ся? А ти убила дитину, ще й матюр хочеш у тюрму засадити... а тепер пришлось, дак ваше тіло ріжуть...

Наталка захлипаєцця од горя, до того єю ще не чуваного.

— Тепер на батька да на матюр звертаєш свій переступ, а скілько мати вдержувала: „Не ходи на погулянки у вечірнім упрузі, того добігаєш ся, що й Гапка-ледащиця?! Не ходи, — казала мати, — бо тобі або твому нажитному тоді не животіти, як здобудеш ся“.

А тепер і на матюр звертаєш свій гріх, кажеш що материної гровьби злякалась. А бігать же не перестала, да од того звела й дитину, що може б краща була б од тебе на вдачу і на вроду. А мати нерав казала: „Уже осутеніло, що тільки чорти бігають“... А ти нічого й нічого не боялась залишити життя, таке сокровище!.. Хяба ж не краяли докори Гапчиного серця, а вона ж терпіла... А ти опозорила люд і весь рід свій дівочий! Хто тебе силував на такий гріх? або твого милодана?! Неможно було вам пійти да й звязатись, га! що? „Куций підвів“. Ти ще його проведеш!... (Да аж сунув прилюдно кулаком їй під ніс)... А материне слово де?!

А батькова осторога?... а луна людська? Що ти думала, що ти прирозуміла над ними кращого, або над гласом народа?

Аж поблід сам вимовляючи. Потім почав другий. Багато людей плакало.

— Гапка людиною вийшла, ласку батькову-материну заслужила собі і дитині; а ти сором, кару божу, кайдани... А Гапка було як переступниця ходить, бо народ не дає спокійно на світ їй глянути, а найбільше ти сестрі вимовляла, сама встриваючи в такийже гріх.

Третій підхопив: — Ти пишала ся своєю заможливістю, а Бог знає, як ще твій батько усе те наживав прикащикуючи...

Лікар і поліція давно роз'їхались, а народ усе в набат бив, то той, то той.

— А ви на Гапку всі як настиритесь, дак вона було аж обомліває, да все витерпіла утихомовку, да тішить своє надбаннє!

Потім забрали дитину і поховали.

А Гапчина дитинка і „дай, дай“ стало казати, а там Петрусь став учитись і ходити. Човгає ніжками і каже: „сям-сям!“ щоб дивились, що сам уже ходить. Да й упаде... „О, так, гоп!“ сам себе розважає, да підведеть ся, да знов: „сям, сям“, і дигає по троху. Хто що дасть йому, він зараз на воздусі цілує, або свою ручку. А як хто струже, або капусту шаткує, зараз хитаєть ся стоя на однім місці — колінці вигинає і рукою поводить, таке утішне. От і батько і мати сумирились і стали й на руки брати і пестять його і в ганьбу не повертають... А Гапка наче байдужна, мов і не добачає, а серце радіє.

Як батько гвоздок молотком прибиває або що, то малюсінке стоя колінята угинає і ручкою поводить. Така картина, що хоч яке жорстоке серце побідить. Да вже се анголятко і служить великою утіхою старим людям, котрим уже сонечко затьмило ся, що вже давно може й не сьміяли ся, дуже потруджені.

Гапка як вихор по хаті носить ся коло господарства, а батьки задивляють ся на ту дитину; а воно одного разу по лавці ходючи якось підковзнулось і упало і лобом об стіну вдарилося. Гапка і не згледїлась, а батько й мати її разом кинулись дитину ратувати. Гапка одхилилась до порога і гарячими сльозами заплакала, так вона сьому пораділа. З того часу стали і при їй на руки брати, утішатись, годувати.

А Наталку було все одворочає од нажитної дитини: як прийде,

то й покенкує над ним; а воно як хто на поріг, то до всякого губки простягає стоя на лаві і цмокає, щоб цілуватись, то й Наталці, тітці рідній, така честь була.

А Наталка в горда проти його: — І воно, каже, преть ся між люди! позор нам і всьому роду хрещеному.

Гапка на попрьоки ні до кого не озивалась, уважала себе таки переступницею. А „сям, сям“ „байструк і росте як струк“. Сорочечка на йому біленька, само вмите, ровчесане, приголублене, зласкавлене. У ночі поки Гапка прокинеть ся, то бабуся вже за вервечку да й поколише. От що значить мовчанка... „Хто мовчить, то й двох навчить“. І батька й матюр ублагала ота мовчуца; а Наталка... у свій переступ готова була утопити батька й матюр.

Ніщо так не торкало в серце Гапку, як батько вкриє було сивою бородою люльку Петруся і притулить ся присипляючи до онука, щоб послі обід спав, і Петрусь його сивезною бородою гуляєть ся, поки не засне. Тоді дід ще хоче його й пелюшкою прикрити. Дак баба одштовхне діда і каже: — Ну, куди тобі! ти не згіден! Ти коло плуга, коло майстерії знаєш заходи... Як ківш або ночви робити... а то далеко куцому до зайця.

Мабуть чи не задрість бабу брала, що онука дід так умів заспокоїти.

Нераз зривались вдячні сльози в очий Гапки. А ще ж як побачить, що Петрусь „сям, сям“ да додибає до діда, а той його у ночовочки посадить, та деревняний молоточок йому заструже, дасть йому гвоздочок забивать, що тобі й дід тоді!... такий майстер... так і дүє... стукотить-грукотить... Сеж ангел божий поселив ся в дому сьому, а не гріх. От мов розумна Наталка, гостра і строга і свій рід чить тароватий, да сама себе не достерегла... А Гапка мовляла їй нераз: „Є каяття, та вороття нема! щож, каже, робити! Ти будеш оглядна, сторожка, на мені покутуй“.

І Наталка ніколи не приголубила свого небожа! Дядько й тітка тільки ходять було натиком, суворо, теж так образились... А хата Гапчина повеселішала. Усе перемінилось і добре стало, любо всім жити.

Ну, у нас і батюшка настав, сказати... здалека прислано, а тільки із наших таки. Промову таку сказав на Голово-сійка, що люди аж заплакали... деяким батькам і матіркам якось боляче стало за своє ганьбованне на дітний.

— Не наступайте, каже, дуже на горло дітям, бідним покрит-

кам; бо самі в сьому багато винуваті. Самі не виховуєте їх і змалку нічому не навчаєте: само, мовляв, навчить ся, як вилюдніє. Гни лозинку, поки гнеть ся, а то буде пізно. Багато води утече, поки вилюдніє. Треба учить, поки в колодочки убереть ся, а як у піречко — тоді полетить, уже пізно. Треба дитині казати, що гарно, що повагу має, а що їй переступ. Воно в тих думках і виростає, і не тільки воно чує отой напрям од одного свого батька й матери, а і повсюду повинна бути божа річ, от вони тої правди й держать ся. А то батько й мати по шкоді виявляють свій розум; мордують дочку, страхають, понижають її всюди.

Ну, се батюшка хороший... серце у його боже, вік ізжила, а такої промови ще не чула. Хто ж нас навчить! помацьки ходимо. Голодні душі наші. А хто нас напитає? Куди нам пійти послухати тої науки? Ще чоловік дещо почує вештаючись ширше по сьвіту, а бабам, кажуть, на що! А при бабі усі дїтки виростають.

Не можна сказати, щоб у нас без людей було. Єсть і батьки і матїрки, що погрозять дочці-накритці, да їй приголублять. А такий переступ терпіти, щоб дитину зводить — божу ласку — ні громада, ні батько, ні мати того не потерплять. Всесь город сполошив ся за сей гріх...

1902 р. березоля 20. Х. Кулішівка.

ДМ. ЙОСИФОВИЧ.

* * *

На синяві небес у час погідний ночі
Блистять прекрасних зір живі, моторні очі
І шепотять мені: Скінчивши діло дня,
Ти виходи до нас, умучене дитя.

І все як день журний потоне в пїтьмі мрак,
Устелить луг туман, утхне гав собак
І є така тиша, що їй не брєнить комар,
Кидаю все — дивлюсь на небеса без хмар.

Говорять зіроньки мені тоді: Вітай!
Тиша дає спокій, а ми даємо рай
Тому, хто від землі свій погляд відірве,
І в небо як глядить, він небом тим живе.

МИКОЛА САДОВСЬКИЙ.

СПОМИНИ З РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

1877—1878 р.

XI.

Коли я розплющив очі, на дворі сіріло, холод пробігав по всьм жилам не вважаючи на шинелю, що я зняв з убитого Брянця. Брянець видко був невеличкого росту, через те шинеля його була мені по коліна. Серед чистого як роса повітря відкілясь потягло важким смородом. Я підняв ся на ноги, щоб хоч трохи розігнути задубілі коліна, і тільки тоді догадав ся, звідкіля той смород: бідний мертвий Турчин, пригрітий моєю спиною, виявляв мені мовчки свою подяку.

Вояки ворушились у рядах, як сіра черва в зогнилій рані, і знизували плечима від холоду. На дворі побіліло. Лист на дереві прокинувся і почав між собою таємничо-журливу листову розмову і заплакав росою. Смерть відпочила від учорашньої знемоги і вийшла знов на роботу. Гуркнула гармата одна, друга, третя, зацокотіли постріли по лісі. Пішла колотнеча. Цілого пів дня ми пробували збити Турків з тих окопів — не піддають ся. В обідню пору ми полізли на гору. Вояки котились під турецькими кулями в низ як груші, але нарешті ми таки долізли до середини гори. Турки несподівано покинули окопи. Чого вони раптом так покинули свої окопи, виявилось опісля. Третій батальон нашого полку, що в перший день генерал Драгомир послав в обход лівому турецькому крилу, неждано з'явив ся. Ліс густий. Не розбереш, скільки там того війська. Турки бачучи, що їх обходять, відійшли назад покинувши нам свої окопи.

— Ура-а! Ура-а! — залунало по всьому узбічю гори і як миши з степу в ожеред, вскочили ми в окопи. Ні душі! Наче тут ніколи нікого й не було, як би не бляшані ящики з набоями та смертельно поранений Турчин, що на наших очах доходив піднімаючи груди та страшно блимаючи очима. З роду віку не повірив би, що за годину з відціля сипались на наші голови градом кулі. Наші гармати в мить утихли.

Не даремне кажуть: „Голод не свій брат“. Отже й правда. Голодні як вовки вояки найперше всього кинулись пишпорити, чи

нема чого поноєсти. Смерть відійшла трохи далі; а через те живі й про живе думають. І справді, не відомо де, знайшлись турецькі галети, сир качковал і почалось уминання на весь рот, щоб заспокоїти живіт, що вже занадто сердився і частенько гурчав нагадуючи, що пора й про його подумати. Барабанщик одною рукою б'є в барабан, а другою закихає у рот тверду як загартована криця турецьку галету.

Офіцерів майже всіх вибили з строю, через те командує той, хто сміливіший, і його слухають. Вояки стали й не знають, що робити далі.

— Ну чогож стали? Рушай в перед! — гукав уже Гавриш замісто начальства. — Барабанщик, бий атаку!

Барабанщик хутко з натугою проковтнув розжований кусок галети і держучи остатній в зубах, забив атаку. Ми лавою рушили по лісі, невгамовно кричучи: Ура!

— Стріляйте! стріляйте! он-но-но, поперед вас у корчах! — гукав мені Гавриш.

Я хутко повернув голову в той бік, куди показував Гавриш, і побачив у гущавині низеньких корчів красивого, чорнявого, з невеличкою гострою борілкою Турчина, що втікав по узбіччю гори. Він біг корчами ступнів 60—70 поперед мене. Я зупинився, приклав рушницю, але від швидкої ходи груди важко дихали і рушниця ходила ходором. Постріл грякнув, а Турчин як біг так і біжить, все далі та далі від мене. Промазав. Я швидко відбив долонею затвір, але затвір відчинився, а пуста гільза сидить, не вилазить. Екстрактор не бере. А Турчин усе далі. Тьфу! бодай тобі добра не було, клята люшня! — аж вилаявся я біжучи в слід за Турчином. Нарешті бачучи, що нічого не вдію, вийняв шомпол, вибив гильзу, засунув набій і почав ловити Турчина на мушку. Але він уже всів пірнути в вищі кущі і хоч я й стрільнув на його, одначе праця, здається, була даремна. Вояки все підбували та підбували, тільки розсипані в ланцюх, а цілої частини, щоб у кучнім строю, не було. Наші гармати і турецькі замовкли. Ліс почав рідшати і попереду на чистому голому полі ми побачили турецькі шанці. Вони дивилися на нас дванацятьма своїми гарматними очима, але в них було так тихо, що здавалось, там все вимерло. То був так званий дванацятичник. Ми зупинилися в лісі і ждали, що скажуть робити далі. Скоро прийшла чутка, що Волинці, давно очідані, йдуть нам на підмогу. Ланцюх на-

шого третього батальона, що пішов в обхід, з'єднав ся з нашим. Небавом справді дві роти Волинів, задихавшись від тяжкого з гори на гору шляху, підійшли до нас. Замість перебитих та поранених офіцерів прислали кілька чоловік з першого нашого батальона, що зоставали ся в запасі й на варті лівого нашого крила. Військовий уряд зібравшись в коло, радив ся, що робити далі. Чи брати дванадцятичник, чи ні? Рішили брати. Скоро весь ланцюх з двома волинськими ротами вийшов з ліса на чисте поле. В турецьких шанцях було так тихо, що здавалось, Турки покинули їх. Ми підійшли до їх ступнів на триста. Барабани забили атаку, суремки засурмили! Коли це враз усі дванадцять очей задимились і дванадцять гармат гуркнуло разом, сипнувши нам у вічі картечу. Тепер намалюйте собі, що стало ся з нами. Все поле вкрило ся вояцьким трупом. Не встигли ми прийти до розуму, як знов других дванадцять гостинців картечу... Як розпуджена вовками величезна отара овець очмаріла кидаєть ся осліп з кручі сторч головою, так усе, що ще осталося живого в нас, кинулось у розетіч скільки духу, тікаючи хто куди. В туж мить з шанців як сарана хмарою висипали Турки і опосіли нас, як мед мухи. Звичайно, я не можу намалювати вам усіх подробиць цієї страшної бійні, бо й сам я себе не памятаючи і ніг під собою не чуючи утікав за всіма. Турки гнались за нами по пятам і здавалось, ніби вони сидять у тебе на спині. Опамятав ся я, коли вскочили ми знову в ліс.

— Стій, стій!... Одстрелюєсь! — кричали офіцери перепиняючи очмарілих вояків.

— Стій, кажу! Стрільці відстрелюй ся! — до охрипу кричали деякі офіцери бігаючи навперейми воякам та розставляючи руки, щоб зупинить і привести до почуття безтямних, ошалілих від страху людей. Вояки пригинались і попід руки пролазили втікаючи. Стрільці раніш прийшли до почуття і почали відстрелювать ся, але Турки насідають так, що більше разу не встигли стрельнути.

— Стій, кажу! — хрипів один офіцер із револьвером у руці купі вояків, що бігла повз його. Вояки не слухали, а швидче від ляку не чули...

— Стій же, кажу, чортові душі, стрелять буду! — Один вояк пригнув ся і хотів проскочити. Офіцер стрельнув — вояк упав. Всі стали.

— Одстрелюєсь — кажу!

Сяк так, вояки прийшли до почутя. Почались густійші постріли. Турки зупинились і посипали на нас кулями.

Тимчасом офіцери почали збирати розпуджених людей у свої роти. Ми, стрільці, під пострілами Турків відходили ступінь за ступнем назад відстрелюючись. Я зупинився біля величезного конару обіймиць у три і почав стрілять, вибиваючи шомполом гільзи, бо як уже казав, екстрактор не бере. Вистрелю, і сховаюсь за конара, поки виблю гільзу. А турецькі кулі тільки дзвигать. Стоячи в такому безпечнім, як мені тоді здавалось, місці, сам не знаю, як воно так сталося, що я й забув, що треба відходити. Скрізь постріли, думаю собі: наші стреляють, і байдуже. Коли гульк поперед себе, аж Турки так наблизились, що я вже бачу їх облича. Повернувся, глянув назад себе, Божеж мій! нікого з наших нема. А Турки вже забігають мене. Ну, думаю, аж ось коли пропав, як собака в ярмарку. На Бога та на свої прудкі ноги тільки й надія. І насунувши кепі глибше на голову, бо волося почало піднімать ся до гори, нагнув голову межі плечі і скільки сили стало — пустив ся тікати! Стрибав як дика коза утікаючи від гончих. Чи довго я біг, не скажу. Памятаю тільки, що турецькі кулі літали над моєю головою, як бжолиний рій. Біжу — дивлюсь, як раз насупроти мене в поперек лежить врубаний здоровенний гиллястий конар. А тут уже й духу не має! Куди його оббігати, коли за спиною, навіть у самій сорочці, чую, сидить смерть. Господи помози! подумав я і напруживши всі остатні які були сили як птиця передетів за вал. Спіткнув ся на сук і вдарив носом в землю...

— Рота, плі! — почув я хутко піднімаючись і як шалений оглядаючись на всі боки.

Рота гуркнула разом. То був клаптик другої стрілкової роти, що засів під командою підпоручника Вольського в засіці і давно держав рушниці на поготові, щоб привитати турецький ланцюх такоюж шанною, як вони привитали нас із своїх шанців, але попереду був свій, себто я дурний, а через те ждали, чим скінчить ся — чи мене вбють? чи я втечу? І хоч кажуть, що дурнів і в церкві бють, а мене на цей раз Господь помидував, якось утік.

— Рота плі! — почув я ще раз, обтираючи з лица кров змішану з землею і протираючи очи. Рота гуркнула ще раз. Турецький ланцюх зупинив ся і поховавшись за деревами посипав по засіці кулями. Турків підбувало все більше та більше, немов би їх із мішка сипало. Держать ся довше в цім місці не було змоги.

Ми почали обережно відходити. Наші гармати знов загуркотіли. Відходячи ми дійшли до того турецького окопу, який узяли в обідню пору, і засіли. Вечер наближався. В лісі почало темніти. Скоро настала й ніч. Цілісіньку ніч турецькі сурми те й робили, що сурмили нам наш одбій, а собі атаку, але ми всі і все, що зосталося ще живого, збилися до гурту і відстрелювались, що хвилини гуркаючи в відповідь турецьким сурмам разом. Генерал Радецький, чуючи таку страшенну гуркотню, прислав нам на вючних конях набоїв.

Так не заплющуючи очей просиділи ми до півночі, що хвилини держучи рушниці з набоями на поготові. З півночі турецькі сурми змовкли. Ніч була дуже темна, бо як на те, все небо заволало густими чорними хмарами. Тихо, напруживши вуха і вирячивши очі в чорну дальину ночі, ми сиділи один біля другого нерухомо. Кожний тріск сучка в лісі здавав ся нам пострілом. Все замовкло і вгамувалося, тільки пустий живіт невгамовано гурчав і нагадував, що вже третій день йому не давали ніякої праці, крім десятка сухарів, що ненароком якось попали до його в гості. В роті пересохло. На губах смага, бо з самого ранку води ніхто не пив і рісочки. Я зірвав листок з дерева і почав жувати, аби тим як будь хоч слину викликати. Але дарма праця, слини не було. Я з серцем викинув терпкий листок із рота.

— Як би хто дав води хоч на раз ковтнути, то здасть ся, дав би половину носа собі відтяти! — прошипотів Гавриш, звертаючись до Іващенка.

— Еге, їв би я, тату, мед! — відповів той тихо, важко зітхнувши.

На дворі почало розвидняти ся. Я глянув у низ. Ми сиділи навколо гострої гори. Всі долини були немов закидані снігом, а з під його стреміло зелене верхів'я високих ченарів. Мені здалось, що земля засоромившись своїх учинків, закрила своє лице від божих очей. Але гармати знов перервали мої думки і нагадали дійсність. Почулась знов тріскотня пострілів і почала ся знов нікому не потрібна, але тяжка богопротивна праця. Настав третій день бою. Цілий день ми то збивали Турків, то знов відходили, бо не було змоги держати ся. Деякі вояки ледви ноги волочили. Нарешті дійшло до того, що Турки в одному місці так нас придавили, що нам відступаючи приходилось відбивати ся камінням!! Але я бачу, що читач на сьому місці прикро усьміхнув ся і про-

мовив про себе: „Ну, се вже забрехавсь добродій“. Особливо військові сьому віри не піймуть. Запевняюж їх, що мирні маневри не те, що справжній бій. Перш усього на маневрах ні у кого в рушниці нема куль, а в друге — вставляти набій спокійно не ждучи від ворога кулі, чи кожную хвилину почувати, що от-от попаде й тебе, а твоя рушниця гільзи не викида і треба орудувати шомполом. Крім того ми зійшлись так близько, що тільки осталося штикам дати волю, але ланцюх в одиночку на штики не кидать і через те, як ми на їх, так вони на нас шпурляли каменям. Сам я кидав у Турчина каменем, який бажаючи попасти каменем мене, попав одному воякови Брянцеву каменем у голову і вбив його на місці, бо камінь аж загруз у голову. Охлялі, ледви ноги волочучи, ми почали відступати і віддавати назад Туркам у їх одібрані позиції. Так одна за другою позиції перейшли їм до рук. На третій день ми продержались до вечера, не дбаючи на наше безсилля і страшенний тиск турецький. Нарешті о півночі волинський полк прийшов на підмогу, а до ранку 14 серпня наші офіцери позбиравши своїх розбитих, як куропаятий табун, людей, ледве живих, замлілих, більше похожих на мерців ніж на живих людей, повели їх у резерву на відпочинок.

Так закінчив ся тижневий бій на Шибкинськїм перевалі. Тепер, коли минуло стільки літ, мені самому здасть ся неможливим таке надзвичайне напружене сили. Щоб чоловік зміг пройти не ївши 60 верст у страшенну духоту, кажу не ївши, бо що то за їжа, коли за день жменю сухарів проковтнеш, потім трое суток не ївши й не пивши з напруженими первами під кулями, гранатами і кожду мить чекаючи смерти, все це витримав! Просто не зрозуміло. Але-ж справді так. Виходить, що чоловік найбільш витривала тварина в сьвітї.

Але це ще тільки квіточки, а ягідок наймо ся опісля, бо на Шибці ми простояли 5 місяців, там ми й зимували, а морози доходили до 35°! Майте на увазі, що теплої одежі у нас не було. Але одначе не будемо забігать, як кажуть, поперед батька в пекло.

Закінчивши 14-го серпня майже шестиденну бійку, нас одвели в так звану резерву, тоб то трохи назад, де кулі хоч і літають, але то байдуже, всеж безпечніш ніж на передї. Волинський полк зайняв на правому крилі ту позицію, яку ми утримали до 14-го серпня і окопались. Минці на лівому крилі обкопались. І таки

справді цей клятий окоп давав ся нам у знаки. Через його нам частенько приходилось цілий день сидіти голодними, бо як тільки підводи в обідом з'являть ся на шляху — так і буць! і стоять там підводи до самої темної ночі, а ми виглядаючи їх ковтаємо слину та жуємо сухий сухар. Пізно вже у ночі доводилось обідать. По панськи, як казали вояки. Турки залишивши думку прорвать ся, почали теж готувати ся до оборони. Окопи в обох боків росли як печериці після дощу. Так на правому турецькому крилі вирости шанці, які звались „чортяче гніздо“ і девятиочний окоп. У лісі, на лівім турецькім крилі за волинською горою другий окоп, який прозивав ся: борщевий. Назву сю йому дали ми за те, що він сварив ся на наші ротні підводи, які возили борщ та кашу. З нашого боку теж робота кипіла день і ніч. Клали в лісі тури, набивали їх землею та каміням і будували окопи, бо кам'яний ґрунт не давав змоги вирити в землі вали.

Так за кілька часу вирости у нас круглий, сталевий, пізніше мортирний. В такій праці пройшов весь серпень. Наші ротні, що вернули ся з бою общипаними, заповняли новими вояками, що прислали з Росії. В тій роті, де я був, з двох сот чоловік вернуло ся всего 67 цілих. Остатні або вбиті, або ранені, або без вісти пропали. Поміж убитими був і наш фельдфебель Безкоровайний.

А тепер поки що, я з дозволу читачів — відпочину. І як не обридло моє оповіданє, то я зберусь із думками і розкажу бідування наше в часі зимівлі в снігу на горах.

XII.

Ну, й життя провляте! бодай би ніхто до віку не діждав такого! — лаяв ся Москальчук, плетучи тура в лісі. Хоч би вже або вбили, або ранили. Бісова душа бісурменська, у день понівечить усі окопи своїми клятими гарматами, тай спить усю ніч, а ти плети тури не спавши, та будуй знову окопи, а він тобі їх завтра знов розвалить. Не встигли відпочати від чатів на тій скаженій скалі — іди тури в ліс плести.

— Гармати у його добрі! страшенно далеко бють! — відповів Гавриш.

— Тож — то! А наші тільки кашляють, як стара баба на печі. (Правду кажучи Москальчук вимовив інче слово замість „кашляють“. Ну та нехай буде так, бо иньше слово аж за надто виразне).

— Ні, і у нас є деякі, що добре бють!

— Так же деякі, а у його всі. Які добре били, частину по-
підбивали, а тепер остались тільки кашлюки.

— Колиб швидче привезли кращих гармат, можеб і йому за-
ціпило, — втрутив ся в розмову Іващенко.

— Кажуть, що везуть нам пушки маркелі, от тоді й ми їх
почастуємо! — відповів Гавриш.

— Нет, братци, нічево с ним не поделаєш, — забалакав Жев-
лаков. — Вот каби привезлі сюда Царь-Пушку, катора стоїт без на-
добності в Москві — так! Только штож! не довязут, уш больно
велика!

— Щож вона зробить, та твоя Цар-Пушка? — неймовірно
в усмішкою спитав Москальчук. — Подумаєш!

— Што зробить? Да ти знаєш, што это за пушка? сколько
яна в діну, а! знаєш? — загарячив ся Жевлаков. — То та! Яна,
чтоби ти знал по крайності версти на полтори діни, а в дуло
может спрятать ся вся рота. Понял?!

— Тю, тю! диви летять гави, лови! деж таки вся рота, аж
двісті чоловіка?

— Что тюкать! Верно, говорю, двесті і влезеть, колі не
больше! Да ежелі ейо зарядіть как следствуєт бить настояще, да
пальнуть — так с одного разу всю гору їхню снесьот. Да-а!
Страсть как бйот!

— Жевлаков! — гукнув Іващенко сьміючись; — у твоїй со-
рочці щось бреше, а ти й не чуєш! Такої гармати і у Агличанки
нема, не то що!

— Чому? може стать ся, що й правда його! — озвав ся
Гавриш. — От у нашому селі теж єсть така Іванголія стародавня,
що її не те що нести не можна, але й везти, то на однім возі й не
повезеш! То ви й цему може не повірите? Єй правду кажу! Її
тільки читають два рази на рік: на Різдво та на Великдень. Так
ото кажу, як треба її читать, то запрягають дванацять пар волів
і дванацять возів звязують до купи, — Гавриш затагнув ся з люльки
і цвіркнув крізь зуби, — береть ся все село, кладуть і вивозять
на величезний майдан. Розвертають. Люди стають на вкола і тоді
вже піп почина читать. Ну й Іванголія, ну й Іванголія. Політурка
на їй золота, а листки усї срібні, через те й вага страшенна.

— Ну, нет, это ти брат врьош! такой Івангелії і в Москве
нет, не токма што у вас в Хохляндії.

— Мало що! У вас нема, а у нас є!

— Ну, хорошо, а как же вы поц то читает, а? Мухой, что ли летает? — засьміяв ся Жевлаков.

— Чогож мухою? Так і читає. Надіва рязи, сіда верхи на свою кобилу, бере хреста в руки і їздить ристю від одного краю до другого помежи стрічками і чита: Во время оно, їхав Макарий на кобилі карій...

Гавриш показав голосом, як піп у церкві читає.

Всі вояки, що слухали суперечку, так і гинули зо сьміху.

— Ну што ти дурака ламаєш? — гнівав ся уже Жевлаков, розібравши в чім річ.

— Туди к бісу! дивіть ся, братця, що він каже! виж ба-чите, хіба я його ламаю, яж тура плету і про Іванголію розказую, а він каже, що я його ламаю. Не віриш? Приїзди до нас, то сам і побачиш. Яж за Цар-Пушку вірю і не суперечу! а ти за Іванголію повір! — Вояки всі аж душили ся зо сьміху.

Так жартуючи розважали себе вояки, плетючи в лісі у ночи тури, щоб на ранок полатати розвернуті за день турецькими гарматами окопи. Місяць дозорець присьвічував нам до роботи своїм блідим ліхтарем і цікаво зазирає зза високих чинарів у темний ліс, немов бажаючи розгадати, що вони там роблять, чого вони колашнють ся, чому не сплять, як усі добрі люди?! А ми тимчасом поспішали плести тури, щоб з півночи латати окопи. Нарешті тури виплели і вся команда, забравши кожний свій тур на плечі, потягли тихо до окопів. Там під доглядом саперів вставляли, набивали землею та каміням і тільки перед сьвітом вернулись у резерву і полягали спати.

Це було 31 серпня і нас тільки вчора змінили з передових чат на скалі. А що то за скеля і що то за чати, я зараз розкажу. Треба вам сказати, що наша позиція мов би рогом влазила в турецьку, як раз у тому місці, де шлях, що веде в долину Тунжі, від гори сьв. Миколи круто поверта праворуч по під скелею. Ліворуч шляху невеликий майдан, весь засіяний гострим каміням, а обриваєть ся глибоким бескетям. Скеля зайнята була нами, а попереду і весь майдан був, як кажуть нейтральний, значить нічий. Трохи з заду сієї скелі по узбічю були розкинуті наші гармати не більш як кроків 200 від передніх чат. Отсю то скелею чатували ми так як око в лобі. Дуже погане і небезпечне місце. Крім того, що пріч гострого каміня не було ніякого захисту, сама

се місцина така невеличка, що більше двох рот помістить на її ніяк не можна було, тай то вже дуже густо. А тут іще супроти неї Турки збудували мортирний окоп і весь час її обстрілювали. До турецьких же передніх чат було кроків 680—700, от тут і держись і пильнуй, бо кожну хвилину Турки можуть кинути ся в перед і зайняти сю позицію. Тепер же коли сю скелю Турки б увяли, то нам не можна утримати і всієї гори св. Миколи. Віддати-ж гору, все одно, що віддати і весь перевал. З сього ви бачите, що скеля ся був дуже ласий шматочок як нам так і їм, а через те й пильнувати її було не легко. Сидячи в сьому місці на варті не можна було ні курити, ні вогню класти, а в ночі навіть голосно балакати. У день, то ще сяк так розважали себе пострілами по їхніх чатах. Оце як запримітите хто в вартових, що начеб то хтось з'явив ся, зараз — буц! Вони теж за се нам віддячували. Досить було необачно показати голову — капут! Потім уже вояки те й робили, що жартували з ними. Візьме котрий небудь, настромить на штик кепу і почина потихоньку її з'являть, буцім хтось виглядає. То диви, тільки що кепка з'явить ся на поверсі — лусь! і кепка влетіла. Добре стреляли сучі сини. Так кажу, в день то ще нічого, а що вже у ночі мука, то й не з'ясувать! Спати хочеть ся, аж очі злипають ся, бо тож цілісінський день товчеш ся як Марко по пеклі, холодно. Нужа їсть... Ніч темна. Дощ мрячить, а через кожних п'ять хвилини вартовий, що стоїть на самому шпилі і пильнує, кричить: бомба! Ховайсь куди хочеш. Мортир у Турків тоді не було нарізних, а були гладко-дульні і бомби були круглі як кавун. Летить не дуже шпарко, той видно її, особливо у ночі, бо сама бомба начинена порохом і кулями і в середину заткнуто ївіт, що горить, як бомба летить. То здалеку здаєть ся, ніби котить ся зоря в неба. А вона клята шамкаючи як старā баба перелетить через голови і ступнів двацять в заду скали упаде і почина вертїть ся на землі як дзига, та гудїти, потім як розірветь ся!... О Господи, і тепер страшно, як згадаю. Немов би земля затрусилась і завалилась!... Розірвалась і понесла навколо себе шматки чавуну. Шматки фурчать, свистять, виють, ниють, скиглять, наче плачуть, аж голосять. Ніч темна, хоч око виколи, і кожну хвилину ждеш за-тайвши дух і вирячивши очі, що от-от який небудь шматок і тебе знайде. Тільки тобі й легче стане і дух в грудий випустиш, коли почувеш: буц, буц, буц!... Ото попадали. Прислухаєш ся, чи віхто не захоав? Ні. Слава тобі, Боже! Тільки-ж се не надовго. Тільки

що вспієш перевести дух, як вартовий знов кричить — бомба! пильнуй! І знов теж саме. І так цілісіньку ніч до сьвіта. Сьвітом перестане. Добреж, як буває обійдеть ся благополучно; а то диви, то там, то там і заохав, а то виходить, уже й знайшла когось. Бодай нікому ніколи не довело ся переживати таких ночий і зазнавати ті почуття! І отсе кляте чортяче гніздо, хоч його звали орлиним, вартували по черзі два полки. Наш 56 житомирський і 55 подольський, бо Мінці і Волинці держали окремі чати. Варта сього клятого гнізда трималась тижнями. Тиждень ми Житомирці, тиждень Подольці. Оцеж і є та скеля, про яку Москальчук так зневажливо згадував у лісі. На перевалі уже повівало холодом, особливо у вечері. Там взагалі і з початку серпня, коли ми тільки прийшли, ночі були вже холодні, а чим далі, то все холоднішали. А теплої одежі як не було, так і нема!

Другого дня у вечері небо насупило ся і почав мрячить дощ, хоч і невеликий, але густий і холодний. Налягла темна аж чорна ніч. Ми тільки що повечеряли і понадівавши амуніцію (на ніч усі лягали спати в амуніції) полягали спати. Чуємо з передніх чат сурмить сурма алярм: „В колону підберись бігом, тревзвону задамо штиком, скоріш, скоріш, скоріш!“ (слова до голосу). Одна, друга, потім ще, ще, і пішло по всій позиції. В ружжя! почувалась команда ротного. Ми в мить повискакували з землянок і хутко почали стріть ся. Алярм сурем не вгамовував ся. Почув ся постріл залпом один, другий, і змовкло. Ми стояли під дощем, кожну хвилину ждучи команди рушати. Ніч темна, хоч у морду бий. З низу з глибокого резерву застукотіло багацько кінських копит і через хвилину з'явив ся генерал Радецький зі штабом.

— Звідкіль сурма?! — спитав він батальйонного.

— З передніх рот, ваше високопревосходітельство.

— Составить 6! — скомандував генерал і припустивши коня полетів на гору до передніх чат. За ним закопотів весь штаб. Простояли ми так з годину. Скрізь тиша. Генерал Радецький вернув ся і звелів розпустити нас по землянках. В чім же діло спитайте? Що трапилось? А ось зараз розкажу. Ви ще не забули про те, що з нами були пластуни, ті самі, що ми їх на переправі за Черкесів прийняли. На Шибці вони обслуговували службу конниці — робили розвідки.

Так отож у сей самий вечір один пластун, вертаючись назад із розвідок, виліз з кущів поперед нашого секрету. Секрет, се завжди

виставляють, поперед себе, передні частини на випадок несподіваного ворожого нападу. Нападаючи ворог наскочить перш усього на секрет, — секрет стрільбою дасть звістку чатам, мовляв: „Пильнуй!“ От чатам є час зготовити ся зустріти ворога.

Так кажу, пластун виліз як раз біля секрету. Ніч темна. Вартовий не розглядів, що він, і пальнув на пластуна. Пластун пірнув знов у кущі і подав ся манівцями до свого стану, а з гасла секрету передні частини засурмили алярм. З сього й підняла ся колотнеча.

Довідались про се вже тоді, як пластун вернув ся до своїх і розказав про свою пригоду урядови, а в відти дали звістку Радецькому; ми дознались про се тільки другого дня, а цю всю ніч прислухались.

XIII.

Чим більше зближалась зима, тим усе холоднішало та холоднішало. Ранками вже почались чималі приморозки і тільки нужа зогривала, бо як тільки почнеш мерзнути — вона наче зна, починає дужче кусати. Ну, й чухаєш ся то в однім місці то в другім, диви й нагрів ся. Як же тільки хоч трохи потепліє, диви й вона вгамуєть ся і вже не так їсть. — Зна своє діло! Не даремно її Господь сотворив і воякам на війну послав! — філософував частенько з сього поводу Гавриш.

А вже що й силаж її було у кожного, то хоч жменями бери.

— Слухай но, Жевлаков! чи нема там у твоїй Москві крім царя-пушки — та царя-кожуха? Кожух лехче ніж пушка, то можна швидче довести. От би ми отут усі ним укрились і тепло-б було! — сьміяв ся Москальчук, нагадуючи недавню розмову в лісі Жевлакова з Гавришом.

Ми тільки що вернули ся з роботи і полягали в землянках спати.

— Навряд чи є в Кузьми гроші? Може й був за царя-Гороха, як людий було троха, а тепер людий розплодило ся як мух, то чорта пухлого, укриє один кожух — додав від себе Гавриш і зареготав ся.

— Тепер нужа нагріє краще ніж кожух, — гукнув хтось з далекого кутка.

— Отже-ж вона ще й вовни не мав, тай то добре гріє, а як буде їй ще вовна...

— А ну лиш цить! здає ся, сурма! — зупинив веселу розмову Іващенко.

Землянка в мить замовкла і всі почали прислухатъ ся. Нічого не було чути, тільки вітер свистів.

— Отже ще наврочите, дядьку! — почав було знов Гавриш, але весела розмова перервалася і землянка почала засипляти.

Чи довго ми спали — не скажу, тільки крізь сон мені почув ся голос капрального:

— Пошол, вилазь там, виходи!

Я глигнув очима і в туж мить почув, що сурма аж розлягалася, так сурмила алярм. Усі закомашнились. Підтягали пояси з набоями і похватавши рушницї повибігали на двір. Свитало. Приморозок обсів на землі. По всій позиції сурми ровлягали ся „бігом“. З передніх чат чулись раптові постріли. Офіцери вибігали з своїх землянок, протираючи очи, звичайно як від сну, і на бігу підтебували шаблі. На передніх чатах гуркнула гармата й змовкла.

— Рота бігом! — скомандував ротний і ми що духу побігли на гору по шляху до передніх чат.

— Це дядько Іващенко наврочили! — не втерпів таки, щоб не сказать Гавриш, сопучи на бігу.

Попереду нас ще бігло кілька рот. На дворі тільки-тільки що сіріло. Якийсь адютант скакав нам на зустріч.

— Відкіль алярм? — спитав наш батальонний.

— Скелю Турки зайняли! — відповів той і подав ся далі.

— Йогано, Тетяно, — промурчав Гавриш.

— Бігом! — знов почула ся команда, бо поки йшла розмова з адютантом, нам дали трохи відсапнуть.

Ми знову побігли, хоч уже й духу не було. Чим ближче ми наближались до скелі, тим чутніш чули ся постріли. Ближчі роти вже були там, а нам прийшлося, хоч і з передишкою, але версти дві бігти, бо наша рота стояла в глибокому резерві. Нарешті засапавшись так, що аж у грудях почало пекти, ми підійшли до передніх наших окопів. Відсеіль до скелі ступнів сотні дві або й три.

— Яка рота? — спитавсь наш полковник.

— Друга стрілкова! — одповів ротний.

— Ага! її я й ждав. Розсипать на правому крилі! — наша рота лічилась краща в полку по стрельбі.

Нас повели з заду окопа і розсипали в цеп по уабічю гори. На дворі хоч уже й сіріло, але все таки було так темно, що мушки на рушниці не розбереш. По переду нас чорніла лощина, а по той бік лощини стирчала темна скеля, яку зайняли Турки.

Тепер поки розвиднить ся і почнеть ся батава, може я всію розказати вам, як то стало ся, що Турки зайняли таке боляче місце.

Коли пригадаєте, я вже казав, що то за позиція ося скеля і як її легко було нам чатувать.

Нас якось Бог помилував і ми передали чати Подольцям. Продержались вони в сім пеклі пять день під турецькими бомбами. Настав шостий. Лягла ніч. Всі ждуть бомби, а її нема. Прийшла й північ, а бомби нема. Потомлені вояки потихеньку, де хто сидів там і заснув. Саме перед сьвітом, коли, як усякому відомо, сон дуже наляга, Турки тихо рушили на скелю. Перекололи секрет, а може в полон забрали — не відомо, тільки секрет гасла не дав і скелю Турки зайняли. Як на гріх усі поснули, тільки офіцери не спали, а догравали штос у глибокій землянці, яка була вирита під величезним каменем. На щасте один з їх, Москаленко, вийшов на зорі подивити ся. Глянув на гору, чорніють якісь кучки людей і гомонять. А то Турки шукають помежи камям сплячих вояків і приколюють. Бо камінь сірий і вояки сірі, то треба у ночи пильно придивлять ся. Офіцер, не розібравши з разу діла і думаючи, що то свої, так гучно ведуть розмову у заборонему місті, гукнув на їх грізно, додавши московського твердого слова. Гомін не тільки не ущух, але ще дужчав. Тоді офіцер вибіг на гору і підійшовши до ближчої кучки, ударив першого, що попав ся під руки — як то звичайно бува з своїми, маючи на увазі, що тож свої; Турки його в ятагани. Тут він уже розібравши в чім діло і тільки вспів крикнуть: „Турки, сурми, алярм“ — і упав! Тимчасом інші офіцери, що були в землянці, повискакували на двір. Сурмачі й барабанщики завжди при офіцерах — засурмили і затуркотіли алярм. Все, що було ще живого, схопилось і що духу почало тікати куди очі дивлять ся, бо вся скала була обсипана Турками як комашнею. З двох рот, себто з 400 сот чоловіка, остало ся живими всего 70. В окопах прокинулись, але на дворі ще було темно. В чім діло, не знають. Куди стреляти, не відомо.

Всі ждали світу. А тимчасом сурма скликала всіх зайвих до помочи...

Ага, от і повидніщало. Тепер почнеться робота!

Турки підняли страшений огонь по нашому окопу. Ми посипали теж із рушниць по скелі.

— Чого наші гармати мовчать? Плюнулиб їм у вічі кашкою (картач) хай би поснідали поки що! — сердився Гавриш.

А гармати наші справді як на гріх мовчать. На дворі вже розвиднілось, і все навколо поперед нас було видно, але Турків нам не видно, от штука! Тільки денече вершки фезок червоніють із за валу, та димки від пострілів свідчать, що там вони є.

— Дивіться, вже й окопались! звернувся до мене Гавриш. Деж вони землі набрали? Адже там крім каменя нічого нема.

Я став пильно, о скільки дозволяв захисток, за яким лежав я, вдивляти ся і мені здавало ся, що я марію, але придивившись іще краще, запевнив ся, що то була дійсність. Турки з наших убитих поробили собі вали і зза них стріляли.

Турецькі гармати підняли страшенну гуркотню по всій нашій позиції.

— Чого наші мовчать? — сердився Гавриш.

— Знать перебили наводчиків, — прошипотів хтось.

І справді воно так і було; наводчиків вони перебили, через те гармати наші, які були, зручно стрілять не могли. Нарешті якось навели і закашляли, як сьміючись жартували вояки. Але гармати наші після кількох пострілів зовсім змовкли. Так ішла стрельба до пів дня, а Турки сидять, ніяк їх звідтіля не викурити. Нарешті затуркотіли барабани. Сурми засурмили атаку. Роти розвернутим стром рушили на приступ. З лівого крила 11 рота волинського полку. З чола 12 житомирського. За ними інші. Наша друга стрілкова з правого крила. Зо всіх боків залунало: Ура! Барабани туркочуть, сурми скиглять, гармати турецькі ревуть. Гармати, бомби, кулі... виривають із наших рядів цілі гуртки. Але роти змикають ся і знов ура і знов теж. Нарешті ми перейшли долину і почали їх обходити. Турки побачили, що ми їх обгортаєм перстенем, почали одходити, спершу помалу, а далі, коли ми насунули, не витримали і почали тікати. Ура! залунало, аж гори затрусилась і ми бігом кинулись на скелю. Не добігаючи до скелі ступнів 50 Москальчук упав лицем в перед. Куля попала йому просто в чоло. Що вже потім дістало ся Туркам, коли ми зайняли скелю—їм весь

час прийшлося тікати по низу — те вже ви самі собі намалюйте!
Досить сказати, що вся узбіч гори, по якій вони тікали, була
вкрита їхнім трупом. Але не легко се й нам досталось; бо з са-
мого ранку до пятої години полудня ми вертали назад те, що так
легко забрали від нас Турки.

Скеля осталась у наших руках.

Се діло так і занотовано на спомин онукам.

С. Г. ФРУГ.

З єврейських мьєлодій.

С П А Д О К.

Ще як пра́прадід наш Яків
Мусів стрінутись в Ісавом,
Що давненько вже на нього
Був чимало та сердитий,

То на зустріч подарунки
Він послав Ісаву різні:
Там були барани, вівці
Був осел, були й верблюди.

Дуже це було розумно:
Ісав стрів його, як друга...
Спадок сей і нам zostав ся
Від Іакова і досі:

Бо як треба нам Євреям,
Щоб до пана доступитись —
Зараз шлем послів до нього:
Барана, осла й верблюда.

Хоч осел над всіх дурнійший,
Але рід його у славі:
Він — рідня ж своїй прабабці
Валаамовій ослиці.

І верблюда ж лебедь-шия,
А в барана — тепле хутро,
А що саме головніше —
Є курдюк у нього добрий.

Переклав

Трицько Жернеренко

АРТИМ ХОМИК.

НА БОЄВИЩІ ЖИТЯ.

(Уривки з листів до приятеля.)

(Докінчене.)

...лютий 19...

...Бавите ся в якісь коментарії. Пишете, що ніби прикро мені було, що я не міг нагріти ся при якомусь домашньому огнищі, дальше, що ціла та плутанина, почавши від „homo homini lupus“ — відтак „мікстура“, „Zahnputzmittel“, опісля ніби особиста несимпатичність (вмовлюване в себе демонізму — недуга аж надто звісна) і ніби некваліфікація на „Зоон політкон“ — ніщо иньше, як пусканє тумана, аби закрити свій хвилиний стан, який немов шило в мішка вилазить у словах: „Наплювати! чоррт берри“ і т. д. Де в чім маєте рацію, але підчеркую, де в чім. Чи вірите, що чоловік не може бути в повні нещасливим? Він собі знайде або підсунуть йому якусь, так сказати-б „внутрішню солодош“ — в виді пессімізму, демонізму, чи шибеничного юмору... О, бо людина, се дуже витревала звіврюка, і дивна річ, любить своє терпінє. Примірів на се незвичайно багато. От раз підслухав я розмову, яку вели між собою два вояки, один рекрут, а другий старший камрат.

— Конірує мене, кажу тобі, сякий такий син, сьвічку каже купувати і на „ковалєтах“ сьвітити, куферками зицирувати розібравши ся до нага, по морді бє — а ти мовчи та диш... От ївера вольму, патрона вкраду тай...

— Іди, іди дурний — відзиваєть ся старший камрат — от скажи собі... (тут зворот чисто вояцький, який не надаєть ся до друку) те все при войську, — то тобі лєкше стане.

І виратував людину від самовбійства.

Таких примірів знайшло би ся більше. А от і я! Доля зі мною не жартувала, кинула мене мов Даниїла в львину яскиню великого міста. Було трохи неприємностей, але ніколи, як пригадую собі, я не був нещасливий. Може я знайшов собі „внутрішню солодош“ у виді шибеничного гумору, як отсей досьвідний „старший камрат“. А опісля, опісля по довшім часі затираєть ся смак „гіркоти обставин житя“ — і от маємо історичну перспективу сформуловану словами Вергіля: Et haec meminisse juvabit.

А однак по що се бабране в „бебєхах душі“ нашими грубими

руками? Та коли вже розпочалося, то треба кінчити психологічну вівісекцію. Вам тепер може буде цікаво, які мої відносини з ученицею, як я ведуся на лекції? Учениця моя вже панночка, п'ятнадцятилітня дівчина — і мені вигідно її учити. Тут можеся „вигода“ лежить у загальній вдачі дівчат. Вони, бачте, пасивні, дають вести себе... навіть у загибіль... Прошу не розуміти мене хибно, я не хочу заподіяти їй ніякої кривди, а навіть хоча-б я був свинею, хоча-б хотів — мої органічні хиби, моя зовнішня стать не надасться до ролі баламута і плінителя жіночих сердець. Брудом еротики не можу її споганити, бо я гидкий, хоча-б був навіть у душі найпоплідніша сволоч. От тут лежить у мене сей так званий етичний принцип. Розумієте? А все-ж то трохи цинічно признаватися до малючих, атавістичних інстинктів. Що-ж робити, красший цинізм як облуда — а ще до того перед вами. З утілітарних оглядів се навіть добре, що родичі мене взяли за учителя. Як би взяли якусь „вишикувану“ „виперфумовану“ малпу в еротичним лексиконом у душі, може се перешкаджало би дівчині в науці. А так вона віддається їй в цілому жіночою терпливістю і витревалістю, і от недавно зложила приватний іспит за перший піврік 4 класу і то з дуже добрим успіхом. Розуміється, мені дякували, дали ремуерацію, дівчина в семім небі, а в дійсности заслуга в тім, що дівчина бере науку аж трагічно поважно. З яким запалом, гідним красної справи, вона вчить ся латинських і грецьких вокабул, бездушних граматичних і математичних формул! Може тут амбіція, аби дорівняти хлопцям — а чи дорівнює? На мою думку ні. Хлопець вправді не віддається науці з таким запалом, дивиться на неї скептично, жартує собі в неї, робить часами навіть несмачні порівняння, висновує аналогії, але — се доказує лишень більшу активність ума, обильніший комбінаційний змісл, буйнішу фантазію. Для дівчини наука сьвятість, але се сьвятість непорушна, камяна. Хлопець по трохи поет, а се виявляється в офіційнім писаню поезій на час його половой зрілости. „Поезії“, се вірші і віршища, але щиро оспівують „ідеал“. Про подібне пробуджене таланту у дівчат в аналогічнім випадку я нічого не чув, бодай дівчата, о скільки знаю, вміють тоді паленіти ся і — діставати блідачку.

То-ж, як кажу, мені мило проводити час лекції — і тут мені навіть соромно вам сказати, бо се гидко в мою боку — я чую щось в роді еротичного потягу, хоч секретно перед собою, а тим

більше перед нею. І сей запал хоч милий мені, але мучить мене, ах як мучить! І тут, подумайте, приходить на гадку: „Може й романописателі не такі дурні, за яких я їх мав“.

А чи повірите, коли я сказав їм, що виїжджаю на сьвята, — я — тут мені сором признавати ся — в вечірних годинах немов той студент волочив ся під вікнами моєї учениці і що більше... думав про неї таким же самим стилем, як у любовних листах старших гімназійних учеників до учениць виділової школи. І хоч як я поборюю себе, все таки ся малпача, атавістична натура вилазить мов шило з мішка. Фе, обридливий, неестетичний стан! Коли-б я був наївний як сей студент ученик VI кл., я може писав би поезії на свою ганьбу, на свій сором, але-ж я маю претензії. Може сьому та причина, що я тепер менше-більше ситий. Чоловік голоден звертає свої очі і думки на внутр, чоловік ситий на зверх, і є тоді свинею. І ось чому я жалую тих хвиль, хвиль моєї давнійшої голодної екзистенції — я тоді був собою, а тепер не пізнаю себе. А ще боязнь, боязнь, аби не стати ся звичайним самцем, нікчемним самцем... Я може не буду гуляти по карнавалах та плести в балевих розмовах дурниці панночкам на образ і подобиє „соколиків“ на „Бесідах“, але чи тим самим, що я думаю про еротичні справи, я не роблю ся таким же обридливим самцем як вони, а може ще обридливішим, бо вони отверто виявляють свій звіврячий атавізм, а я крию його в глибині своєї душі і бріджу ся сам собою? І часами приходить мені на гадку кинути сю лекцію і вернути знов до тої голодової фази мого життя, аби бути собою. Та тут же знова Сцилля — боязнь перед голодованем, хоча воно принесло би мені душевну ситість.

От такий, бачте, мій душевний стан — прикрий стан, — а куди заведуть мене консеквенції сих еротичних почувань, не знаю... коби лишень не зробити якої дурниці.

Ну, а до родини — відношене до родини на лекції. От собі холодне, зовсім таке як між хлібодавцем і робітником. „Класова сьвідомість“, бачте. Я пролетар і маю ту пролетарську гордість — то-ж не приймаю запросин на підвечірки, обіди і т. д. Кажу, з гордості, з класової гордості, з класової сьвідомості, а на ділі знов брешу. Не можу рушитись без брехні, часами навіть несьвідомо. А дійсно не приймаю запросин не з якоїсь там „класової сьвідомості“, а радше тому, що бою ся буржуазного товариства. Я не вмю ні вилок держати як слід, ні ножа, словом мені зовсім

незнані форми, етикета, словом, не читав підручника „Der gute Ton“, а читати мені не хочеть ся, бо уважав би се за упадок, за концесії філістерству. Вже красша брехня. І знов брехня. Здасть ся, людина саме тим виявляє своє чоловічество, що бреше, а иньші люди знов уважають се за так природну річ, що роблять „добру міну на влу гру“ і вдають, що вірять. Ото-ж нема часу, діла... і т. д. А в противнім випадку, як би я сказав правду, що мені товариство немиле, бо не знаю, як у ньому повертати ся, що мені було би прикро, як би „буржуй“ або „буржуйка“ гляділи на мене тим оком, що на пса, на випадок промаху проти принятих форм — така відповідь, хоч правдива, уважала ся-б не без рації за грубу і некультурну. І де-ж дів ся ваш принцип, панове моралісти, що мовляв, правдою сьвіт перейдеш, а неправдою ані до порога? Пословиця не до наших обставин — може походить із прачасів, і шукати її в праісторії, коли інтереси людей не були так диференційовані, роздроблені.

...дня 10 марта 190...

...Метафізичний сос із „Крайцерової сонати“ — оттак означає мої сумніви в звисній матерії. „В вас — пишете — будить ся „здоровий чоловік“, який ще в вас покутує, але тратить уже владу над вами, показує вам якісь там „малпачі атавізми“ зі своєю тератологією (карикатурним машкарством) і зобиджає хибно понятє ваше почутє краси“. Далі злізаєте з астрономічної обсерваторії, покидаєте телескоп і макрокозмос, а берете ся до стеження „мікрокозма“ мікроскопом та показуєте мені... біологію ростиної і зввірячої клітини — і сей науковий баляст має переконати мене, що я маю старати ся... о прихильність панни і (risum teneatis amici!) її родичів. Ся рецепта вже зайва, бо за півно я переконав ся, що „ангел“ не так то „ясноперий“, як я собі його малював. По перше: він розманірений, шепелявить як буржуйська розпещена дитина, гримасить і поводить ся з матірю і батьком досить грубо, а навіть що гірше, співає з чутєм і фальшиво без умисного карикатурованя такі пісні як „Розлука“ і „Взяв би я бандуру“, які вказують на повний брак артистичного почутя сеї людської інфузорії, що зветь ся п-ною Меласею. Вона гусочка — навіть не матеріал на інтелігентну жінку. В цій покутує мабуть дух „Інститутки“ Марка Вовчка за гріхи такого безумного вихованя,

яке дасть ся переважно засібним дівчатам. А я сьмів навіть просто їй в очи сказати :

— Панно Меласю, як би ви знали, як вам неладно в роли „Інститутки“. А може ви не читали сеї перлини української літератури, то я вам принесу і прочитайте, аби знати, як не годить ся поступати.

Вона розплакала ся в досади, бо сказати дівчині, що їй в чимось не до лица, значить обидити її смертельно. І дивна річ, мати, якої сторону в тім випадку попірав я, глянула на мене косим оком, що свідчить про її нерозум і незнане елементарних принципів педагогії.

Так отже ціла та еротика була лише чадом, хвилимовим одуром голови, який минув, коли я побачив, що мої естетичні і моральні почування зобиджені — і ваша рецепта непотрібна, а моя боязнь перед поезіями, тихими садками, журчачими ручаями, перед сценерією „воркуючих голубят“ і т. д. була передчасна. Тепер я реконвалесцент — бо „ангел“ для мене байдужне єство, індивідуум, яке треба припилувати, аби навчило ся латинських і грецьких вокабул і в загалі шкільної мудрости.

А може я знов брешу? Може тут не „Розлука“ ні „Взяв би я бандуру“ ні навіть не розманіжене ані інститутські порови не винуваті. Тут щось иньшого! З попередніх листів ви мабуть уже добре пізнали мене.

Хтось там сказав афоризм про психіку українського народу. „Як риба об лід бєть ся українська думка“. І дійсно, українська збірна душа пливе як риба в ставі, покритім льодом цинізму, песімізму, сарказму і їди. А заморозили сей став народного життя нестерпні історичні, культурні і соціальні обставини, а якось іще ні звідки не надійшло до нас благодатне промінє сонця правди і науки, аби сей лід розтопити; не настав іще сей весняний день, аби на основі соціальної енергетики приснули леди апатії. То-ж не диво, що я, як понада сеї збірної української душі, дивлю ся на своє житє, як мабуть Якут на своє в своїй ледяній хаті в цілїм „русским духом“ — гляджу очима безмежно сумними, але і оспалыми, апатичними. Ах, сей сум, ся апатія, як ржа їсть залізо нашу душу! Як би так її позбути ся! Тоді може я, може ми повірили би у фрази, в кличі, які лунають скрізь. А от справа українського університету! Уряде, дай гроші — а ми заснуємо університет — просимо уряд. А уряд ігнорує нас, народ паріїв, бо чує, інстинк-

товно чує, що ми, „Тироляці сходу“ не зробимо йому неприємности. Він бачить у нас сей якутський сум, сю нашу „schlummernde Seele“ і кпить собі з наших погорд, обурень, наших резолюцій — а наші чолобитні меморіяли, наші депутації приймає з обурюючим, їдким ігнорованем, у глясованих рукавичках. До діла, бачте, не доходить, бо в нас нема сили, бо ми ідейно „schlummernde Seelen“.

Спимо твердим, тяжким сном хорого, збідованого народа. Інтелігенція зарилася в шкарлушу „родинного гнізда“ і під впливом „родинного тепла“ з під буржуазної перини відзивається плаксиво-сентиментальним голосом „кривда нам!“ З просоня крикне, а опісля знов під впливом „родинного тепла“ засне під периною. А схоче народ, темний мужик домагати ся прав, то він не може, бо не знає, що таке право людини — і спить, спить ти-фоїдальним сном, а ангели хранителі, двоголові орли, один конституційний, другий самодержавний, з'єднані приятною спільних інтересів. Чи не бачите ви в перах тих вірлів багнетів, манліхерів, цушок і всіх страшних емблемів розбою?...

Ще є иньший ангел-хранитель, від якого так і несе горівчаним сопухом. І хоронить він від усіх „антидержавних“ переворотових діл як інтелігенцію, так і наш темний, замучений народ. „Пропінація“ і „монополія“ — дві рідні сестриці з'єдналися і крилами своїми вахлюють, відганяючи всі мухи західно-європейських соціальних ідей, які не дають спати нашому народови! Ах, добрі, благородні ангели хранителі з карабіном і багнетом у правій руці, а з фляшкою в другій, убрані в шоломи крутих параграфів у золотій зброї — як я ненавиджу вас! Та може колись прийде час, що ми рознесемо те царство тьми — ваше царство і ваше небо. Стережіть ся, бо в мраки, при сході сонця правди іде на вас колюс — пробуджений чоловік — збірний чоловік, який перестане вірити в ваші казки „національного еґоїзму“ расової єдности і иньших кайданів насилля, в які впихають народи, — іде інтернаціональний збірний чоловік, і йому, як Зевесови, лише стрепнути велитенською головою — і ви як мари зійдете нам з очий, впадете в западню забуття...

Ах, як я ненавиджу вас, ви ангели-хранителі тьми і розпусти. Бо кілька то в тьмі погибло здорових, здібних душ, скільки зломало ся великих умів, твердих характерів!... Так, я ненавиджу

вас, бо в тому сні гине мій приятель Семен Ралик, молодий студент-революціонер.

Він хлопський син. Власною працею, але без жадних підлизувань скінчив у голоді та холоді гімназію. Нуждар! Але чоловік гордий, людина свідомо свої вартості. В сухотах навіть йому блищать очі огнем зовсім не українським. В його очах нема апатичного суму, нема сентиментальности. Се характер! Останні свої гроші віддавав на літературу, а й сам пропагував думку, що силою здобуваєть ся право і новий лад. Його опис: Шкіра і кости і революційні ідеї, до яких і мене він потрафив запалити.

Я пізнав його перед трома місяцями в академічнім товаристві на якихось зборах, де рішало ся питанє, чи треба молодіжи займати ся політикою, чи ні. Ото-ж один зі спасителів Руси-України репрезентував гадку, що нам офіційально не треба займати ся „політикою“, — а радше сісти за книжки і управляти фахову науку — як Гете, який доглянув, коли і як з кукли виходить мотиль, та не доглянув, як і коли людство виклювало ся з кукли феудалізму. А були такі, що таку опортуністичну гадку підпирали! Вигідні будучі горожани держави по реценті гімназіяльних директорів — от таким „межикличем“ схарактеризував їх Семен Ралик. Інші були тої гадки, що „хто в двацятім році не був революціонером, сей в сороковім буде нужденником моральним“ — а тих знов схарактеризував Семен Ралик: „Гроби побілені революційними фразами“, бо знав, що жадна з тих мишей не припняла би котови дзвінка до шиї, як би доходило до діла. „Вони — каже мій товариш, — бояли-б ся стратити семестер, а не то за ідею, яку голосять, посидіти собі в криміналі. В них, тих бесідників не органічна потреба бути революціонерами, а радше мода, вчитана з книжок, вихоцлена звоздуха. А як поживете, побачите, будуть „легальні до дна душі“ і соромитимуть ся своїх слів, як соромив ся Шуйський, якого вони цитують.

Ми опісля мешкали разом аж до часу, коли мій приятель пішов до шпиталю... вмрати на сухоти.

Евген Петришин.

...дня 15 пьвітня 19...

...„Перед холодно ледяним лицем житя — пише Максим Горький — станули два люди“. Дальше переповім зміст, вам мабуть звісної параболі п. в. „Перед лицем житя“. Ото-ж один із

тих молодих людей слабим голосом і рухами, які вказують на романіжене і оспалість, просить жите о щастє і сідає у його ніг, аби збирати охлани, які спадуть із його стола. Другий брутальний плебей наставив свій „государственный кулак“, жилавий кулак пролетарія, аби ним житю заїхати в зуби, як би не хотіло віддати справедливости. Ну і „безпристрасне жите з ледяно-холодним лицем“ віддає справедливість

Вірю на слово Максимови Горкому, що він бачив сей образ очима своєї душі, але глядів на нього або очима геніяльного варвара, який не розумієть ся на суспільній медицині, або з „птичої перспективи“, з „орлиного лету“. Коли глядять ся з птичої перспективи, затирають ся димензії і деталі. Може молодий зблязований „буржуа“ лишень з далека просив жите, може і варварський пролетарій лише з далека показував жилавий, государственный кулак! Як би був Горкий спустив ся низше, побачив би, що жите, те суспільне жите — хоре, бо його трансцендетальне тіло точить поліп суспільної несправедливости з правом власности, капіталізмом, алькоголізмом, мілітаризмом і всіми консеквенціями. Тим то образ Горкого, хоч гарний, то все-ж таки односторонний, не повний і ілюзоричний. Жите суспільне не має холодно-ледяної усьмішки, а радше скривило ся усьмішкою болізно їдкою, бо воно хоре, бідне — се наше суспільне жите.

О, не підступай до нього занадто близько, безумний, бо жите не має в собі справедливости, а радше її антигезу, а коли хто знайдець ся такий смілий, що занадто близько приступить, то випустить на такого смільчака незвичайну скількість хороботворних шіязмів — се жите, се суспільне, хоре жите...

Мій приятель Семен Ралик повірив на слово Горкому і приступив занадто близько до жита, але заgrimіти могутнім голосом „де справедливість?“ не стало в нього часу... І ось лежить він у шпитальній кімнаті і конає при акомпаніяменті сухотничого кашлю і сатанічного реготу... се жите так із нього сьмієть ся... се суспільне, хоре жите

От такі думки стадом воронів літають мені по голові, коли в шпиталі сиджу біля постелі хорого товариша і гляджу на його муку, на його біль, на його лють. А він лежить колодою і блідими, безкровними устами висказує свою досаду:

— Но що і на що я жив на сьому сьвіті, чи полишу я який слід? Чи хто згадає, що жив та був якийсь то Семен Ралик? „Ма-

лого сліду не покину на нашій любій Україні на своїй не своїй землі". А я ж хотів, ах як я хотів носити терновий вінець мученика революціонера за визволене пролетарських, збідованих, кайданами скutih мас. Я для нікого не хотів, а для себе хотів сього тернового вінця — бажане його було моєю органічною потребою. Без революційного діла я як риба без води... а тут ось тобі смерть і могила і забуте...

І як тут потішати сумну, безмежно сумну людину, здавлену страшною хоробою! Ото-ж я дивив ся на його повільне конане, часами виходила з моїх уст якась конвенціональна потіха, але він мав сильні аргументи; показав мені зараз свої опухлі ноги і руки, звелів послухати харчання в грудях, показував свій кістяк, і се все роздирало моє серце, а сльози в горлі давили... Мені жаль було мого друга, мого товариша, мого учителя революційного катехізму. Та проте, признаю се з прикрістю і з соромом, не міг я позабути ся ролі майже змного обсерватора. Мене цікавило питанє, як конає людина, яка її психіка в передсмертних судах? Не знаю, чи се загальне право що до умираючих сухотників, але я спостеріг у мого товариша присутність „роздвоєної свідомости свого я“.

— Як би не сей брутальний хлопчисько — говорив він у хвилях галюцінації, — як би не той, що харчить мені в грудях, я був би здоров.

Як же виглядає тепер панове моналисти, ваша теорія про абсолютну нероздільність свого ества в людини? Хоча-б лише був один такий випадок, де людина сеї свідомости не має, ваша теорія пуста. А в шпиталі ще його мучили милосерні сестри, аби сповідав ся, поєднав ся з Богом. Та він із погордою відкинув, як кавав, компроміс із клерикалізмом, а я старав ся переконати сестру милосердя, що, хоча-б він був не знать який грішник, і хоча-б було позагробове житє, він уже спокутував свої гріхи любовю до народа і муками ізза сеї любови. В своїй заїлости він пішов навіть так далеко, що виявив бажанє, аби його ховали без попа, як уже конче потрібний його похорон, — а то-б може його кістяк пригодив ся до наукових цілий. І він помер. Шпиталь і родичі, які приїхали на похорон сина, не сповняли його останнього бажаня. Його ховали з парадю, хор студентів співав „со святими“, один із товаришів сказав промову, от таку звичайну похоронну промову на тему „скошеного цвїту“, від якої дехто плакав. Я лютів

ся на бесідника, що в своїм самолюбстві взяв собі похоронну тему за вправу своїх ораторських здібностей, а результатом сеї вправи було ще більше розятруванє рани і так уже болючої у родичів, а особливо у матери. Похоронні промови, се тортурованє близьких помершого і повинні бути парламентарним законом зборонені — як усякі иньші тортури...

Діяло ся се при кінці марта. На його могилі вже трава сходить, із його мертвого організму тягне поживу нове, весняне жите природи, а його думки запали глибоко в мою душу і велять вступати в його сліди.

Незабутний товаришу, коли забуду твої науки, „будь ми забвенна десниця“! Що я тепер маю охоту до житя, до боротьби, тобі завдячую. Трава і дерево і иньші рослини та животини живуть соками твого тіла, моя душа твоїми думками. Під твоїм впливом я здобув опору для своїх неясних, часами цинічних, часами песімістичних, їдких, а в своїй їди так нужденних, невольницьких дум. Тепер я сильний — вірою сильний, а сю віру в ідеал революційної боротьби, сю віру, що органічними переворотами здобуваєть ся красшу долю, право житя має — ти дав мені і тим поставив собі в моїй душі пам'ятник твердійший і тревалійший від криці.

Я пізнав, що се жите, се суспільне жите не безпристрасне, а хоре, і для того сьмієть ся до нас пролетаріїв так гірко, так їдко.

Я пізнав, що се жите треба зцілити, треба перевести операцію, узброївши ся в розличні антисептичні засоби. А не вдасть ся операція і старе жите сконас під ножем революції, суспільного перевороту, — нам байдуже! З окликом: *La vie est morte, vive la vie!* — впровадимо на престол нове жите, новий суспільний лад. А щоб на се нове жите не насіли знов нові галапаси, ми придумаємо суспільну антисептику, суспільну гігієну, яка збереже нове жите від недуги. Тоді воно не буде таке болюче, але усьміх його буде веселий, добрячий.

Тоді вже не Горкий, але якийсь солодкий побачить иньший образ, як здорове, суспільне жите сипати ме „синам землі“ і справедливість і правду в виді фізичного і морального здоровля і при тім усьміхатиметь ся не болючою їдкою, але доброю, ангельською усьмішкою — се здорове суспільне жите.

А що в боротьбі зі старим, хорим суспільним житєм поляже нас багато, се нічого. На боєвищі мусять бути трупи. Наша девіза :

destruere et aedificare, а як ми не aedificabimus, то може наші внуки aedificabunt се нове, здорове, суспільне житє, що весьміхатиметь ся до „синів землі“ доброю, ангельською усьмішкою.

Кого заплоднили такі думки до ширшої діяльності, чи має він час на еротику? — питаю тепер вас і сим пояснюю, чому я не закохав ся.

Ура у бій, кровавий бій!

Здоровлю
Евген Петришин.

...дня 11 мая 19...

...Збудила ся природа, відітхнули люди весняним повітрям. Що живе, виходить на поле, в огороди з затухлих мурів... Соловій щебече, пари воркують, закохані пари! Як гарно се виглядає з верха! Поетичний образ, який зачинаєть ся словами: „Es ist eine alte Geschichte, und bleibt doch immer neu“. А однак... сягніть глибше, там „gdzie wzrok nie sięga“, гляньте глибше, а побачите в цілій наготі і гидоті зьвіряче „ярування“, тим огиднійше, що облудне і підле. Побачите in statu nascendi упавші дівчата, покритки, брудний буржуйський флірт, словом, розпусту, побачите in statu nascendi венеричні хвороби — драми, яких один акт відграєть ся в шпиталях, а ціла драма — драма зломаного житя. А над сим понурим образом висить душна атмосфера алькоголю і мінить ся в ріжних нюансах всіми красками дуги неволя, бо видна майже конкретно... Я ненавиджу тебе, маю-розмаю, бо ти повен хробів, які також будять ся до житя.

Ненавиджу тебе, маю-розмаю! Хоча соловій щебече і зеленіють дерева і сходять збіжа та цьвітуть цьвіти, бо ти плодиш стільки горя, стільки розпусти і стільки розпуки...

Місяцю голоду і переднівку для тисячів людей, я проклинаю тебе, бо ціла твоя зелені і краса, се-ж іронія, суперечність, болюча суперечність...

І я втікаю від твоєї краси і зелені, від твого гамірного житя, та „відпочиваю“ над книгами старих грецьких філософів, де бачу май-розмай „думки-риби, що беть ся об лід болючого сумніву“ — май-розмай, але заравом драму думки з тихими радощами і болючими трагізмами.

Так, я втікаю від тебе, маю-розмаю, в затухлу хату, щоб не

бачити множества паріїв із земляними лицами, нужденних безробітних паріїв, яким порожній живіт і скорчі кишок велять відрухово і безплотно бити шиби „буржуїв“ та опісля заводять їх під ключ, де їм дають як птахам у клітці поживу і... муки неволі...

І ви сьмієте оспівувати красу сього місяця, поети, в яких грудях не серце, а камінь! Так, я ненавиджу тебе, маю-розмаю!... бо я безмежно сумний, може не самолюбним сумом... Тому два тижні, бачте, на мені зробили насильство, як над тисячами. Веліли мені розібратись і стати перед комісію асентерункову, де оглядали мене як конину. „Abgemagert... gesund... tauglich, ohne Gebrechen“ — сказав лікар і мене вписали в „Grundbuchsblatt“. Я цісарська дитина... трирічна цісарська дитина, бо не просив о „Begünstigung“. — „Kanonenfutter“ як иньші, а се почуте неволі дусить, давить, болить мене... Відпочиваю над старими грецькими філософами! Так? Відпочиваю, ха, ха, ха! А почуте кривди, яку держава робить одиниці, а се придавлене кольосом суспільно-мілітарної машини?

...Поставили нас новобранців, згромадивши в залі, веліли піднести руки і три пальці... Се відбуваєть ся присяга... „торжественна хвиля“. „На суші, на морю, за цісаря, за державу, за (favete linguis!) батьківщину“ — ось зміст формули, брехливий і перфідний зміст. Боронити батьківщину! порожній звук! Де моя батьківщина? Я її не знаю, а радше знаю, маю, але в своїм серці, в почутю особистої свободи і свободи людини, незакутої в кайдани державного ладу! „L' état c'est moi“ — сказав Людвік XIV. „La patrie c'est moi“ кажу я, і ось маєте екзотеричне почуте батьківщини, яке стоїть у суперечности в екзотеричним почутем державности! А проте я машинально підніс руку і машинально присягнув на вірність.

Слабість людська, спричинена — не кажу вже, малпачим атавізмом, але невольницьким. Атавізмом? Чи ми на неволю можемо глянути як на мороку, що давно минула? Ні, се сумна теперішність, а не „історична перспектива“. Проти сеї невольницької теперішности атавізм — щось красше, бо невольник се щось гідкїйше, підлїйше, бо неприроднїйше від малпи. І я маю сю сьвідомість, що я невольник. Так, я підлий раб, бо не було в мене сили, стїльки людської гідности, аби плюнути в лице тому, що читав формулу присяги, і виявити йому, що невольницька присяга не присяга, що присяга сама, се вимушене, неволя, а я хочу бути чоловіком сво-

бідним і не присягну — і з тим пійти до гарнізону — на каторгу. Там був би я невольником, се правда, але лише фізичним невольником. Мої руки скували би в кайдани, мої ноги вбрали би в заліза, ланцюхом окрутили-б моє тіло, гнобили-б „дунклями“, постами (комісником із водою), твердим ложем, але я був би душевно свободний, бо не поклонився неправді і ложі. Свобідні люди сидять по криміналах, а невольники карають ся на волі. А так сей страх, сей безглуздий страх перед каторгою, перед невигодами арештанського життя... Страх, ні неправда! Я навіть не думав, коли складав присягу. Се був майже сомнамбулізм, у мене дійсно невольницький атавізм по теорії Мечнікова...

Замагнетизували свою фразеологією, заголомшили церемонією — і от мають мою присягу на вірність. Але чи ся присяга може мене обов'язувати, чи в загалі присяга може скласти чоловік? Ні! А я-ж не знав, що творю, а Христос (чит. моральні принципи) простить мені се, тим більше, що лихо направляю, не виконуючи її. Не хочу служити, не буду служити „батьківщині“, бо коли ся „батьківщина“ учить мене розбишацтва, ненависти мого брата і батька, коли ся „батьківщина“ (чит. торговельні інтереси капіталістів) вимагає від мене, аби я брата і батька і сестри вбивав, коли вони, бездомні пролетарії, будуть домагати ся прав людини до свободного життя — я не маю „батьківщини“. І що зробить мені „капіталістична батьківщина“? Забе в дуби! Добре! Але я не поклоню ся неправді, несправедливості. Гордий буду, бо знатиму, що невольники карають ся на волі, а люди свободні сидять по тюрмах. Так! Люди свободні — подвижники, апостоли правди. Так, невольники, свідомі чи несвідомі слуги тьми і брехні...

А на дворі май! Цвітуть яблінки і груші, а пчоли перелітають із запашного цвіту на запашний цвіт. Соловій щебече, жаби рехкочуть... Іділля... Та в моїй душі сум і горе і пекло...

ІВАН ФРАНКО.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ М. ДРАГОМАНОВА.

Минуло одинацять літ від смерти Драгоманова. Вплив його могутньої і в високій мірі суцільної особи уступив, можна сказати, поза обрій; його місце заняла історична перспектива, розбір і оцінка його праць. Драгоманов як людина не промовляє нічим до сучасного покоління; Драгоманов як учений, як політик і мислитель не перестав і доси промовляти до нас і його голос знаходить собі широку луку особливо в сучасній Росії, де оклики і політичні програми, для яких він працював і за які боровся перед десятима літами, тільки тепер стали на черзі політичних змагань, головно заходами російських Українців, які бажають показати в Драгоманові свідомого укр. націонала і європейського політика.

Імя Драгоманова перестало бути страхополохом на політичних дітій. На нього покликають ся навіть такі, що за його життя при звуці того імени діставали корчів ненависти. Надійшла пора для всесторонньої, об'єктивної оцінки його значіння і його ідей. Особливо у нас, у Галичині, де його особистий вплив мав найбільше значіння, настав час довести до того, аби се імя перестало бути з одного боку синонімом усякої політичної та соціальної деструкції, а з другого боку якоюсь нетикальною догмою, виразом найвисшої мудрости, що не зносить критик, випередила свій вік і без ніяких поправок може служити путевідною зіркою для необмеженого числа дальших поколінь.

Щоб уможливити таку оцінку, на се наука подає нам одиний певний спосіб — історичну появу трактувати історичною методою, зрозуміти її на тлі її часу й місця діяльності, оцінювати її погляди в звязку з тими ідеями та поглядами, серед яких вона виросла. Попробуємо приложити сю методу до Драгоманова, тим більше, що й сам він був один із визначних майстрів тої методи, і в своїх писаннях, де особисте нерозривно вязало ся з загальним та принципіальним, полишив нам багатий матеріал для такого власне трактованя його появи.

Хотячи зрозуміти склад ума і напрям ідей Драгоманова, конче треба уявити собі ту сферу, серед якої він родив ся та виховав ся і той час, у якім формували ся його ідеї. Та сфера, то була українська, в значній частині помосков-

лена інтелігенція лівобережної України. Давна козацька традиція тут ще від початків ХІХ віку зросла ся з ліберальними ідеями західної Європи. Був там і французський республіканізм з його невірою в авторитет державний і церковний, був і російський критицизм з його невірою в суспільний устрій Росії, були й останки козацького автономізму з нехіттю до московської централізації. Найменше було українського націоналізму, хоч українська мова, мова оточуючої маси людности, так сказати, сама тисла ся до панських покоїв та сальонів. Звідтам одначе витискали її московські няньки та французькі гувернери; хіба виємково послуговували ся нею пани в веселих хвилях, при чарці, в мужеськім товаристві для оповідання анекдот, яких при дамах не говорить ся.

Котляревський, Квітка, Шевченко і иньші піонери українського письменства внесли в те аматорство глубшу ідею — увагу до маси простого люду та його інтересів. Сю увагу огниста муза Шевченкова переіменила в завзяту проповідь гуманізму, свободи та любови до тих мас, у гіркі докори на їх гнобленє та кривдженє з боку „братів“. Тільки бючи в ту струну міг Шевченко трафляти до душ тих республіканців і скептиків, що рівночасно в практичнім житю були всеподданійшими слугами його царського Величества, постили та сновідали ся, прикладали ся до мощів і цілували в руку батюшок „для прикладу иньшим“. Тільки тяжлячи се ми зрозуміємо, чому Шевченко власне в сих сферах здобув собі значіне і вплив як ворог кріпацтва, як проповідник волі селянської; його ширше, національне значіне лишило ся закрите для них і в значній часті закрите й для Драгоманова аж до кінця його житя. Годі здумати собі повнійшого контрасту, як те розуміне Шевченка на лівобережній Україні, якого речником був і Драгоманов, а те, яке бачимо, хоч без такого глубокого і систематичного викладу, в Галичині. Там Шевченко важний головно як протест проти кріпацтва, проти заскорузлости та кастового еґоїзму в суспільности, а тут як речник національних ідей, як поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і пятаував тих, що мучили й мучать її.

Пятьдесяті роки в російській пресі й літературі, се час інтензивної дискусії в справі кріпацтва. На тім тлі повстають і борють ся ріжні напрями. Спеціального виразу набирає так зване западництво, що змагаєть ся до знесеня кріпацтва в Росії з помененєм „помилко“, які при анальоґічних процесах пороблено на За-

ході; спеціального виразу набирає й так зване славянофільство, що віднайшовши мнимо-національну форму російської громадської організації, гав. мір, опертий на фамілійній общині та патріархальній власті, снує мрії про можливість перебудови всього громадського устрою на тій підставі. І тут і там питає йде головню про масу, і то спеціально селянську масу; питає про націю майже не існує. Вищі верстви за приводом скептика Чаадаєва вважають ся паразитами, галапасами, що властиво лише псують натуральний розвій маси та живуть її соками, не даючи їй за те нічого і ніякого.

На Україні сей ідейний звязок скомплікував ся ще одною обставиною. Зацікавлене народньою масою й її житєм змушувало інтелігенцію до уваги на народню мову. Загально признана немичність подаваня масі хоч елементарної осьвіти висувала питає про права народної мови в школі. Але для умів вихованих у сфері доктрин, по своїй натурі все централістичних, а до того проповідуваних московською мовою, являло ся чимось диким і неможливим зрікати ся тої „ідейної“ московщини на користь виключного вживаня української мови у всіх школах. І ось вони вхопили ся за помисли німецьких педагогів про права німецьких діалектів у німецькій елементарній школі, і так повстала чудернацька теорія про права української мови тільки в елементарній школі, тільки як посередниці для вивченя українських дітей властивої осьвітної та ідейної мови — російської. Явила ся теорія неповноправних народностей, української літератури „для домашняго обихода“, теорія літератур московської, української, галицької як складників спільної російської літератури, — погляди, якими, як знаємо, дебютував Драгоманов у перших початках своєї публіцистичної діяльности і від яких він, висемково не розрізняючи тут принципіального питає від хвилих практичних обмежень, не відрік ся виразно до своєї смерті.

Отся мішанина двох ідейних кругів, не злучених в одну висшу, органічну цілість — круга поступових європейських ідей і круга спеціально-російського хлопофільства, — се на мою думку головний ключ до зрозуміня світогляду й діяльности Драгоманова. На його погляд суспільність, се властиво тільки продуктивна, робуча, в нашім краю хлопська маса; на ній стоїть розвій суспільности, її інтереси — се головні інтереси всякої суспільної праці. Правда, він знає, що навіть у нашій суспільности між робучими людьми єсть поділ на чорноробів і білоробів, але чи ті

остатні мають який окремий рід праці, чи мають якісь окремі права й обов'язки в суспільности, в те він не входить. Переважно білороби у нього, як і в більшості російських соціологів тої доби, ідентифікують ся з експлоататорами і паяками народа, і головне жаданє, яке ставить ся до них в імя етики, се присвятити всі свої сили праці та стараню о добро і еманципацію і просвіту народньої, себто хлопської маси. Се домаганє ставить ся в імя самого етичного прінципу, категоричним імперативом; чи ті білороби, їх зароджуванє і весь їх спосіб поступуваня підлягають крім етичних імперативів ще яким соціологічним розвоєвм законам, нерає сильнїйшим від їх індивідуальної доброї волі, в се Драгоманов не любив запускати ся, хоча в практичнїм житю й тут часто вмів робити важні концесії непереможнїй силї обставин.

Отсе мужикофільство було також основою соціалїзму Драгоманова. Він доходив до нього не так, як Маркс і Енгельс, студіюванєм житя і розвою робітницької, пролетарської маси в краях найвисшого економічного розвою; навпаки, вихідною точкою його соціалїзму, так само як і старшого французького, так званого утопійного соціалїзму, був вид хлопської нужди та кривди і горяче співчутє з тою кривдою та бажанє винайти такий суспільний порядок, у яким би та кривда була зведена до мінімум. Живо відчувачи деспотичний тиск держави на волю і економічний стан одиниці, він силкував ся в конструкції сього будущего справедливого ладу звести до мінімум також той тиск держави, і для того основою одиницею і підвалиною своєї будови поклав громаду, найменшу на його думку суспільно-політичну організацію в суспільности. Він так і називає свій соціалїзм громадівством, себто організацією опертою на автономії і федеральній злуці громад, лишаючи знов досить неясними оба кінці тої палички: відносини між громадою й її складовими частинами — одиницями, сімьями, корпораціями, зборами і т. и. з одного, і громадою та державою чи нацією та її посереднїми організаційними ступнями з другого боку. Основами для формованя та реформованя тих відносин на думку Драгоманова повинні бути поперед усього основні права чоловіка — свобода думки й слова, зборів та коаліцій, толеранція політичних та релігійних переконань, чи як він висловляв ся, віри і безвірства. Як супроти сього мали-б виглядати детальні форми семейного, громадського та державного устрою, туди Драгоманов не любив заходити. Він був певний, що вони ніколи в цілім сьвітї

не будуть шаблоново однакові, як того вимагала прим. соціально-демократична доктрина, і вважав основною хибю соціально-демократичної концепції майбутнього суспільного ладу власне пересадну регламентацію та бюрократизацію всього життя. Супроти тої регламентації він висував волю людини, а особливо волю громади як самостійної соціальної одиниці, яка найкраще може знати потреби і здібність кожного свого члена і матиме всякий інтерес у тім, щоб як найліпше розвинути і пожиткувати ті здібности й інтереси для загального добра. На тій точці Драгоманов був невідродним Росіянином, членом російської соціальної школи, яка не вважаючи на різниці напрямів і тенденцій (звісно, з виємком нової російської чи то зрусифікованої німецької соціальної демократії) все стояла на вірі в якусь містичну „волю народа“ і його вроджену, інстинктову здібність до осягнення „правди“ в суспільних відносинах, коли тільки не буде перешкаджати йому здеправована, збюрократизована інтелігенція. На тім містичнім ґрунті виростали з одного боку різні парості славянофільства з його вірою в призначену Славянству, а спеціально Росії місію відродження і оновлення всього людства, з другого різні соціялісти-народники та народновольці, що робили революцію в тій цілі, аби зваливши теперішній державний і суспільний лад у Росії, віддати його спадщину в руки народної маси і полишити їй до волі будову нового ладу.

Правда, Драгоманов був занадто твереза і скептична натура, щоб мав вірити в якісь надприродні місії поодиноких народів, і був занадто серйозний історик, щоб не розуміти, що всяке діло, особливо-ж плянова перебудова суспільности, потребує майстра і не доконується сліпим інстинктом. Як противвагу всякому містицизмови та фаталізму, славянофільському з одного і соціально-демократичному з другого боку він клав принцип культурности і освіти, що виробляючи поодиноких людей і виховуючи їх у принципах свободи та пошани прав інших, тим самим підносить і з часом чим раз більше підноситиме інтелектуальний рівень та етичне вироблене цілих мас народа. З того становища він виступав против утопійної теорії загальної соціальної революції, що мала одним замахом перевернути теперішній лад і спроводити здійснене соціялістичного ідеалу на землі. Ся теорія якийсь час була модна і дискутувала ся живо особливо в сферах російських соціялістів. Супроти неї Драгоманов усе настоював на те, що всяка революція

має головню політичний характер, міняє політичні форми панованя, але не має сили сотворити новий лад суспільного життя, бо сей мусить органічно і звільна виростати з попередніх, як дерево з даного ґрунту, а подікувати його ніякими едиктами та регуляціями не можна. Не революція, а еволюція, — се був девіз Драгоманова, а властиво революція як явище хвилеве і місцеве, се тільки одна з форм загальної еволюції.

На сьому пункті, солідарний зрештою з західно-європейською школою істориків-соціологів, Драгоманов займає ясне і консеквентне становище. Не можна сього сказати про його становище в справі національній. Як уже було згадано, Драгоманов виступив на публіцистичне поле як державник, що в ріжно-національній державі признає панованє чи то духове та політичне верховодство одної нації, а потреби і жаданя иньших націй мірить потребами й інтересами цілої держави, які зрештою у нього, республіканця, сходять ся з потребами культурного поступу народніх мас. Національність, се не більше як форма, спосіб вислову, контура, що повинна бути заповнена одним, загально-людським чи то по драгоманівському вислову загально-європейським змістом.

На сьому становищі Драгоманов як практичний політик лишив ся мабуть на завше, хоча теоретично він у своїх працях з остатніх років ішов значно дальше¹⁾. І так його найкраща публіцистична праця, „Историческая Польша и великорусская демократія“, сотками ярких і зміло зґрупованих прикладів доказує шкідливість іґнорованя української національности таї загалом так званих недержавних національностей політиками та публіцистами державних націй, і навіть для противваги тому іґнорованю у вступній часті дає першу талановиту і широку пробу синтези того, чим була і єсть доси Україна посеред країв східної Європи, чим була для Польщі і для Росії, чим може стати ся для Славянщини. Про те вже по написаню тої праці, коли 1884 р. йому довело ся — правда, не від власного імени, а від ґрупи всеросійських лібералів-конституціоналістів формулувати нарис російської конституції, він не поважив ся покласти національний принцип основою ідеальної російської конституції, а силкував ся замаскувати його принципом областних автономій, хоч відома йому конституційна практика в Австрії могла йому дати аж надто добре пізнати,

¹⁾ Див. особливо рукоп. програму »Поступу« з р. 1885, де метою покладено національну автономію, але для газети, що мала виходити в Галичині і під мою редакцією.

що значить автономія області (територіяльної цілости) нерівнозначна з автономією національності. Правда, можна би сказати, що програма Вільної Спільки була виразом поглядів не самого Драгоманова, а ширшого і то переважно з не-Українців зложеного кружка і укладала ся з оглядом на можливість скорого практичного переведеня, — та проте ми знаємо, що Драгоманов у дуже значній мірі солідаризував ся з нею, вважав її приміром можливою підставою своїх переговорів з Поляками¹⁾, а пізнійше, коли надії на її осущенє розвіялись і історія східної Європи насунула перед очи иньші перспективи, не пробував уже укласти нової програми, опертої на національнім принципі, з метою перетвореня Росії, чи й ще більшої частини східної Європи на федерацію автономних і рівноправних народностей. Навіть пять літ пізнійше, під koniecь свого життя, коли радикальна агітація в Галичині, в якій він публіцистично і листовно брав дуже живу участь, висунула на перший плян принцип національної самостійности без огляду на історичні привілеї, і доконечність переміни великих ріжноплеменних держав на федерації рівноправних народностей організованих не по басенам рік та хребтам гір, то значить не обласно і територіяльно, а по теренам замешканим переважно сею чи тою народністю, — навіть тоді Драгоманов забираючи голос виступав головню як критик, остерігаючи перед вибриками націоналізму, звертаючи увагу на множество інтернаціональних елементів у кожній національній організації і загалом на інтернаціональність усеї культури, а не даючи майже нічого для скріплення тої національної синтези, без якої культуртрегерство дуже легко переміняеть ся на винародовлене.

Отсе на мою думку головні точки для характеристики суспільно-політичних поглядів Драгоманова. Він був продукт свого часу — часу великих ліберальних поривів російської інтелігенції в доби реформ, часу знесеня кріпацтва. На нім ясно відбивали ся всі добрі і симпатичні прикмети того часу і многі його хиби. Демократ і республіканець, він занадто тісно розумів понятя суспільности, занадто низько ставив вагу і ролю інтелігенції, занадто односторонню, етично, а не соціологічно формулував її життєве завданє. Як ліберал він був далекий від псевдо-ліберальної доктрини *laissez faire, laissez passer*, що позволяє кождому давати собі раду як уміє, але не цураеть ся насильства для оборони свого власного

¹⁾ Пор. М. Павлик, Переписка М. Драгоманова з Дром Т. Окуневским, Львів 1905, ст. 108.

упривілейованого становища. З другого боку він в супереч до лібералів доктринерів не розумів лібералізму яacobінського, що кождому хоче диктувати форму, в якій має бути свобідний і щасливий: *la liberté ou la vie!* Лібералізм Драгоманова основував ся поперед усього на широко відчутих правах людської одиниці, на автономії личности, на свободі слова й думки, на пошанованю чесного противника і на безогляднім поборюваню апатії, лицемірства та брехні. Як політик він до кінця життя лишив ся тим, чим був при виїзді з Росії — *gente Ukrainus, natione Russus*; Росія як політична цілість була дорога йому головно задля тих задатків духової культури, які бачив у ній. України без близького звязку з Росією він не міг уявити собі, хоч годі заперечити, що його погляди на границі областної і національної автономії підлягали з часом змінам на користь національного прінципу.

І в чисто культурних та освітніх справах занадто вузке розумінє нації як плебса не дозволяло йому ставити діло національного розвою так широко, як воно ставить ся у нас нині. В однім своїм листі до мене він подає нарис історії української літератури відповідно до ідеї розвітої в його італійській статі *Una letteratura plebea*: отже те тільки, що написано на українській території мовою українського плебса, значить, починаючи від кінця XVI в. деякі полемічні твори, козацькі літописі та вірші, драми та інтермедії, а головно твори устної словесности, пісні, казки, а далі література від Котляревського писана людвою мовою. Коли ми сьогодні не задовольємо ся такою програмою, а втягаємо до своєї літератури також писаня старої князівської та в значній часті й литовсько-білоруської доби, коли й з тих пізнійших часів, обнятих програмою Драгоманова, втягаємо сюди далеко ширший матеріал, писаний Українцями церковною, польською, латинською та московською мовою, то чинимо се не в жадної національної амбіції, не для самохвальби, що ось то у нас яке старе та богате письменство, а просто тому, бо вважаємо історію літератури образом духового розвою нації, який ніколи не підлягав і не підлягає якійсь одній формулі, тай ще з того строго наукового мотиву, що така частина, яку обіймав у своїй програмі Драгоманов, власне як частина відірвана від більшої цілости не дала би повного і вірного малюнка духового життя навіть того самого плебса, а тим менше тої його частини, що творила пісні та оповідання, вірші та драми та прозові книжки.

І ще одно треба сказати. Драгоманов як історик був еволюціоніст, вірив у ненастанний органічний розвій не лише в сфері матеріяльних явищ, але також у сфері духа, віри, літератури й етики. Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людське індивідуум, його душу, волю й інтелігенцію. Суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії, настрої і змагання мас. Впливаючи доступними нам способами на погляди індивідуів ми посередно впливаємо також на психольогію мас. Чим інтензивніший імпульс вийде від одного осібника, чим більший круг індивідуів обійме і порушить, тим більший буде наш вплив у тій сумі матеріяльних та ідеальних сил, що порушують суспільність у її розвою. Се була його поправка до так званого матеріялістичного світогляду, який у розвою людськості бачить лише діланє несвідомих, матеріяльних сил. Драгоманов не ігноруючи тих матеріяльних сил вірив також у духову силу, що помагає порушувати віз людської цивілізації. І се було жерело того огню, яким він сам усе своє житє горів та яснів, писав, полемізував, кореспондував, з нечуваною у нас інтензивністю на всі боки розкидав сімена свого богатого духа, надіючи ся ввести й свою плодючу течійку в широку течію нашого національного і в тим і загально людського розвою.

Postscriptum. Групка українських студентів львівського університета запросила мене виголосити відчит про Драгоманова на концерті, що в звязку з загальним вічем укр. академічної молоджи мав відбутися у Львові д. 15 липня. Відповідю на сі запросини був отсей реферат, який тут друкую майже без змін, не маючи можности дати йому тепер таке обробленє, якого-б вимагала наукова розвідка. На основі власної знайомости і довголітньої кореспонденції в Драгомановим та пильного читаня його писань я вважав собі можливим у коротких рисах, яких ядерність була подіктована характером відчиту, подати характеристику ідейної фізіономії Драгоманова на тлі його часу й тої суспільности, якої він був невірідним сином і продуктом. Характер відчиту вимагав піднесеня лише найважніших моментів, отже про вичерпанє предмету тут не може бути ані мови. З другого боку, не вдаючи ся ні в яку полеміку, я бажав показати Драгоманова продуктом певного часу, певної соціольогічної школи, і зазначити, що в його духовій спадщині цінне і тривке для нас, а де ми, поперті силою розвових обставин, мусимо вносити поправки в конструкцію його

політичних і суспільних ідеалів. Се було потрібне з трьох причин, чи радше на три боки, про які вважаю відповідним сказати тут іще дещо докладніше.

Весною сього року видано було під редакцією „Освобожденія“, по ініціативі і накладом „Українців-демократів“ другий том „Собрания политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова“, до якого передмову, житєписний нарис автора, додав д. Б. Кистяковський. Передмова написана загалом розумно, факти про житє Драгоманова зведено рукою знавця і прихильника, хоча автор не зазначає виразно свого власного становища супроти ідей Драгоманова. Та власне з ідейного погляду автор передмови не всюди зумів удержати ся на висоті тої теоретичної об'єктивности, якої поперед усього слід було бажати. І так прим. підносячи заслуги Драгоманова коло ширеня серед російської суспільности думки про політичну волю та її гарантії, автор передмови згадує, що Др—в був не перший на тім полі в Росії і ширив думки не нові, а вироблені західно-європейською наукою ще від XVII в., думки, за які в Росії бороли ся і терпіли декабристи, Герцен, революціонери 60-их, народники та народовольці 70-их і 80-их років. „Но въ этой славной традиции русскаго общества — пише далі д. Б. К. (стор. XXXV) — значеніе М. П. вполнѣ опредѣленно выдвигается какъ перваго русскаго конституціоналиста-демократа, творца первой русской конституціонной теоріи... Будучи соціалістомъ онъ былъ въ тоже время послѣдовательнымъ либераломъ и демократомъ, каковыми всегда и являются истинные соціалісты“. Можливо, що зачисленє Драгоманова до конституційних демократів, назви, якою тепер обіймають у Росії найчисленнішу політичну партію, ліберальну в західно-європейськім значію і не чужу державно-централізаторським тенденціям, против яких увесь свій вік воював Драгоманов, — можливо, кажу, що таке зачисленє з боку д. Б. К. було тільки lapsus calami і не було подіктоване виразною тенденцією — зтягти Драгоманова десять літ по його смерті під стяг партії, що надала свою фізіономію першому російському парламентови, партії прозваної кадетами. Говорю так, бо знаючи дещо ближше погляди автора передмови можу припускати, що своїми ідеями він сягає значно ширше від офіційної програми російських кадетів і величати сю партію адоптованем до неї Драгоманова не має, здаєть ся, ніякого інтересу. Та все таки авторови не можна ошадити докору за необережність у номенклатурі, яка стягла

на нього вже з иньшого боку закид, що він і сам належить до російських „кадетів“.

Так само не зовсім обережним був д. Б. К., прикладаючи до Драгоманова епітет соціяліста з додатком лібералізму, яким будім то визначають ся всі правдиві соціялісти. Як би так було на правду, то треба би Маркса, Енгельса і всю новішу соціяльну демократію назвати неправдивими соціялістами, бо-ж вони зовсім не ліберали, як не може бути ліберальною ніяка войовнича партія в загалі, яка силкуеть ся перевести свою програму, тобто накинути свою волю загалови. І в теоретичних програмах і в практичній тактиці майже всіх сучасних соціялістичних партій (о скілько вони дійсно партії, а не кружки філософів та професорів) бачимо стільки воєнної дисципліни, претензій на накидане своєї волі иньшим, диктоване своїх законів „реакційним масам“, стільки деспотизму та нетолеранції навіть у нутрі власного табору, що говорити про лібералізм того руху нема ніякої підстави. Значить, говорячи про соціялізм Драгоманова конечно треба було оговорити його докладнійше, зазначити його вихідну точку принципіально відмінну від войовничого західно-європейського соціялізму та соціяль-демократизму, та вийти глибоше в огляд його тактики та способів переведеня в житє його ідеалу.

Докір за кадетство, про який згадано було вище, стрів д. Б. К. з боку органу українських радикальних демократів „Нової Громади“. В книжці 6 того місячника д. Сергій Єфремов, різко зазначаючи натуральність і історичну конечність ставленя української програми на основі повної національної автономії, додає, що „українські політичні діячі не можуть виставити иньшого домагання, хоч би тут довело ся мати проти себе й авторитет Драгоманова та наріканя на „націоналістичність“, які раз-у-раз чуємо від заступників російських партій“ (ст. 160). Се зовсім вірно, бо-ж ніякий авторитет минулого не може й не повинен стояти на заваді потребам і змаганням пізнійшого часу, яких основи він за життя не міг передвидіти ані оцінити. Та не можна вповні згодити ся й в думкою д. Єфремова, що Драгоманов, заступаючи в програмі „Вільної Спільки“ автономію національности автономією територіяльною не суперечив тут пізнійшим націоналістам, „бо він не принципіально, а тільки в практичних міркувань обстоював свою „областную автономію“ (ст. 160). Принципіальне в програмі те, що сам автор програми покладе принципом і трактує як принцип

тобто як основу цілої булови програми. У таких принципіальних питаннях Драгоманов ніколи не робив концесій і прим. ніколи не був би згодився прикладати руки до програми опертої на якісь обмеженю автономії людської особи. Коли-ж він згодився укладати та опублікувати програму без покладеня в її основу принципу національної автономії, то видно, що не вважав се принципіальним питанням і думав, що можна обійти ся без нього. Тут нічого замашувати суперечність між Драгомановим і пізнішим українським націоналізмом, але-ж ся суперечність не може бути „в суд і осужденіє“ ані Драгоманову, ані нинішнім його потомкам, бо один і другі, як вірно зазначає д. Єфремов, стоять кождий на своїм, історичними обставинами зміненим ґрунті. Може те, що виложено висше в моїм відчиті до характеристики того ґрунту, на яким виріс Драгоманов, причинить ся до яснійшого зрозуміня того контрасту і його історичної натуральности.

Не зовсім може задовольнити й та формула, в яку д. Єфремов рад би уняти характер і діяльність Драгоманова. З такими формулами все те лихо, що вони з одного боку занадто загальні, а з другого боку замало дають конкретного. Д. Єфремов стає на тім, що Драгоманова можна і слід характеризувати формулою „український соціаліст-федераліст“ і що „всяка иньша характеристика буде глибоко несправедлива“ (стор. 162). На мою думку одначе і ся характеристика зовсім не передає того, чим був Драгоманов. Поперед усього що до епітета „соціаліст“. Д. Єфремов твердить про нього: „Справді своїми громадськими поглядами Д—в усе був глибоко переконаний, науково вихований соціаліст, який завсіди й скривь пропагував ідеї з соціалізму“ (ст. 161). Було-б цікаво знати, на якій підставі каже се д. Єфремов, бо-ж у відомих нам писанях Драгоманова дійсного соціалізму дуже мало: він ані практично не займав ся соціалістичною агітацією та соціалістичними реформами, ані теоретично не писав нічого, що давало би підставу зачисляти його до теоретиків соціалізму. Як публіцист він був майже виключно політик, а соціалізм зачіпав лиш о стілько, о скілько політичні комбінації, мавши на оці житє й інтереси народніх мас, заходили на поле неминущих соціалних реформ і вивершеня тих реформ у далекій будучині. Ось для прикладу виписки важнійших місць, що доторкають ся сеї теми, з „Переднього слова“ до „Громади“ (Женева 1878): „В товаристві, в рівности і в спільному господарстві над усім, що потрібно лю-

дїм, і єсть корінь волї й для людий маючих свої держави й не маючих їх“ (ст. 39). Але-ж „велика купа людий... не може бути одним товариством, інакше вона-б перестала бути й вільним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних в усіх своїх справах, інакше які небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хотять і не там, де вони сидять“ (ст. 40). „Не буде волї рівної й тоді, коли хто небудь буде справлятися в усьому за другого, як це робить ся в виборних державах. Виборний тільки тоді не стане начальством, коли він просто справить те діло, за котрим його вислав другий, котрий знав наперед, яке то діло й наказав, як його треба справити. З цього ясно, що справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств, котрі просто, чи через виборних людий для кожної справи обертають ся до других товариств, з котрими їм найближче, найлегче, найпожиточніше бути спільними, за потрібними їм справами, отдаючи їм поміч за поміч. Розважаючи далі побачимо, що й громад тільки тоді буде мила кожному, коли вона не неводить нікого, бути в ній, чи не бути. І громада мусить бути спілкою вільних осіб. От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волї походились для спільної праці й помочі в вільні товариства, — це й єсть та ціль, до котрої добивають ся люди і котра зовсім неподібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не виборних. Ціль та зветь ся безначальство: своя воля кожному і вільне громадство й товариство людий і товариств“ (ст. 40—41).

Чи се має бути науковий виклад якоїсь соціалістичної системи? Але-ж до дійсного соціалізму, до дружности в продукції автор доторкаєть ся тут лиш одним однісїньким словом, де згадує про спільну працю, та далі й зовсім не вдаєть ся в детальні питава: як зробити сю працю спільною, як організувати її і як погодити вимоги такої продукції з вимогами розділу напрацьованого добра (дистрибуції) та з *suprema lex* його суспільного ладу — абсолютною свободою кожної одиниці. Коли се має бути соціалізм, то ми мусимо сказати, що він наскрізь антісоціалїний, бо основує всю соціалїну будову на прїнципі повної особистої волї, тобто прїнципі, який у крайній консеквенції рівнозначний із самоволею, отже з тим, що переважно роз'єднує людий, вів

рівночасно ігнорує всі ті принципи, що здружують людей, отже спільне замешкане, спільну мову, спільну історію й традицію та почуте спільних обов'язків, без чого людська громада тратить характер суспільности, нації, а робить ся стадом.

Ігноруючи ті основні елементи суспільного життя, що від початку історії людства мусять обмежувати (певно, в ріжній мірі, як до ступня культури) вольну волю (самоволю) одиниці, Драгоманов тут же подає дуже популярний і занадто упрощений виклад свого розуміння суспільного устрою. Котрий соціаліст на світі підпишить ся під тим викладом? Ніхто не підпише, хто має хоч троха понятя про закон історичного розвитку. Тут справді можна сказати, що вчений історик розминув ся зі своєю наукою і замість наукового викладу дав нам наївні міркування мужика, що не бачив світа і не потрафить підняти ся думкою до врозуміння висшої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного звязку бачить свою особисту користь і приємність. Ні, так соціалістичний ідеал не виглядає і ніколи не виглядатиме.

Чим властиво був федералізм Драгоманова при ігнорованю основної його підстави — автономії національностей, найбільших і одиноких соціяльних організмів, які можуть входити в федеральні союзи одні з одними, се також не легко уяснити собі. Союз громади в громадою чи товариства товариством, сеж занадто елементарна і круха підстава для того, щоб виключно на них будувати цілу систему федералістичного устрою. Спеціальні цілі й інтереси тих дрібних, часто ефемерних організацій занадто часто підлягають змінам, щоб їх можна класти основою якоїсь широкої системи. У самого Драгоманова ся федералістична доктрина доводила іноді до кумедних концептів, прим. коли він у 1881 р., бажаючи бачити польських львівських робітників у федеративнім союзі з руськими робітниками та селянами, конче домагав ся від редакції робітницької газетки „Ргаса“, щоб вона покинула писати по польськи, а писала для львівських робітників по мазурськи, очевидно не знаючи, що ніякі Поляки у Львові по мазурськи не говорять.

З третього боку треба мати на увазі той оригінальний і зовсім не науковий демократизм Драгоманова, по якому український „народ“, се лише мужики та робітники, plebs, що говорить українською мовою. Коли-б було можливе, що вся суспільність, уся інте-

літєнція перенялась би таким „демократизмом“, то над нами як над нацією була-б висипана могила. Вже й за часів Драгоманова лунав, а тепер з боку *wszecPolaków* раз-у-раз лунає оклик, що на Україні живе не жаден народ, а простий етнографічний матеріал, який польська культура переробить на Поляків. Уся польська політика в Галичині майже від самого 1848 р. ведеться під окликом: або зацитькувати руську інтелігенцію дрібними концесіями, щоб не виступала як репрезентація окремої нації, або просто ігнорувати інтелігенцію і йти самим Полякам під руські стріхи. І як би Поляки в східній Галичині не були сліпорожденими на пунктах панованя шляхти, римського клерикалізму та національної нетолеранції, як би були завдалегідь, у 60-их роках звернулися з розумними, народолюбними і щиро гуманними окликами до руського люду, то хто знає, чи тепер у східній Галичині було би ще місце для руської радикальної та національно-демократичної агітації та організації. І власне сього ніколи не хотів чи не міг зрозуміти Драгоманов, не тому, що робив концесії оглядам практичності, але тому, що в його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично кінцевого, нерозривного і вишого над усяку територіальну організацію, чого не заступимо ніякою неопертою на ній автономією. В моїм відчиті зазначено, чому так було; можливо, що детальніші досліді вияснять се ліпше. Нам, безпосереднім потомками і спадкоємцям його духового надбання не менше важно бачити хиби і прогалини в його ідеалах, як і їх позитивні та тривкі прикмети. Ті „драгоманівці“, що в його імені та його творів роблять якогось фетиша, якого при всякій нагоді вільно тільки хвалити, а ніяк не вільно критикувати, роблять тим дуже лиху прислугу не лише нашому національному розвоєви, але також репутації „драгоманівської школи“.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ.

ЛИХОЛІТТЄ.

Хроніка з початку ХХ століття на 5 дій.

Д І Я П.

Брудний трактир. З ліворуч буфетна стойка; з праворуч вікно. Столики поставлено до купи біля стін. Багато народу; усяких побитих, обірваних, брудних людей. Хвальковаті обличчя; хвальковаті розмови; все брудно і часом огидливо добродушно. Гармідер, пісні; чутно іноді звуки гармоніки. Де-хто на підпитку, а де-хто й зовсім паний. То уходять то приходять; товплять ся біля стойки, пють, закусяють. Декілька чисто одягнених: приказчики, різники, дрібні торговці; ті сидять за столиками і пють за готівку. Біля дверей двоє одбірають пароля; бігає, струсяючи патлями, хлопця, »половой«¹⁾

Група біля буфетної стойки.]

1. Митрич — дай... Дай, ради Бога... Чуєш, Митрич?

Митр. *(відмахуєть ся рукою).*

2. Ех, гордий ти став, Митрич, як я на тебе подивлю ся.

1. *(підхоплює).* Воістину, воістину! Не гордись, Митрич, не гордись, голубчик. Знаєш, як у Священному Писанню сказано: Господь гордим противить ся, а смиренним дає благодать.**Митр.** Воно й видно, що тобі благодать припала: бач, пику як окровили — любо й глянуть.

1. В ранах преболѣ і палицами бієн бих і навіть каменьши наметан бих. Ну, та то все пусте діло, а от ти, Митрич, дай...

2. Та дай уже йому, Митрич. Адже-ж бачиш — кортить чоловіка.

1. Радованіє бо серця і веселіє душі вино піємо во время прилично... і я... той... не можу...

3. Та ти, пуздру, якого чорта маніжиш ся? Не дуже носа закоплюй, а то...

Митр. А то що?

3. Та нічого: набємо морду та й годі.

Митр. Се-ж хто бить буде?

¹⁾ Ся сцена повинна робити вражінє повного життя. Не дивлячись на безперестанну шумляву, яка то побільшуєть ся, то затихає, треба щоб до найменших відтінків було чутно окремі розмови. Те, що робить ся в одній групі або стороні, захоплює лише найблизших; все останнє живе своїм окремим життям. Кожний статист повинен грати.

3. Та хоч би й я.

Митр. *(розмахнув ся з усієї сили ударити, але той ухилив ся).*

Ах ти стерво погане! Та ти знаєш, з ким ти говориш? Падлина ти вонюча! Та я скажу слово, то з тебе й кісток не останеть ся, падлюко!

3. *(відходяючи).* Я тобі! Я тобі покажу! Я тобі кишки випущу, дияволів товстопузому! Краще й не виходь з дому, анахтемська душа. Ублю! Живий не буду, а камінюкою голову провалю.

1. Ракло ти, мерзавець! Богатство твоє ізгні і ризи моліє поядоша! Злато твоє і сrebro изоржавіє, і сам ти, чортів син, пропадеш як собака. *(Довго ще грозять обоє).*

2. Та годі вже вам, годі... Ну, що там...

4. Ти, Митрич, тільки не сердь ся. Саме ото твоє найкраще діло — не сердь ся. Дай уже їм хоч по оттакенькій. Все одно приказ буде, щоб давать, значить, на казбонний щот.

Митр. Попогрози, попогрози мені!... Ну, от як приказ вийде, тоді й дам, а доти — пийте за гроші. Чорти ви репані! Бусурмени! Вам тільки дай волю, то ви напете-наїсте і на сто рублів, а в казни теж гроші не дармові — як то ти своєю головою думаєш!

4. Все одно-ж приказ буде.

Митр. Не дам. Сказано — не дам, значить не дам. Вийде приказ по пляшці на пику давать, то й по пляшці дам. А може скажуть, щоб і зовсім без горілки.

Голоси. Ну, того вже ніколи не буде.

Друга група.

1. Мені вже не первина: я ще в Кишиньові дійствував. Нас вісім чоловіка було, начальників. Ну, тільки поприбивали товаришів. А одного, так уже вийшло, що і в острог засадили.

2. Як же се?

1. Та вже така лінія підійшла... Еге... Ото люде були так-так... Не такі, як отсе... Хиба се патреоти? Коли ти патреот, так у тебе кулак щоб був о! А то що...

3. І по багату заробляли?

1. Та як де. Де справник нічого собі чоловік, там добре, а де падлюка попадеть ся, так казбонне жалування не дуже, а все більш на крамниці напиряють: ви, мовляв, з крамниць пожи-

вительсь. А воно те-ж діло таке: як встиг — добре, а як не встиг — от тобі й зась. А особливо як начальником бути: тут уже небезпремінно підставних треба мати, щоб відносили, значить, куди. Бо сам ото розпорядок даєш, командуєш — де вже там прислїджувати. Другі поживляють ся, а ти більше так, за честь робиш.

4. Що вже там за честь, як нічого їсти!

1. Іхе — обізвавсь! Та можеш ти то взяти, що зо мною сам поліцмайстер за ручку здоровкав ся. Я раз козаками командував, як один офіцер одказав ся.

4. Кажі!... Твоя врала, моя не раобрала. Знаємо ми добре: сьогодні за ручку, а завтра по шапці.

1. Ну, се може кого другого так, а зо мною двуски. Се вже хто як себе повести зуміє.

Третя група.

1. (*продает піджак*). Та купи, якого чорта. Трицять копійок.

2. Трицять? Так піди ти рашше до матері на переділку.

1. Ну, давай четвертак та йди к бісовій матері. Чуєш ти, гугнявий!

2. Злот.

1. А отсього не хочеш?

3. Ей ви! Що ви там базар завели!

4. На толкучку чи що попали?

5. Та купуй, Мишка! Чого там.

2. Ану, лишень, без атютантів.

5. Ну, як знаєш. Я тобі добра бажаю — у воду штовхаю, а ти зло помниш — на верх лізеш.

Пяний робітник (*увіходить, співаючи*).

Вставай, подымайся, рабочий народ!

Вставай на борьбу, брат голодный.

Ех, сукиного сына — живи, не тужи. Правду я говорю?

Вартові біля дверей (*кидають ся за ним*). Ти хто такий? Відкіль? Як пароль?

Пяний. Пароль? Який пароль? Братіку... Помремо всі, їй Богу...

Вартові. Та ти зуби не заговорюй. Пароль як? Хто ти такий?

Пяний. Я?! „Русский рабочий!“ Прол-лета-ріят! І йди ти від мене під три чорти, бо зайшов я сюди вишити, посидіти...

Вартові (*бють його і випихають*). Ну, так ось тобі, ось тобі!

Не швандяй куди не слід, не швандяй.

Пяний. Ратуйте! Зарізали! По якому праву?

Четверта група.

1. Отся пісня, що він затагав, настояща бунтівницька. А то єсть іще похоронний марш, варшавянка.

Мужик (*підходить до них*). Господи, Боже мій... Що-ж се тут робитимуть?

1. А ти як сюди попав?

Муж. Та мене Степан підмовив. Він з нашого села, ну тільки давно вже шляєть ся по всяких усядах. А я отсе теж на заробітки прийшов, стрів його — ще й на квартиру у купі стали. А тут роботи немає — прямо хоч помірай. А Степан парубок пронозистий — вогонь і воду пройде і назад вернеть ся — і каже мені: хочеш заробити? А чого-ж кажу, й не так? Ну, так іди-ж ти, каже, завтра в трахтир, а як будеш увіходити в саму середину, так тебе спитають... той, як його... ну... слово таке... Так ти скажеш отечество. От тебе й пропустять. А там уже побачиш.

2. (*з презирством*). Мавниця!

3. Очкур загубив!

1. Добре, добре! Помовчуй тільки, дядінька.

Муж. Та страшно... Щось ви люди... якісь чудні.

4. Босяки нещасні — правда, дядьку? Ех, голь воздохни! лоскутця, возрадуй ся!

1. Стривай! Заробимо — в оксаміт ноги будем завертати.

Пята група.

1. Де-ж ви його доби́ли?

2. Та біля Хвілядельхвії.

1. Ну, як же?

2. Рублів по півтора́ста на душу прийшло́сь.

3. (*свистить, не довіряючи*).

1. Що — не віриш? Та будь я трижди анахтема на сьому самому місці.

4. Лафа́ людям!

1. Дуракам щастє.

Шоста група.

1. (з третьої групи). Та де-ж воно діло ся? Украви! Ах ти сукини син, будь ти трижди проклят, анахтемська твоя душа.
2. Кого ти лаш, хохляка?
  1. Та того сукиного сина, що спинджак украв.
3. Уже підчбучили? Здорово!
4. Хо-хо! Свиснули? Ех ти, хахла-махла, широка штана.
2. Тут народ аховий. Не дуже-то свою вершу роззявляй.
5. Еге! Отгут було, вертіло ся та чорт зна де діло ся — правда, хохол? Не доварили, брат, іще тебе.
  1. А щоб він йому в поперек горла став, собаці! (навколо сміх.)
  1. (кричить, увіходячи). Митрич! Мать твою за ногу.
  2. Дивись, дивись! Митька! Який джикільмент!
  1. Хо-хо! А ти як собі думав? (навприсідки).

Как нашей бабушкѣ девяносто лѣт,
А молодушкѣ году нѣт.
Ай люли! Каравул! Батюшки мои, мои!
Все разбой, разбой, разбой — матушки мои, мои
3. Де ти такий сакрамікішон допав?
  1. (підморгує) „Было дѣло под Полтавой“ (визвертає кишені). Але що-ж се воно виходить? Непостижимої случай дістивітільности! Чи бачили ви таке? Гаманець у других штанах забув. От бач, як воно пагано великий гардіроп заводить.
- Митрич.** А чи єсть вони ще у тебе другі штани?
  2. У нього, дядьку, в одному кармані воша на аркані, а в другому блоха на ланцюгу.
    1. (бе його по плечі). Ех ти, Павел, Павел — держись своїх правил (до Митрича конфіденціально). Митрич! Дай до окремого столика.
- Митр.** Піди другі штани одягни.
  1. Так значить, не даси? Ну, і нехай тебе, коли так, чорти на двацять сім частин роздеруть (кричить в усю глотку). Охрине! Охрине! Де-ж ти задівав ся? Давай мінятись! А ти, Митрич, свиня в перепльоті, от я що тобі скажу.

(Увіходить Борис, говорить на ухо пароль, вештаєть ся по сцені і в загалі приймає участь у життю юрби.)

Сьома група.

1. По вісімнадцять копійок ложки срібні продавали! Черевички жіноцькі по три, по чотири гривеники йшли. Рибу за три копійки таку можна купити, що ти й не бачив в роду такої.
  2. Ех! От добро! Як би й тепер так.
  3. Тут, кажуть, до крамниць не допущать. А щоб газету та квартирі.
  4. Ні... Жидівські мабуть можна... крамниці.
    1. А як же инакше? Коли лавок не дадуть, так і братись нічого. Що у тієї антилігенції знайдеш? Шмаття одно. Ні, так воно не буде. Та ти відкіль се чув, що крамниць не дадуть?
    3. Кажуть — а я хіба знаю? За що купив, за те й продаю.
      1. А ти роззяв рота та слухай. Не може того бути. Що-ж вони нас дурити хотять? Так не на таківських напали. З-за однієї антилігенції нема чого й брати ся.
(*Увіходить околдочний надзиратель; до нього кидають ся.*)
- Голоси.** Ваше благородіє! Слава Тобі, Господи! Будьте отцем милостивцем! Розрішіть по чарці. Митрич без приказу не дав.
- Окол.** Та стрівайте, чорти ви репані. Що таке? Нехай один говорить.
1. Та от випити-б треба, а Митрич каже: не було приказу.
- Окол.** А ви вже до того допили ся, що й чарки вже не можете купити?
2. Правда, ваше благородіє. Голяки! Босявки нещасні.
  3. А сам багатир!
  4. Прямо на всю губу!
  2. Чого ти? А може у мене в кишені сто рублів єсть.
  3. Сто бліх.
  4. Не дурно бичків сьогодні на вулиці підбирав.
  1. Та годі вже вам чорт зна що верати: во многоглаголанії несть спасення. Ваше благородіє — розпорядіть ся.
- Окол.** (*підходить до стойки*). Здоров, Митрич!
- Митр.** А!... Салхвет вашій милости! Тищу літ жити, Семене Михайловичу. Як вас Господь милує? Жінка як, діточки?
- Окол.** Та нічого собі, потроху.
- Митр.** Отсе бачив я недавно вашу супругу на паперті сьв. Михайла. Ну, й хустка-ж на них коврова була — се прямо особенний сорт! За багато купили?
- Окол.** (*смієть ся*).

Митр. *(теж сьмієть ся).*

Окол. Жінка тепер уже на шляпку переходить.

Митр. Що-ж — сьвітова річ. Посада у вас почесна, то вже й жінку треба одягать як слід *(оїловим тоном)*. Ну, а як же воно буде з отсими безштаньками? *(живає на товпице).*

Окол. Та видай вже їм по парі, огірок там або що то хліба — ото й буде з них. Чого там з ними панькати ся?

Митр. По тій же самій ціні?

Окол. По тій же самій.

— Ваше благородіє! Щось скупо сьогодні.

— Розорили ся-б хоч поноїсти.

— Адже-ж не своє.

Окол. Ну, а ти там лекше — не своє. Мушу-ж я з присяги казюні гроші берегти. Вам тільки дай, так ви й слона з'їсте. *(до буфетчика)*. По парі, огірок і хліба.

Митр. Слухаю.

Окол. Та за тобою те-ж треба поглядать. Ей Федорчук!

Митр. Ображаєте, ваше благородіє.

Городовий *(переодрягнений підбігає і робить під козирок)*. Чого звольте?

Окол. Дурень. Коли ти в штацькому, так честь не віддають та ще до порожньої голови. Добре, що тут свої люди, а як би ти мені на вулиці таку штуку устругнув?

Город. Винуват, ваше благородіє.

Окол. Гляди мені. Стань тут біля стойки та придивляй ся, чи вірно буде буфетчик записувать.

Город. Слухаю, ваше благородіє.

Окол. Скільки вас тут?

Город. Девять чоловіка, ваше благородіє.

Окол. А на вулиці єсть?

Город. Єсть, ваше благородіє.

Окол. Ну, гаразд. Так гляди-ж *(пішов)*.

Голоси *(у слід)*. Спасибі, ваше благородіє! Дай Бог здоровля! Подавив ся-б, сукин син, двома чарками.

Митрич *(стукає ножем по тарільці)*. Ей ви, голоштанники! По дві чарки, огірок та шматок хліба. Підходь хто хоче.

(Товпице з криками кидаєть ся до стойки.)

Митр. Та не разом! Не разом, прохвости! Стойку перевернете! Становись у потилицю.

— Та годі вже тобі, Митрич, знущати ся.

Митр. (*кричить*). В потилицю становись. А то не дам нічого.

(*Становлять ся з жартами, стусанами; Борис теж.*)

Митр. (*тихо до городового*). Що-ж ви й справді теє?

Город. Свої люди.

Митр. Скільки?

Город. Та карбованця дасте.

Митр. Багатенько.

Город. Чого там! Пишіть більше. Ви думаете, він мало заробить?

Ого! Бач розпорядив ся, щоб по парі та огірок, а сам увзяв по карбованцю на пику. Знаємо!

Митр. Діло таке. . А поліцмайстер мабуть і по трояку запише. Так ви пожалуйте за окремий столик: я вже вам прикажу подать чого-небудь гарненького. Пожалуйте, пожалуйте. Ах-вонька! Накрий столика (*до юрби*). Ей ви, тихше там. Ну що — стали?

Голоси. Стали! Готово! Як слід!

Митр. Як будете пить: чи по дві одразу чи по одній, а потім ще?

Голоси. По дві! По дві одразу! Ні, по одній. Нехай як хто хоче! Як хто хоче!

Митр. Ні, так не можна. А як я потім узнаю, чи дві ти випив чи одну — на морді у тебе не написано.

Голоси. А так, так. Се вже правда, Митрич. По одній! По дві, по дві! У нього одна як наперсток. Її не почувеш як і проковтнеш. Мов муху проковтнув. По дві! По дві одразу! По дві іде.

Митр. Так по дві?

Голоси. По дві! Кінець.

Митр. Ну, нехай буде по вашому. Підходь.

(*Підходять; жарти, сьміх, лайка. Ті, що сиділи за столиками, так і зостають ся*).

Перша група.

1. Наша крамарня на поганому місці стоїть — саме в жидівському сусідстві. І з того боку і з другого.
2. От, значить, треба діло добре обміркувати, щоб ошибки не вийшло.
1. Еге. З окуратором ділом треба робить.
3. Хрест написати.

2. Ну, брат, одного хреста мало.
4. (*молодий*). А в той раз Іцка узяв та й написав хреста на вивісці. Ха-ха-ха. Там стоїть Шмулензон, на вивісці, а він — хрест. Се вже, значить, у нього мозок раскарячив ся.
2. Так, так. На один хрест надії мало — треба щось потовще вигадать.
4. А Порхвишка, Порхвишка! Як красний крам розбивали, так він своїх хлопців послав у ту гущу. Ну, вони йому й натягали краму. А тепер торгує.
3. Ну, хіба він один так?
1. Чому й не поживити ся, як є спромога. На те й торговля.

Друга група.

- 1 *різник*. Я за царя усякому голову зверну!
2. Оті прокляті сипилісти людей ріжуть, сукини сини. Як була халера — скільки вони народу вигубили? Мені сам один піп росказував, як йому велено: ховай, кажуть, живих, а то тут тобі й самому кінець.
3. І що-ж — ховав?
2. А як же! Своя сорочка ближче до тіла. Трапляло ся так, каже, що він іще стогне, а ти його кришкою надавлюєш.
3. Ах ти Господи!
- 4 (*старий, зловий*). Ні Бога у них не має, ні царя. От у нас стояв один студент на квартирі. Ну, хоч би тобі лоба на ніч перехрестив: так і повалить ся, як пес який, прости Господи.
1. А царя хто убив? Вони. А за що? За те, що він кріпацтво скасував.
2. Вони, бач, хотять, щоб назад нас у кріпаків повернути. Ні вже, брешете, сукини сини!
4. Бить їх! Студентів отих самих та жидів.
(*Ті, хто випив, закусяють; сидять, ходять, їдять*).
— Охо-хо! Бриком пішла!
— Дай закурить.
— Заграла по жилах.
(*затягає*) „Тічьоть р'бч-и-ка, тічьоть Вол-ы-га“.
1. А ну, не задавай ся.
2. А хіба що?
1. Та нічого — дам разів та й годі.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХХV.

17

2. Фюїть. Не лякай молодицю рогачем; у матері живши, вона й кочергу бачила.

1. Та чого там лякать? Кого лякать? Тебе чи що? Чи багато тебе під землею, а над землею щось не видко.

2. Не бачив ти, мабуть, живжі, від якої штани рижі — так я покажу. У мене недовго.

1. Ну, от на... візьми (бе його).

2. Приймай назад (бють ся).

Голоси. Лупи, лупи! Ей ти, Долгуша. Тобі-б на печі сидіти! А ну-ну! а ну-ну! Підвалюй! Так, так! Підсажуй! Го-го-го!

(Один танцює з огірком в одній руці, з хлібом у другій.)

Эх, бабушка ты Марковна —

Ни в тибѣ ли спина бархатна.

— Здорово, Митюха! Здорово! Маладци!

(Ще двоє ідуть танцювати, один частить:)

Ох и что же то за штучка была, да,

Что курица да бычка привела, да,

Поросьоночек яичко несес,

На высокую поличку понес,

А безрукій то яичко узял,

Да безштаному в карманчик поклад,

А слѣпой да ето увидал,

Тихо на ухо глухому сказал,

А безногій у погоню погнал,

Голомазаго за волосы поймал,

У безштанаго яичко отнял,

Голоцувому за пазуху поклад.

— Іха! Іха-ха!... Ех, дівчат би ще сюда! Підожди — будуть.

Бий, братця, вікна.

(Гвалт, крик доходяють до апогея; гармоніка визкотить, дим і чад. Увіходить околдочний надзиратель, з ним двоє городових у формі; городовик, що частував ся за окремим столиком, наміряєть ся незамітно пройти до буфета.)

Окол. Ей, ви діяволи! Он бач яке завели! Ану-бо годі.

Обірванець (цїлком п'яний). Ти думаєш, опричнику, що ти мене за чарку горілки купив? Ти думаєш, що я в купі з отсими хуліганями піду інтелігенцію бити та студентів? Ні, брешеш, сукин син! Я сам був студентом! Я дворянин Смоленської губернії.

Окол. (відкидає його прич з дороги).

Обірванець (кричить). Кар-равул! Стьопа, Стьопа! (кидаєть ся до околочного і валить його з ніг). Поліція! Бий поліцію! Бий падлюк! Вони кровопивці. По указу імператора Петра Великого!

Окол. (озьвірив). Городові! Сюди! (свистить у свою свиставку.) Бийте його! Хапайте його! А!... Начальства не признавать! Бий його в мою голову! Ага, прохвости! Ага, сукини сини! Я вам покажу! Я вас всіх переберу!

(Робить ся якась каша з людських тіл; видно тільки, як підіймають ся кулаки, шаблі городових — і вся ота купа вивалюєть ся в двері, половина цікавих за ними. На сцені стає більш-менш тихо, чути окремі байдужні фрази.)

— Надають йому тепер по саме перве число.

— Та воно так...

— Не налазь на начальство.

— І віткля він такий узяв ся?

— Дворянин бач!

— Шантрапа.

(Біля стойки на одному місці товчить ся пляний і вже двацять разів підряд говорить: „Хоч ти й Митрич, а дурний... А ще я тобі скажу — хоч ти й Митрич, а дурний... Ось яке воно діло виходить“. Буфетчик не звертає ані найменшої уваги. Тим часом за сценою шум починає затихати; дехто вже вертаєть ся, чомусь радіючи.)

— Ну, й насипали ж.

— Ох і здорово-ж били — прямо страсть одна.

— А він: то кричав, а то вже тільки — ох... ох...

— А йому підвалюють, а йому підвалюють.

— Крови скільки вийшло, братця мої.

— (вбігає.) Повезли вже, повезли.

— (вбігає.) Прямо як собаку кинули на дно та й поперли.

— Куди повезли?

— Та в участок — куди-ж більше.

— (вбігає.) Вже не видно! Коняка понала ся добра.

Окол. (оправляючись та обтрухуючись після бійки). Я вам покажу! Я вас успокою! Кишки з вас повимотую та на ноги накручу! Мовчать! (затихає).

Голос (біля стойки). Митрич, мать твоя бабкою була.

Окол. Мовчать, кому кажу! (*стає тихо*). Ви знаєте навіщо вас сюди вібрано?

Голоси. Знаємо, знаємо. Так точно, ваше благородіє.

І. (*підходить*). Ваше благородіє! Я діло могу понимать: я ще в Кишиньові работав. Дозвольте...

Окол. Мовчи, тебе не питають.

Хтось (*пошептом*). Криве Око! Криве Око! Чи будеш пити, чи ні?

Окол. Хто там Криве Око? Як дам, так сам окривієш.

Мужик. Ваше осіятільство? Заспокой ти мою душу. Що се тут робить ся? Навіщо нас сюди вібрано?

Окол. А ти хто такий?

Муж. Та бач, ваше благородіє, я не тутешній. Прийшов отсе я, значить, на заробітки, а тут...

Окол. Та сюди як ти попав? Хто тебе привів?

Муж. Семен..

Окол. Який Семен?

Муж. Та наш Семен, артемівський.

Окол. А прізвище його як? От мужва.

Муж. Його? Безпалий його прізвище, Безпалий...

Окол. Безпалий? Не знаю. Федорчук!

Городовий (*підбігає*). Чого звольте, ваше благородіє?

Окол. Ти Безпалого Семена не знаєш? Та в загалі, що оцей дурень тут меле?

Город. Ей ти, слухай. Де твій Семен живе?

Муж. А на Гійовській вулиці.

Город. Се мабуть Косоворотка, ваше благородіє.

Окол. А! Так се він тебе прислав?

Муж. Та він же, він, ваше благородіє.

Окол. Ну, се добрий організатор. Так власне що-ж тобі треба?

Другий городовий (*вбігає*). Ідуть, ваше благородіє!

Окол. Ідуть?

Другий город. Так тошно, ваше благородіє.

Окол. Ей ви, армія! Аву лишень тихше. Смирно! Ей ти, художник — годі тобі плямкати.

(*Увійходять Сєдов та Печений; Сєдов роздягаєть ся, йому допомагають двоє городових; Печений проходить прямо до буфета і про щось там радить ся з Митричем.*)

Сєдов. Ху, Господи... Упарив ся...

Окол. Може вам чого небудь холодненького?

Сєд. Ні, не турбуйте ся.

(До нього підходять деякі торговці.)

1. Як ваше здоров'ячко, Іване Яковичу?

Сєд. Та так собі потрошку, хвалити Бога. А як вас Господь милує?

1. Нічого, дякуючи Христу. Живемо та хліб жуємо.

2. А ви все трудитесь, все трудитесь.

Сєд. Та що-ж! За царя-батюшку і голову свою положити радий.

3. Як Козьма Минин Сухорук, що в історії пишеть ся.

Сєд. Де вже нам...

Печений (підходить). Ну, що-ж, Іване Яковичу — починайте або що. Поперед ви, а потім я.

Сєд. Та що-ж... в Божою поміччу.

Печ. Ви може на сталець стали-б?

Сєд. Ні, навіщо-ж... Я так.

Печ. Та воно виднійше вас буде і більше чутно.

Сєд. Важенький я... невдобно...

Печ. Нічого — вас держатимуть. Ей! (підбігає городовий). Ще одного! (підбігає другий). От допоможіть купцеві на сталець злізти та підтримуйте його.

(Городові помагають і потім весь час піддержують).

Сєд. (злізши, витираєть ся хусткою). Припікає...

Печ. (до дверей). А ви там — нікого більше не пускайте. З паролем, без пароля — все одно (розмовляє з Сєдовим, котрий нагнув ся до нього).

(Увіходить Антон.)

Вартові. Куди, куди! Назад! Не велено пускати.

Антон. Як не велено? У мене пароль єсть.

Варт. Все одно — не велено. Зараз приказ вийшов.

Ант. Та що ти мелеш? Пусти (вириваєть ся).

Варт. Ну, брат — ти не дуже. А то й по морді получиш.

Околад. Що таке? Чого завелись?

Ант. Та от, ваше благородіє, не пускаєть.

Окол. А ти хто? Відкіль?

Ант. Я царю-отечеству слуга і пароль знаю.

Окол. (підзорливо). Та сам ти хто такий?

Печений. Семене Михайловичу! Та киньте! Ідіть сюди.

(Околочний підбігає, а Антон, показавши дулю городовим, проходить прямо до Бориса.)

Ант. Здоров був, Іване!

Бор. Здоров. Чого спізнив ся?

Ант. Діло було.

(Згодом вони сїдають ближше до авансцени.)

Окол. (балакає з Печеним). Добре... добре... Розумію... Слухаю...
Буде зроблено (іде до дверей, але потім подумавши вертаєть ся, підманює до себе городового і шепоче йому щось на вухо, показуючи на Бориса та на Антона; городовий все киває головою, околочний уходить, а городовий починає стежити за товаришами).

Печен. Ну, з Богом, Іване Яковичу. Починайте.

Митрич. А ви, ваше високоблагородіє, може закусили-б трохи?

Печен. Не вредно, не вредно (ідуть у двері, що за стойкою).

Митр. (на виході до хлопця). Поглядай.

Сєд. Братця, православні християне! Що воно таке навколо нас робить ся і як то все розуміти треба? Через віщо руському чоловікови так погано жить на сьвітї стало? Хто йому поперек шляху став? Чому се цар наш, батюшка, невеселий? Хто його душеньку, супостат, засмутив? А від того все те, братця, від того, голубчики, що на нашій землі християнській багато всякого сміття набрало ся. От як воші нападають чоловіка і гризуть і гризуть його — от так і нас напали вороги наші, супостати. Роздобривсь ми дуже. Добрий єсть руський чоловік. Хто хоч приходить до нас — усім двері одчинені. Жид ти, Лях, Вірмен — все одно. Приходить до нас, їж, пий у купі з нами, багатій з нашої землі. Прийде він до Росії без штанів, від голоду живіт підвело, а диви ся через рік, через два — то вже ти його голою рукою і не достанеш. Та як би-ж він багатів та ще в умі держав, що я на своїй землі хазяїн, а то-ж таки ні. Прийде єуди, гад поганний, розглядшав з нашого хліба та ще нам же й на шию сяде. А ми його носимо на своїй спині та тільки крехчемо — що се воно неначе важко жити на сьвітї зробило ся!

(Серед юрби сміх.) Правильно, купець, правильно! Що правда то правда.

Ант. А ловко, шельма, говорить! Саме для такої аудиторії.

Борис. Мовчи.

Сед. А що, хіба неправду я сказав, православні? На біржі хіба не Жид орудує? А на базарі хіба не Жид тобі поганого краму удолить та ще тричі обдурить, поки ти у нього що купиш? А коли Ляшок на посаду яку заберець ся, на завод чи, скажемо у контору — так як ви думаете — не потягне хіба за собою свої братії Ляшків? Нашому і штраф, і те, і друге, а своїх все підтягає у гору та жалування прибавляє.

Якийсь паний (*підходить*). Ваше степенство! Господин купець! Тв не тягни... Ти одразу — р-раз, два — та й годі.

Сед. Підожди. Підожди, чоловіче добрий, підожди. А смуту хто в нашому царстві посіяв? Відкіля всі оті сицилісти, крамольники? І то все від Жидів. Наш брат дурень: Жид йому шу-шу-шу, шу-шу-шу на вухо — і те не так і те не так. А він і повірив, і пішов, як баран, навпростець. Жид, бач, навчив та й сховав ся, а нашому попадає.

Голоси. Ого-го! Ще й як попадає! Се правда. Жид Жидом і буде.

Ант. Роскішна авдіторія! А револьвер у тебе єсть?

Бор. Єсть. Мовчи.

Сед. А цар наш батюшка все тебе бачить. Важка дума на серце йому впала, зігнула головоньку, засмутила очі його ясні. Завіщо-ж, завіщо, скаже він, ви моє серце пошматували, вимучили? Завіщо жінка моя, цариця ваша милостивая, споккою день і ніч не має, слізьми обливаєть ся? За що-ж діточки мої малесенькі журять ся, сумують, свої дітські душеньки надривають? Ех, Бог вам судія, скаже він до нас. Не жалуйте ви свого царя, не умієте шанувать помазанника Господнього (*дуже*). Люде добрі! Та невже-ж ми не одзвемо ся на те слово царевнеє, пресьвітлеє? Та невже-ж ми попустимо жидові проклятій смутити царя-батюшку, колотити землю руською великою? Та невже-ж ми Жида на шию собі посадивши ще й кнутика йому дамо: поганай мене, дурня, не бій ся! (*несамовито*). Так ні-ж, братця! Годі вже їм над нами коверзувати! Бийте їх, сукиних синів! Бийте жидову прокляту!

Товпище (*реве*). Бить, бить! Все розібємо! Все знищимо! Годі їм над нами коверзувати! Ходіте, братця! Ходім!

Седов. Стійте, стійте! Голубчики підждіть! Дайте слово докінчити.

Печен. Ви все про Жидів? Та годі вже вам. Треба на інтелігенцію більше.

Сед. Ні, не мішай ти вже, Бога ради, Іване Івановичу. Я от ще забув про собор та про патрет.

Печ. Ет, стара байка. Тепер вже на неї багато не впіймаш.

Сед. Ого! *(до юрби)*. Ну, утихомирили ся? Ех, братця, братця. *(Увійходить надзиратель, звертаєть ся до городского; той йому щось жваво розказує. Потім підходить до Печеного, говорить з ним — той теж поглядає на товаришів. Околочний по черзі підзиває до себе абор й сам підходить до переодягнених городових — і шестеро чоловіки їх призначає стежити за Антоном та Борисом.)*

Бор. За нами, здаєть ся, стежать.

Ант. Де?

Бор. Та не оглядай ся ти, Бога ради.

Ант. Гм. Погано пан пише. Тікать хйба?

Бор. Тікати, нічого не узнавши? Іди ти, а я востану ся.

Ант. Ну, на таке я не згоден.

Бор. А як не згоден, — то анї словечка більше.

Седов. Та хйба то все, братця? А храма божого хйба Жид не опаскудив? Хйба над іменем Христовим, погана душа, не надсьміяв ся? От ще позавчора казав мені один дпц, як у ночі застали Жидів у соборі: вони Богородиці, Цариці нашій Небесній, ножиком очі виколупували, а Миколаю, Угоднику Божому, цигарку в зуби, падлюки, вставили.

Мужик *(протис ся)*. Батюшка! Ваше степенство! Та невже-ж тому всьому правда?

Седов. Як перед Истинним, мужичок, як перед Истинним. Не стану я брехати на старости літ. А патрета царевного в Расуші над столом хто прострелив? Жиди. А кров дїтську христіянську у свою мацу хто підмішує? Все вони!

Муж. Н-ну! Коли-ж тільки тому правда — так я-ж їм!

Печен. Та годі вже вам, Іване Яковичу. Злазьте.

Седов. Та що-ж се ви, Іване Івановичу, не даєте скінчити! Так не можна!

Печ. Та ви-ж уже скінчили.

Сед. *(злазить ображений)*. Ні, з вами, я бачу, діла не зробиш. Хйба-ж таки можна агітацію прекращать? Се-ж... прямо...

Городовий *(до Печеного)*. Прикажете піддержать?

Печ. Не треба — я офіцер (*стрибає на стулець*). Братця! Здорово, ребята! (*нескладно відповідають що як попав*).

Печ. От вам зараз тут господин купець розказав де-чого багато. Чи було в його словах хоч о стілець неправди?

Голоси. Не було. Все правда, все. Істина.

Печ. Ну, от бачте. А я вам тепер розкажу, як за сее діло взятись, куди направити свої сили і як в загалі... заробить. Адже-ж в чім річ? Будемо так говорить, як би Жиди були самі — хіба могли-б вони що-небудь поробити? Як уже він там не мудруй, а коли-б йому ніхто не помогав, то куди-ж таки Жидови справитись? Одним словом, коротенько сказати, як би не було у Жида помішників, так довго-б він не набришкав. Правильно я говорю?

Голоси. Правильно, правильно.

Печ. Ну, от Жид се добре тямить і насамперед починає шукати собі помішників. Хто-ж ті його помішники? Та хто-ж — студенти, лікарі, адвокати і всякі иньші інтелігенти. От вони і єсть найбільше зло. Бо що-ж Жид? Жид він і єсть, йому як хто, то може ще й не повірять і слухать не стане, а от коли вже тобі свій брат починає ровум каламутити, то тут вже, диви ся, який дурень і задумасть ся. Ось воно де корінь лежить. Ясно?

Голоси. Ясно, ясно! Ще-б пак неясно!

Печ. Ну, от і добре. Тепер підемо далі. Ми, себто поліція, знаємо, звичайно, сих молодчиків добре і давно вже за ними стежимо, але що-ж ми можемо вдіяти? Штати у нас невеликі, а діла багато — ну, і гуляють собі, голубчики, на волі. А хіба то гаразд? Він день походив, десять чоловіка зустрів та й збив їх усіх із пантелику. А ми ото дивись? Та хіба-ж се можна? Які-ж ми після того вірно піддані? Які-ж ми діти свого царя? Ні, так не годить ся.

Голоси. Правильно. Бити їх треба. А звичайно. Що з ними панькатись.

(*Борис із байдоужним виглядом відходить ближше до вікна, трое городових непомітно за ним.*)

Печ. Так, так! Ваше безпосереднє національне почутє, ваше серце само підсказує вам, що треба робить. Бить! Єдиний засіб — бить! Де попав — там і бий.

— Ваше благородіє! Дозвольте спитатись.

Печ. Що тобі?

— А охрана нам буде? Щоб, значить, козаки або піхота.

Печ. Буде, буде. Се вже само собою.

— А на скільки день теж скажете?

Печ. А то-ж як! Все, все буде сказано.

— *(зідходючи)*. А то ми їх те-ж знаємо: сьогодні і голубчики і такі-сякі, сухі-немазані, і охрана, і козаки помагають, а завтра — по хряпу та нагайкою, а то й кулю в спину.

Печ. Ну-ну, підбери язика. Так от, братця, я прочитаю вам насамперед список, а там уже побалакаємо, як діло повести, коли починать і в загалі все що треба. Ну, от слухайте *(виймає папірчик)*. Насамперед треба редакторів газет трошечки пошарпати, бо вони-ж усю кашу заварили. Адже газету всякий читає, і як там писать різні глупости, крамолу... так сказать, зневажати адміністрацію, то посудіть самі, щоб-ж тут хорошого? От і виходить, що оті газети і єсть, так сказать, очаг крамоли і за них треба насамперед узятись. Найпоганьша газета у нас...

Околад. *(кричить)*. Бий їх! Хапай! Держи їх!

(Городові з гиком кинули ся, Антона повалили і він кричить: „Борис, Борис! Спасай ся!“ Борис вирвав ся з рук городових, вистрілив, розбиває, розкриваючи, вікно і вистрибує пріч. Крижи, галас, усі гвалтують, не знаючи чого. Завіса швидко падає.)

(Далі буде.)

Г. СТ. ЧЕМБЕРЛЕН.

ЕВОЛЮЦІЙНІ ТЕОРІЇ.¹⁾

Гіпотези еволюційні старі як світ; можна сказати, що кожний народ на низькій ступні цивілізації вірить у спонтанічну генерацію (себто, що життя постває замість себе з неживленої матері) та вірить, що одна життєва форма виводить ся з другої. Так дуже розповсюджений скрізь по світі тотемізм (релігійне почитання звірів-предків) все ґрунтується на вірі в спорідненість між людиною й звірями; подекуди релігія просто навчає, що справді існує таке походження. Старинні Єгиптяни, які давно вже були кинули сей примітивний ступінь вірування, все таки приймали в основу своїх релігійних поглядів віру, що під впливом горячого променя сонця доконується в вохкій землі спонтанічна генерація, за якою йде поступаючий розвиток²⁾; те саме й у старинних Вавилонців. А двісті літ перед Платоном являється Анаксимандр, людина з розмірно високою науковою культурою, та забороняє споживати риби: аджеж „риба, се для людини рівночасно батько й мати“. Отсей філософ викладає вже широку наукову теорію еволюції: на його думку повстало життя спершу в воді, та згодом „розвинуло ся“ в „боротьбі за буття“, з помічю „приспособаваня“ до змінених умов; згодом вилітали поодинокі звірі на сушу, де нові умови життя спричинили глибокі зміни в їх організмах, і т. д., і т. д.³⁾. Про еволюцію живих форм одної з другої не сумнівав ся також Оріген та інші основателі християнства. Такі фантастичні теорії представляють ся пересічному людському розумови так імовірними й гідними довіря, що вони не щезли ніколи. Тільки в головах небагатьох знаменитих мислителів прийняли вони трохи тонший й субтельнійший вигляд; але й тут панували протягом довгих століть думки про еволюцію. Хоча Парацельз або Микола

¹⁾ Вимок із найновішого твору голосного німецького популярного філософа пз. Immanuel Kant, *Die Persönlichkeit als Einführung in das Werk*. München 1906. Подаємо сей вимок як інтересний, хоч у многому парадоксальний зразок критики новочасних еволюційних теорій. Нема що додавати, що ся критика майже не доторкається самої речі, а більше номенклатури. *Ред.*

²⁾ Пор. Масперо, *Народи старинного Сходу*. Укр. перекл. у »Вид. Сп.с.

³⁾ Гл. крім історичних підручників Teichmüller, *Studien zur Geschichte der Begriffe*, 1874, ст. 63 sq.

в Кузи в містичний спосіб розуміли й викладали про невинне наступство животин одних із других як про *explicatio* або *evolutio* одноцільної творчої думки, то все таки в основі навіть такої містичної конструкції мусіла лежати емпірична еволюційна теорія. Та сама теорія виступає в новітній одежі у таких мужів як Ляйбніц і Дідро, котрі проголосили погляд, що земні звірі витворилися поволи в водяних звірів після відпливу морських вод; субтельнійше Гердерове розумінє трансформації; чисто в обсяг природничих наук входять еволюційні теорії Мопертюї (Maupertuis), Еразма Дарвіна, Де Маєта (De Maillet), Бонне (Bonnet) та інших. Слушно каже Кант: прийняте спонтанічної генерації незложених істот, які раз-у-раз добувають для себе кращу життєву організацію, лежить так близько та підходить так наївно під людське розумінє, що „небагато знайдемо людей навіть серед найбистрійших природників, щоб їм не насунула ся на думку того рода гіпотеза“¹⁾. Вольтер виливає свій глум на людей, котрі докола нього навчають, що „людина була первісно морським дельфіном“²⁾. Розумієть ся, я не годен тут у сій хвилі подати навіть найзагальнійшого нарису історії еволюційної думки; звертаю тільки увагу читачів на сю обставину, що вона не є, як се звичайно говорять, останнім, найвищим надбанєм людського духа, а навпаки, була найближшим і найлекшим здогадом, що по всі часи виринав у головах усяких людей. Жите повстає в неживої матерії та безупинно досконаліть ся — иньшими словами, безнастанне сотворюване чогось із нічого, все те видаєть ся нам так само ймовірним, як нашим предкам видавало ся гідним віри сотворенє сьвіта з нічого або приказуване сонцю, щоб рухало ся скорше або поволийше³⁾. Навпаки — справдішня, екзактна наука йшла в просто противнім напраті; Пастер, той справдішній геній серед без-

¹⁾ Kritik des Urteilstkraft, §. 80, увага. Про те в иньшій місці називає Кант звичайне розумінє еволюції, яке сьогодні стало науковою догмою, »простацьким, плитким способом виображування«.

²⁾ Sur un écrit anonyme, 19. 4. 1772.

³⁾ Один із найвизначнійших і найбільше консеквентних теперішніх прихильників Дарвінізму, проф. Людвіг Пляте, ось що каже в своїй знаменитій апологетичній книзі *Über die Bedeutung des Darwinischen Selektionsprinzips* (2 вид, 1903, ст. 227): »Суть добору (селекції) треба бачити в тому, що через відосібнюване здатних до життя й нездатних до життя тїл доконуєть ся досконаленє, поступ«. Отже буквально: поступаюче сотворюване чогось більшого з чогось меньшого, себто — чогось із нічого.

конечної юрби плитких природників, показав тут дорогу. Що раз далше назад треба було відкладати спонтанічні народини. Ся думка була колись так загально й неспірно принята, що ще Декарт не сумніва-еть ся, що шурі (отже хребтовці з високою організацією!) повстають спонтанічно зі сьмітя; сьгодні знаємо, що й найдрібніша бактерія може повстати тільки з иньшої бактерії, — що більше, навіть кождий уформований зміст клітинки повстає єдино й виключно з такого самого тіла, — отже кожда жива форма родить ся з иньшої живої форми, а не з матерії й сили. Докладно науковий погляд показує нам, що повстане чогось із нічого — так само ненаукове заложенє в обсягу життя (біології), як в обсягу сили й матерії (фізики); так само доказує науковий дослід, ведений відповідною, об'єктивною методою, що кожда зміна житевої форми, се в дійсности тільки далше істнованє тої форми. Ніхто не сумніва-еть ся, що серед загалу живих істот відбувають ся зміни так само безпереривно, як у житю кождого живого єства з'осібна; також Лінней догадуєть ся, що всі відміни одного рода взаїмно споріднені з собою генетично; але не тут лежить суть річи. Питанє обертаєть ся радше біля сього: чи живі єства існують і розвивають ся побіч себе як рівнобіжні й незалежні від себе атомістично істоти, або чи вони всі в безпосередніх чи посередніх відносинях між собою, — чи в житю показуєть ся ненастанній приріст, повставанє чогось із нічого (се й є основа всіх еволюціоністичних доктрин), чи навпаки, жите в своїй цілости творить постійну величину, в нутрі якої безупинно доконують ся пересувана інтензивности й сили, які одначе всі є того рода, що кождий приріст величини, комплікації і т. п. в нутрі одної групи причинюєть ся до відповідної зміни в иньшому місці, та що кожде пристосованє до змінених умов (матерія й сила) все й без виїмка означає можливо повне збереженє дотеперішнього зверхнього виду. Кажу отже: щоб ми могли справді науково думати, мусимо прийняти, що сума життя на землі творить одну цілість, і то так, що „сума уформованя“ (як що можна так висловлювати ся) все остаєть ся незмінена; сю ідею ми мусимо уняти та зробити законом свойого думаня. Величають великого Кювіє (Cuvier), що він перший із одної кости з'умів відтворити цілого незнаного звїря; наука мусить дійти до того, щоб з кількох ростинних чи звїрячих останків відтворити фавну й фльору цілої епохи; се мусить бути

метою біології¹⁾.

Гляньмо ще, куди заведуть нас досліди природи, котрі не хотять нічого знати про суть життя як форми. Того рода дослідник ані не здогадується якогось зв'язку між телеологічними думками й виображенем форми; йому здається, що на питанні „чому?“ з'уміє відповісти історичним способом, а власне — він береться в найкрайніших випадках свого забаламучення за в'ясування, як „повстала цілієвість“; у менше яркім вигляді ся метода дослідів лишає вправді більш або менш на боці останні питання, „пояснює“ тільки, як кожний поодинокий вид все повстає з иньшого; на основанні таких доктрин вибудовується величезну будівлю гіпотез, уменьшаючи притім раз-у-раз можливість глянути на річи свобідно й без пересудів. Такою метою затроєні нинішні шкільні виклади, ними забігають ся вся наука.

Яка чудернацька думка, „пояснити“ цілієвість живучих тіл, себто показати, якими дорогами їм поталанило ся поволі витворити свій організм як найвідповіднійше до цілі, якій він має служити, — се дуже легко порозуміти, якщо дізнаємо ся, що справа тут стоїть як-раз на виворіт: сам помисл думки про цілі, се не що инше, як перенесена й переложена на мову філософічних понять обсервація форм, у яких проявляється життя. Того рода намір, сеж буквально не що инше, як коли би комусь захотіло ся сказати: я вам покажу, яким робом матерія ставала раз-у-раз безвладнійшою, та як дійшло до того, що сила стала одної днини проявляти рух. Сам помисл чогось подібного вповні безглуздий. А про те — се не що инше, як завдане, яке собі ставить Дарвінізм (у всіляких своїх відмінах), та за яке він діждав ся стільки звеличання. Правда, в самого Дарвіна є спеціальна здібність кружити наоколо думок, які лягли в основу всіх його теорій, та ні раз не висловити їх ясно, докладно й недвозначно. Ось так напр.,

¹⁾ Виразно зрозумів уже сю ідею єдності життя Плятон; він говорить про взаїмне відношене всіх звірив між собою. Можна сумнівати ся, чи з'уміє хто передати сю єдність сформуловану в понятє з помічю математичної формули диференціального зрівняння; вірю одначе, що необхідність такої формули певно скорше або пізнійше доведе до її відкриття. Річ іде тут про те, що Кант називає регулятивною ідеєю, в противенстві до конститутивних ідей, — себто про ідею, яка вказує дослідничому людському духови напрям, ведучи його ось так від відкриття до відкриття, — а не про ідею, яка домагається ся для себе кріпкого значіння факту та так на довго стає колодою людського духа.

якби само думанє не було вийшло з моди, мусїв би був кождий читач незвичайно здивувати ся, прочитавши цілу книгу під заголовком „Про початок родів“ та не знайшовши ні натяку на те, що таке „рід“. Щож се за річи — ті роди, про яких „початок“ він хотїв чогось довідати ся? Як дожджу я, людина, до понятя звїрячого чи рстинного рода? Чи се понятє якесь нескладне, самозрозуміле, щось, що нам було „дане“ таки від самого почину? Чи се слово має тільки одно значіне? Чи всі часи вживали його в тім самім значіню? Наймізернійше історичне знанє навчає нас, що так не було. Цїлі тисячки лїт змагали ся люди про се понятє, та знанє житя не поступило вперед, бо люди не мали сього понятя. Що йно недавно сотворили його найученїйші й найгенїяльнїйші природники. Перший почин сьому творчому ділу дав Плятон; йому завдячуємо обі входячі в себе ідеї „ґатунку“ й „роду“ (Eidos — Idea), що уможливили науку про форми житя; до систематичного пристосованя й виробленя сього понятя було одначе ще далеко¹⁾. Арістотель бере в купу цілі кляси, як напр. птахи або риби, та називає їх „γένος“. Одначе аж цілі столїтя горячої праці, яка в головному проявляла ся в масовім накопичуваню й інтензивній обсервації, минули до часу, коли в другій половинї XVII віку поодинокі визначні мужі — в першім місці Джон Рей (John Ray) — вловили суть квестії та в рстинному й звїрячому сьвітї протерли дорогу до систематичного розділу й унорядкованя. Без їх зусиль мали-б ми тільки хаос, а не науку. При тім показала ся одначе скоро потреба можливо докладно означити не тільки ґрупи, які розтягають ся в напрямі до гори (εἶδος), а й останні єдности в напрямі до низу (ἰδέα), — а то навіть коштом деякого насильства. В огсїй новїй фазї розвитку нашої думки від замішаня до зрозумїня, коли треба було нас виратувати з загрожуючого нам що-раз-то більше „лябіринту рівнородности“ (вслів Канта), надбав собі Лінней величезну заслугу, може найбільшу зі всіх людий, що трудили ся коло практичного пізнаня житєвих організмів; доконав він се не так своєю дуже глибокою або творчою здібністю, скільки нечуваною гострістю свого зору, яка йшла в парі з такимже гострим розумом; Лінней — се феномен практичної здатности видавати осуди. Рід і ґатунок — у розу-

¹⁾ Всеж таки проби »розділу родів« (διαίρεσις εἰδῶν) почали ся ще за житя Плягона, в нутрі його школи: його думка кидала ся могутчо всім у вічі.

мінню вищої науки, се понятя, що існують що-йно від часів Ліннея, себто від другої половини XVIII столітя. Надзвичайне знанє й епохальні для дальших дослідів праці й думки Ківіє дали Лінневим ідеям сильний підклад та піднесли їх до значіння законів, без якого вони не були би в силі що небудь доконати. Нечуваний розвиток нашої зоології й ботаніки основуєть ся на тім творчій ділі; бо головна вага понятя „роду“, ясно визначеного Ліннеєм і Ківіє, лежить у тім, що він безконечно заострює нашу силу уяви (*Anschauungskraft*). Але з другого боку се нечувана річ, писати книги (або — краще — цілий ряд книг) про початок родів, не пробуючи при тім ані на хвилю прослідити понятє того „рода“ та бодай його історично переглянути; адже се, що подає Дарвін на перших сторінках своєї книги, як „Historical Sketch“, се просто глум. Дарвін говорить від самого першого реченя про „роди“, немов би се були річи, які грають ся по вулицях та які кождїська дитина могла бачити, як тільки не слїпа. Та за тим іде ще цікавійша історія: в „Початку родів“ балакає Дарвін раз-у-раз про „рід“ у такому значіню, яке сьому слову надав Лінней; в основі цілої книги від першої до останньої сторінки лежить саме таке понятє роду; без прийнятя його в основу книги вона сама не була би могла повстати. Одне мета книги — доказати, що в природі нема „родів“ у тім значіню, як їх приймає Лінней. Консеквентно повинна би книга була мати заголовок: „Про початок тих родів, що їх нема“¹⁾. На те був би кождий філософїчний дослідник — також Нютон — міг Дарвіна повчити, що емпірична, точна наука ніколи не подає нам нічого про причину й почин природних явищ; уже поважний Роджер Бекон, який ще в XIII віці кликав до житя германську науку, знаменито висказуєть ся, що „*causas non oportet investigare*“. Якби такий незрівняний обсерватор емпіричних подробиць та шановний чоловік, як Дарвін, був ще хоч дрібку мислителем, то неминучо був би признав, що „рід“ узагалї не є ніяким безпосереднім явищем природи, а тільки ідеєю, яка розвивала ся дуже поволи, та якої справдїшній „почин“ лежить не де, як у людській голові; аджеж вона представляє собою гіпотезу, — себто, по вислову Плятона, „ступінь і кладку“, яку

¹⁾ Супроти сього відповідно треба би поставити основне питанє цілої систематики ось як: Як се можливо, що в природі є постійні роди, хоча те понятє „рода“ є людською видумкою?

людина виставляє, щоб увійти в відчування природи та щоб краще „бачити“, а за тим і краще „думати“¹⁾.

Сих кілька слів сказав я, щоб вам легше було зрозуміти, яка велика недостача розмислу несе основну думку Дарвіна і його учеників. А як ви далі слідити-мете, то побачите, що нинішні еволюціоністи мають повне право, коли льогічно дедукують те, чого сам Дарвін ніколи буквально не висказав, — а власне, коли добачують суть і заслугу еволюційної гіпотези в „механічній поясненню цілевості“; але сям вони відкривають тільки на зверх те безвихідно помотане замішане, яке лягло в основу цілого того ходу думок²⁾. Природа — мовляв — через добір відповідних для ціли прикмет та через нівечене того, що не відповідало ціли, поволи, протягом біліонів літ, довела живучі ества до такого стану, як його тепер оглядаємо, а власне до того, що поодинокі часті живого організму чудово відповідають собі взаємно та організмови в його цілості. Що се значить? Як така невідповідна для своєї ціли животина, якась несформована форма, якою ніби то була та прамати усього живого, могла хоч малу чверть-секунду жити, не кажу вже, брати поживу, рости й множити ся, коли її організм не був зовсім відповідно до мети побудований, — се нам еволюціоністи й не пробують пояснити. Аджеж ся школа вважає й мозок якимось сотнім і осьмим рудіментарним органом людини!

Але за мало ще загального огляду тих софізмів, які є підставою цілої доктрини; треба ще на конкретній прикладі взяти се еволюціоністичне думане під обсервацію. Візьмімо один із найкращих взагалі в світі підручників, монумент німецької пильности та німецької серйозности й основности, а то — Геренбавра „Vergleichende Anatomie der Wirbeltiere mit Berücksichtigung der Wirbellosen“ 1898 до 1901; се безперечно перша книга в своїм фаху та заслугує на повну пошану — з ввічком теорії, яка лежить у її основі. Лихі книги не доказали би нічого, треба нам по-

1) Зверну увагу читача на отсе: рід є абстрактним понятєм, форма-ж (кшталт, вид) є емпіричним виображенем; »збережене роду« (Erhaltung der Art) є отже метафізичною думкою, а »постійність форми« (Beharrlichkeit der Gestalt) є ідеєю.

2) Найновіше сформуловане її ось яке: »Так то наш час розв'язав велику загадку, як може повстати річ цілева (das Zweckmässige) без співучасті сил, ділаючих після якогось пляну« (Weismann, Deszendenztheorie, 1902, II, 441).

бачити, куди нас заведе добра книга. Одначе перед тим прохав би я вас задля з'орієнтованя в методах точних наук заглянути до переднього слова „Механіки“, праці великого фізика Кірхгофа. Тут маємо діло з проявами природи, які найлекше піддають ся точному дослідю; як-же представляє собі своє завданє наймогутнійший учений у тій царині наук? Ось слова Кірхгофа: „Завданєм механіки вважаю опи с у в а т и рухи, які бачимо в природі, і то опи с у в а т и їх докладно й найпростійшим способом. Се значить, що треба тільки дбати про сконстатованє, щó се за прояви, котрі доконують ся, — а не є нашим завданєм дошукувати ся їх причин“. Бачите тут, як дуже обмежує той учений границі спекулятивного думаня на користь безпосереднього огляданя; бачите, як новітній фізик, що перейшов високу школу справдішньої точної науки, сливе буквально повторює Беконові слова „causas pop oportet investigare“: він сходить ся тут із Гете, який нас стільки разів і так поважно перестерігає: „Вперте запитуванє про причину вельми шкідне“. Ціль і методу своєї науки розумів зовсім подібно иньший безсмертний муж, із найбільшим із доси заобсервованих мізків, Жорж Кювіє, основатель порівняної анатомії. На перекір фантастам десценденційної теорії, які пильно силкували ся як найбільше кинути колод під ноги науці старанного відрізняваня, прозиває він себе гордо „un naturalist ordinaire“, та привнає себе таким дослідником природи. для якого „la seule règle raisonnable“ є обсервація того, що дійсно можна підглянути, та залишенє всяких „hipothéses sans preuves“. Так само думало й те покоління великих біологів, якому завдячуємо Карла Ериста фон Бера, Ляказа, Дітієра, Едвардса, Де Кандоля, Атассіца, Річарда Оуєпа. Одначе сьогодні зайшли ми при помочи спасенної догми про десценденцію в знайомости житя так високо, що можемо згідно відкинути всякі того рода боязкі розмисли. „Придумаймо собі як найбільш простий організм...“ так починаєть ся нині найбільший і найкращий підручник порівняної анатомії, — згаданий висше Гегенбавра. Отже — наперед думанє, а пізнійше обсервація. Книга не хоче нам одначе подати, як ми, люди, маємо судити про те, що для природи найпростійше; таке питанє навіть не виринає. Ви вже висше бачили, скільки треба обережности в приложеню до тих ніби „простих“ істот; у дійсности знаємо тепер ества з найбільш нескладним організмом тільки в виді відтворів (Rückbildungen) із високих організмів, відтворів, що повстали (о скільки можемо за-

ключати) наслідком галапасного способу життя. В природі йдуть отже часто річи скомпліковані перед нескмплікованими; можливо навіть, що се й загальне правило. У найглибших палозоїчних верствах, де взагалі знайшли закаменілости, є, як се нині відомо, так само богата фавна й з такою-ж високою організацією, як нині на дні океана; тай то фавна в своїй сути з погляду на склад така сама. Брукс (Brooks), звісний професор зоології в бальтіморському університеті та душею й тілом Дарвініст, мусів у своїй мужеській ширости признати: „Не те, що я далекий від сього, щоб бачити в тих простих, нескладних животилах предків нижшніх звіврів, а навпаки, ми оглядаємо в них, кажучи по зоологічному, інтензивно новітню фавну, яка належить зовсім до того самого устрою життя, як теперішній“¹⁾. Отже бачите, що для того „найпростішого організму“ проф. Гегенбавра не дає найстарша знана нам фавна ні трохи більше прикладів, як наймолодша; він просто — витвір уяви. Ну, а далі оповідають нам еволюціоністи з найдрібнішими подробицями цілу історію про те, що мусіло діяти ся в тим найпростішим організмом, себто в тим чистіським витвором фантазії, витвором, для якого нема ніякої основи ні в думаню ні в обсервації! Правда — Гегенбавр признає на 4 стор. своєї книги, що „не можна виключити“ можливість, що з тим праєством і дивоглядом (Urwesen und Unwesen) могло й дещо иньше діяти ся, ніж він зобразив; одначе тоді треба би догадати ся зверхніх умов, „які не так очевидні“, — отже геть в тим! Аджеж природа не могла була багато ріжнити ся в своїм поведеню від того, що вважав у 1898 р. „очевидним“ звичайний професор університету! І так тягнеть ся оповіданє без перепон далі, — ми дізнаємо ся в кількох рисах: перш усього про те, яким чином дійшов той „найпростіший організм“ (який був виправді організмом, та не мав „органів“!) до того, що згодом діставав ті „органи“, а далі про те, як „розвивали ся“ ріжні ества одно з одного²⁾. Перша історія зоветь ся „історією органів“ (знарядів), друга — „історією рода“. Бо — треба вам знати — при-

¹⁾ The Foundations of Zoology, 1899, ст. 216. — Самих звіврів знаємо з Сілорійського періода більш 10.000 родів.

²⁾ Мимохіть пригадують ся слова Гете („Satyros“):

Vernehm, wie im Unding

Alles durcheinander ging;

Wie im Unding das Urding erquoll... і т. д.

рода, та бідна, незручна партачка, якій тільки зовсім випадково одного разу лучилося витворити одно живе єство, „індіферентний первісний зародок“, — та природа потребувала довгої й пильної вправи, щоб виобразувати жите на здібний до життя винахід. На щастє знайшовся „великий, орґано-творчий принцип“, та з його помічю повставав поволи орґанізм. Не даром же дав герої Молієрової „Хвороби в уяві“ на запит, чому опій приводить сон, свою безсмертну відповідь: *quia est in eo virtus dormitiva*. Тому одначе, що природі не все поталанить ся так легко виробити нову животишку, та тому, щоб вона не запропастила червону нитку творчости, повтаряє вбога на нові помисли природа на кожній одиниці всю її минувшину; наче дитина перед шкільним викладом повторяє природа свою лекцію, — а ся процедура дістала від наших природників назву палінґенези або „новонародження“; останнє на те, щоб обік Молієра також і старинна індійська мітольоґія дістала нагороду за свій труд. Тільки-ж, подібно дітям, має й природа нераз слабу пам'ять; завдану лекцію віддає вона хибно; тим способом народжується т. зв. кеноґенеза, себто „схиблена історія роду“; а перед отсею наукою мусить кожний незлобний глядач скинути шапку...¹⁾. І так іде творенє мітів

¹⁾ Може буде до речі звернути увагу читача на те, що проповідуваний скрізь із великою помпою, як винахід Ернеста Геккеля, »біогенетичний основний закон« (себто нібито-повторенє історії роду в розвитку одиниці) є вельми давньою ідеєю; більшість філософів природи (*Naturphilosophen*) XVIII століття проповідувала той закон як догму. В 1768 р. вживає Бонне терміну »палінґенеза« в тім значіню, що нині Гегенбавр; Еразм Дарвін, Шеллінґ, Кільмаєр і ин. висказують зовсім виразно отсею думку; Дідро в своїм викладі цілої теорії еволюції (1754 р.) зазначає її також. Поруч того догматизму »Освічення« і незалежно від нього повставала нова наука. Основатель наукової ембріолоґії, Карль Ернст фон Бер, відкрив і всі ті факти, які спекулятивний Геккель перетворив у свій нібито »закон«; при тім необхідне доповненє палеонтолоґічних фактів і думок лежить у майже виключній заслугі одного з найбільших геніїв із усіх, котрі коли небудь віддали весь огонь свого незвичайного духа на службу природничих наук, — а власне Люї Аґассіца (*Louis Agassiz*). Тільки-ж оба ті мужі (перший помер що-йно 1876 р., другий 1873 р.) відмовляли собі права до фантастичних конклюдій та раз-у-раз вказували на те, що обік дивовижности гіпотетичних здогадів переводить ся тут крок за кроком не менше основне фальшованє фактів (гл. ще нині варту читання розвідку К. Е. фон Бера: »*Über Darwin's Lehre*« в II томі його „*Gesammelte Reden und Aufsätze*“). Профанови-ж, що схоче дізнати ся, як Геккель у своїм славнім »родовім дереві« факти то промовчує то перебріхує, поручасмо з главу Аґассіцевої книжки „*De l'espèce*

щасливо наперед. Для нас цікаве тут отсе, що всі ті фантазії, се думки, а не виображення (Gedanken, nicht Anschauungen): лицарь, по імені Думане, будує собі сьміло замок у стилу середніх віків, а дама, звана Виображенєм (Anschauung), мусить достроїти ся до того замку та — як мога найкраще — там примістити ся; коротко, думане дає початок виображуваню. Поняте-ж цілевости, що його так торжественно викинули за двері, вертає, розумість ся, зараз назад, тільки з маскою Мефіста, і гуляє собі далі, не заворуюючи ніжного сумління наших істориків життя. А власне дякуючи „внутрішній змінчивости“ (inhärierende Veränderlichkeit) „достосовуєть ся організм до умов, які на нього впливають“. Щож ви скажете на сю маску? Чи думаєте, що ви багато придбали собі в терміном „внутрішньої змінчивости“? Чи може більше, ніж з простим признанєм, що суть життя се в перекладі на мову понять — цілева діяльність? Та тут доконуєть ся ще одно лихо: як суть життя виступає тут змінчивість, коли тимчасом його суть лежить у постійности форми! Одначе той замаскований чортик не приходить сам один. Необмежена змінчивість пояснювала би тільки можливість пристосованя, а не могла би бути його причиною; Гегенбавр пише: „Причини пристосованя треба передовсім шукати в користи, яку здобуває собі організм через дотичну зміну“. Бачите, як страшенно антропоморфічна ся думка; всі знаємо, що користь, се „імпульс“ напр. діяльності купця; тількиж користь, як „причина пристосованя“ (а не як „наслідок“ пристосованя, що в кождім разі мало би розумнійше значіне), се дивоглядна, мертва думка.

Ось так проти-науковість відбула свій в'їзд у наш час. І як се склало ся? Се був неминучий наслідок того, що дослідники намагали ся дійти до зрозуміння природи, виходячи від понятя ставаня (Werden), замість від бутя (Sein); се спонукало їх відсувати назад усяке питанє, раз-у-раз дальше взад, аж до тої точки, де перед фантазією й куглярством відчинили ся брами на ростіж¹⁾.

et de la classification en zoologie“. Інтересні поправки й доповненя дає в останнім часі Карль Каміль Шнайдер у своїй »Histologie«.

¹⁾ Отсей процелер — раз-у-раз відкладати основні питання позад себе, се характеристичний признак нашої нинішньої духової слабости. Так напр. — мовляв — походить людина від малпи; нині безліч причин показує, що се анатомічно неможливе; крім того найдавніші знані малпячі кістяки належать до т. зв. »людинообразних« малп, а т. зв. »низпії« малпи появили ся в сьвітї

І можна би втратити всю надію на будучність науки й культури, якби ми собі не сказали, що таке замотиличене, се останній, спізнений пережиток романтики й Гегеліянства в сполиці в наймарнійшим авглійським утилітаризмом, та що не мине одно століте, а люди думати-муть про се так, як нині думаемо про альхімію, яку найрозумнійші вчені цілими віками величали справдішньою наукою, хоч вона й не здогадувала ся про індивідуальність поодиноких річій. Можна би ту надію зовсім кинути, як би ми не сподівали ся нового поколіня творчих, великих біологів, а основу нашій надії дає факт, що й тепер уже бачимо — бодай серед німецьких дослідників — енергічне поборюванє тої „англійської хороби“, як її влучно назвав зоолог Фрідріх Драєр.

ПЕРЕКЛАВ В. П.

аж четь пізнійше; супроти сього формула виглядає нині ось як: вправді людина не походить від малпи, але людина й малпа походять від спільного, незнамого предка. Хто-ж візьме в руки Гегенбавра, знайде таке сливе на кожній сторінці. Раз у раз відсилають нас „приймати глибші корінї“. Так напр. неможливо виказати «навізанє» між ссавцями й повзунами; Гегенбавр, що про се мусить краще знати, ніж хто будь иньший, признає се; одначе задля того рода дрібниць, хоча вони повтаряють ся на кожнім кроці, годі залишити таку гарну льотичну теорію, яка все так чудово «пояснює»; треба тільки прийняти якісь «первісні види» повзунів, яких ще не знаємо (гл. I, 97). І так сторінка одна за одною. Навіть фаховим Дарвіністам, що зберегли собі хоч дещо свобідне думанє, стає ся історія згодом занадто дивовижною; гостру критику Гегенбавра з виказанєм декількох суперечностей, в які він замотав ся в своїй манії добачувати скрізь еволюцію, знайдемо в «Nature», 30. 4. 1903.

ГУСТАВ ГАСРІПТАМ.

МРІЇ КАРІНИ БРАНДТ.

XVII.

Усю довгу зиму проводять самі Магнус Брандт із Каріною. Надходить різдво, але близькість сьвята не відчуваєть ся. Сніг огортає землю, немов пеленою, а зимове сонце ярко відбиваєть ся від нього. На гостинниці чути веселий звук звіночків, а на совганці за гамарнею гучні забави дітей.

А Каріні видаєть ся усе те, що дієть ся довкола неї, немов сном. Рідко бувають тепер такі дні, коли вона може співати і тішити ся, як давно, так рідко, що вона згадує їх і дивуєть ся, як усе змінило ся. І нічого Каріна не очікує більше, крім листів, але й їх не читає з давною втіхою. А коли відповідає на них, то дізнає такого почуття, як злодій, що боїть ся бути алапаиим. І листи її тепер сумні тому, що її думки сумні від того дня, від коли відкрило ся її укрите щастє. А коли висилає свої листи, то на душі в неї так важко, що вона плаче. І ніякого проблеску сьвітла не бачить на далі. Їй незвичайно важко переживати самій усе, що стало ся, але вона не має нікого, з ким могла би поговорити, нікого, хто міг би розвеселити й потішити її. Її тайна важка для неї, як тягар, а очікуване видаєть ся таке довге, як зима, довге, як кожний день, повний тривоги, туги і нових мук.

Каріна дістала лист від Цецилії. З нього віяло спокоєм і бадьорістю. Він був повний туги, але рівночасно сили й надії. Кінчив ся так:

„Батько не хоче ще бачити мене. Я писала до нього й просила, але він не хоче. Бабка дуже добра для мене і я можу бути в неї, кілька схочу. Але я не хочу так жити, бачучи свою безпожиточність дома. Я сказала се бабці і вона зрозуміла мене. Ти не бачила ніколи людини, подібної до бабки. Вона видаєть ся зразу сувора, але коли ближше пізнаєш її, довідаєш ся, що у неї золоте серце. Кілька миль відси жие старий капітан Брандт зі своєю жінкою. Ти може не чувала ніколи нічого про них, але то наша далека рідня. Я заявила бабці, що я хотіла би знайти собі якесь місце. Бабка одначе вважає се невідповідним для мене, як для дівчини з доброї фамілії. А до них могла би я піти. У них, як кревна, я була би членом родини, каже бабка, і рівночасно могла би

їм помагати і приносити користь. Я була раз у них, познайомила ся з ними і дуже рада з того. Я ніколи не припускала, що старі люди можуть бути такі бадьорі. Але сил у старої тітки дуже мало, тому вона дуже радо згодила ся на мою поміч.

„Се для мене велике щастє. Але як дивно уладжене все на сьвітї: людина молода і здорова, а працювати уходить для неї за ганьбу. Я щаслива, що для мене знайшов ся сей вихід, бо в противнім разї я може була би приневолена проти власної волї зробити знов яку прикрість батькови. Я їду туди за кілька день. Пиши до мене туди, пиши про все: і про батька і про себе саму. Тепер він не має нікого крім тебе, тому мусиш бути для нього всім. Мене мабуть не зрозуміє він ніколи. Коли я думаю про те, мене огортає така туга! Але я не піддаю ся їй, інакше упала-б духом. Сього навчила ся я від бабки, як іще багато иньшого.

„Прощай, моя любя, дорога сестро! Пиши менї про все, що прийде тобі на думку. Коли-б я була тепер при тобі, то менї здасть ся, що ми були би тепер ближші до себе, як тоді, коли ми хоч і жили разом, але кожда окремим своїм житєм.

Твоя сестра Цецилія“.

Ще самітнійшою почула себе Каріна, коли прочитала сей лист і довідала ся, що сестра не верне до дому. Багато думок навіяло їй те письмо, але найдовше затримала ся вона при думці: „А що, як би я поступила так, як Цецилія, і повбула ся усього того“? Але писати про те сестрі і звірити ся їй не може. Тому вона пише про батька і про те, що дотикає його, але ні слова про себе. Навіть Зігфрідови не може написати того, що давить її. Коли-б вона се зробила, то він не мав би спокою ні в день, ні в ночи, а все таки не міг би їй допомгти. Безвихідним, безвихідним видаєть ся їй її положенє. Каріна бачить, що батько нічим не ділить ся з нею і кожного дня діють ся такі річи, про які батько не говорить їй нічого. Перше видавала ся їй батькова мовчанка природною і не дивувала її, тепер поясняла її його незадоволенєм як із неї, так і з сестри. І видячи, що батько не хоче простити сестрі, хоч її вина лиш така, що супротивила ся його волї, Каріна наповняєть ся новим страхом: „Батько не простить і менї ніколи. Він припускає про мене усе найгірше“.

Каріна боїть ся батька, але заравом любить його ще більше, як давно. Його гнів, якого силу відчуває на собі, немов зміцнює її любов. Вона робить усе, що може, усе, на що зважаєть ся,

а Магнус Брандт буцім то нічого не бачить. Він рідко виходить тепер із дому, не розмовляє ні з ким, навіть при столі сидить мовчки. Майже цілі дні проводить у себе в кімнаті і ніхто не знає, чим він займається там. З подвіря можна часом бачити, як він стоїть довго задуманий при своїм вікні, а потім зачинає по-малу ходити сюди й туди по кімнаті.

Лиш тоді, коли приїздить Фабіян Скотте, його лице роз'ясняється і стає таке, як було давно. Випростуваний і старанно одягнений, з гарною краваткою, у перуці з чудовими розчесаними льокми сидить він при обіді, на який подається тоді все, що є найліпше дома. Фабіян Скотте чемний, як би нічого не було, і Каріна дивується, що він немов зовсім не тужить по Цецилії. Він приїздить усе привітливий і в добрім гуморі, а його розумне, живе слово леться, немов ніяке горе не постигло його. Каріна усе рада з приїзду гостя, бо тоді менше відчуваєть ся той гніт, що придавлює батька й доньку, коли вони самі. Фабіян Скотте, невний себе, жвавий і зручний в роботі і своїх поступках, приносить усе з собою спокій і задоволенє.

Відвідинами Фабіяна Скотте тішить ся Каріна особливо тому, що тоді батько від разу змінюється. А по від'їзді Магнус Брандт знов опускається і тоді кидається Каріні особливо різко в очи, як батько постарів ся. Він ходить із похиленою головою, його кроки непевні, немов шукає ґрунту під ногами. Характер його горячий, запальчивий; найменша дрібниця викликає в нїм гнів і бувають дні, коли ніхто не важить ся заговорити до нього. Найтяжші бувають ті дні, коли приходить почта. Завдяки заходам Фабіяна Скотте почта почала приходити що тижня. Тому два рази частійше як перше приходить ся Магнусови Брандтови або чекати на листи, які зовсім не приходять, або бояти ся тих, які дістає. Той день, коли дістав листи від Цецилії і тещі, не може вийти з його пам'яті.

Каріна починає нарешті розуміти се. Але від того їй не легше; навпаки, від того стає їй іще важше на душі.

І лиш робота приносить їй задоволенє і спокій. Лиш тоді вона щаслива, коли змучена лягає в постіль і не думаючи засипляє. Каріна заняла дома місце Цецилії і зробила ся розумною і доброю господинею. Вона показала ся спосібнішою до того, як сама думала. Люди звикли звертати ся до неї зі своїми радощами і горем, і вона помагає їм, на скільки може, і радою і ділом. Але

ніщо не дає їй щастя. Того, чого вона чекає, нема й нема.

Так минають два важкі роки. Надходить знов серпень. Овочі зачинають дозрівати. Садівник прикриває кожної ночі георгинії на кльомбах, аби їх захистити від серпневих приморозків. Уже два робітники, що мусять рано вставати, бачили цілком побіллий газон, Ясне, холодне сонце заливає блиском свого проміння червоनावі і жовтаві листки дерев.

Надійшла осінь.

XVIII.

Одного рана в неділю увійшла Каріна до гостинної і кризь-отворені двері побачила, як батько накручував у ідальні старий далекарлійський годинник. Він робив се звичайно кожної неділі рано. Каріна при с'їм виді пригадала собі часи, коли була дитиною. Тоді вона ходила разом із батьком від кімнати до кімнати і приглядала ся, як він накручував усі годинники дома і регулював до свого кишеневого, що міг дзвонити, коли натиснуло ся відповідний гувичок.

На згадку про се у неї мимохіть виступили сльози на очи, така сильна різниця була між теперішністю й минувістю. Вона хотіла вже незамітно вийти з кімнати, аби батько не завважав її сліз, коли нараз проїсе ся голос Магнуса Брандта, що кликав її: — Каріно! — закликав він, не додавши більше нічого.

В його голосі було щось таке, від чого Каріна здригнула ся. Вона немов прочула, що тепер має зайти щось таке, що порішить її долю, щось, чого хотіла би уникнути і не могла.

Вона спостерегла, що мусіла щось відповісти батькови, бо він не кажучи нічого пройшов побіч неї і сів на софу.

— Мені треба поговорити з тобою — почав знов. Але слова не хотіли вилітати з його уст. Нарешті прикликав рухом доньку до себе і заглянувши їй в очи, сказав: — Я бачу, що ти вже зрозуміла мене. І то зовсім природне. Ти вже доросла дівчина, тому не могла не завважити того. Я хочу поговорити з тобою про Фабіяна Скотте.

Так розпочала ся та неділя в вересні, а що дальше було, вона не годна пригадати собі. Але правдоподібно їх розмова тягла ся довго, бо коли Каріна вийшла від батька, було вже полудне. Здаєть ся, що вона буде тямити усе жите батьків голос, що прикликав її: „Каріно“! Усе жите вона буде тямити, як батькове ли-

це дрожало, коли вимовляв імена сестри і Фабіяна Скотте. Вона мабуть щось відповіла, щось обіцяла, бо їй тепер бачить іще, як вписують ся батькове лице, ще відчуває, як його рука гласкає її по волосою. Усе инше для неї — важкий сон. І уже аж у лісі вона починає помалу приходити до себе.

Стежка, по якій іде, добре їй знана. Вона веде до найбільшої гущавини, де каміне поросло темно-зеленим мохом. Лісова тишина впливає заспокоєне на її душу. Вона вже не бореть ся у собі. Вона йде на стрічу тому, що має прийти. Ані не обурюєть ся, ані не вагаєть ся. Її серце болить, болить сильно. Та не вона визвала те, що стало ся; все склало ся проти її бажаня, проти її волі. Тепер посеред гущавини, крізь яку ледви пробиваєть ся проміне сьвітла, окружена сьвяточною глибокою тишиною ліса, вона не відчуває, немов би мала принести жертву. Вона не приносить її. Її душа новна тривоги й муки. Вона йде, немов охоплена ще мріями, дивними мріями, з яких не хоче пробудити ся. Бо коли прокинуть ся, мрії щезнуть і вона знов забажає вернути ся до них. Але вона поборює себе і пробуджуєть ся. Мрії зникають, а все, про що мріяла, показуєть ся їй міражем.

Каріна йде чим раз глибше в ліс. Дійшовши до гори, не вилазить на неї, але обходить скали і сідає на мох у підніжя гори. Серед глибокої тишини долітає до неї звук церковного дзвона. Осінній воздух сьвіжий і прозорий.

Вертаючи до дому Каріна почуває, що з нею зайшла переміна. Її тривога зникла. Вона знає, що перед нею тепер тільки одна дорога, по якій повинна йти. Сама несвідомо того, вона добровільно піддала ся тяжкій вимові обовязку і їй здаєть ся, що вона ще ніколи не почувала себе так гарно. Їй так легко стало на душі, так сьвітляно, просто й ясно. З далека видніють габарня, кузні, углеві шопи, робітничі діжки, а їй видаєть ся, що люди, які там працюють і живють, стали ближші до неї. Вона підходить до містка і крізь темно-червонаві листки кленів бачить дім із його зігненим дахом. Вона знає, що тут буде жити і працювати. Тут родила ся, тут і ушре. Вона переймаєть ся наскрізь сьвідомістю важности і значія хвилі.

Каріна почуває себе так, як коли би приступала до сповнення сьвятого обовязку. Вона сходить із містка, а під її ногами скрипить пісок на огородових доріжках. Вийшовши по кам'яних сходах

тераси, входить на подвір'я, а проходячи коло дому, бачить, що батько стоїть у вікні своєї кімнати, немов чекаючи на неї. Каріна бачить, як він усміхається. Вона знає, що той усміх повинен бути для неї щастем, але вона немов іще не зовсім готова приймати його. Для того треба їй ще хвильку часу. З серцем, повним щастя й муки, вбігає до своєї кімнати і замкнувши за собою двері здимає з своїх грудий тоненький золотий перстенець, що висів на шії на вузенькій ленточці. Каріна розв'язує ленточку, бере з комоди скриньочку з рожевого дерева з численними тайними скритками і отворює її. В задній сховок скриньочки вкладає перстенець, що носила так вірно, і замикає його тайний замочок. Зробивши се, Каріна чує, що тепер свободна. Вона стоїть тихо при вікні і дивиться у віддаль в огород, де цвітуть астри і дерева вгинають ся під плодом.

По хвильці вона сходить на долину на обід і здибаєть ся з батьком. Вони не говорять багато. Але Магнус Брандт почуває задоволений, що дістав нарешті від життя те, на що мав право. І почуте вдячності, що пройшло його, таке велике, що він не в силі висловити його. Каріна догадуєть ся про душевне хвилювання батька, хоч не зовсім розуміє його, і на неї находити почуте втоми, немов від великого тягару, який взяла на себе і чує, що не донесе його до кінця.

Ціле пополудне сидить Каріна в своїй кімнаті і пише. Але писане поступає помалу і ледви вечером кінчить його. Їй доводиться безнастанно спиняти ся, бо слези підходять їй до очей, і хоч вона мушно бореть ся з ними, то не може здержати їх. І безнастанно мусить вона дерти написане тому, що слова написані нею слабо віддають її почування. Але нарешті вона закінчує твердим почерком лист і з сумом відчуває, що лиш саможертва підтримує її, саможертва, висша від любови й горя.

*

*

*

„Як важко писати мені сей лист до тебе, любий мій — пише Каріна — а все таки я повинна його написати і то як раз тепер, не відкладаючи, бо інакше може пізнійше я не могла би й того вчинити. А тоді ти думав би, що я забула тебе і спроневірила ся тобі. Чужі люди може донесли би тобі колись, що я за мужем. Ти не зрозумів би нічого і з неприємним почутєм та прикрістю згаду-

вав би про мене і навіть не хотів би ніколи згадувати тому, бо думав би, що я зрадила тебе.

„Та я не забула тебе, Зігфріде, і ніколи не забуду. Я лиш не сьмію тебе довше любити, бо в противнім разі батько умре, а тоді я не буду мати спокою в житю.

„Ти мабуть не можеш зрозуміти, що притрапило ся зі мною. А мені хочеть ся плакати, коли подумаю, що ти так далеко від мене і що я не побачу тебе ніколи більше.

„Ти не можеш собі представити, як мій батько постарів ся, як опустив ся і все те через клопоти й горе. Про все те я не могла ніколи писати тобі. Коли я писала до тебе, то забувала все крім того, що тикало ся тебе й мене. Я памятала тільки, як ти лежав блідий і гарний, коли я перший раз побачила тебе, і як я, маленька і дурненька, сиділа коло тебе та слухала тебе. Я памятаю наші прогульки в лісі, коли сонце сьвітило так ярко, я памятала місячний вечер у парку, коли ніч була повна тіней і сьвітла, і ніхто в цілім сьвіті не існував для нас, крім тебе й мене. Я памятала все, починаючи від тої хвилі, коли я сиділа сама у твоїй кімнаті і плакала, не знаючи сама чого, а ти увійшов, обіймив мене і я стала твоєю судженою; усе, до самого дня нашої розлуки, коли я прощала ся з тобою в оранжерії при шумі дощу, що бив у вікна, і цілувала тебе на прощань. О, як би я й тепер могла се зробити! То був наш сьвіт, Зігфріде, наш маленький сьвіток, де я була така щаслива, як більше не буду ніколи. Про той сьвіт я й писала і ні про що иньше я не могла говорити в своїх листах до тебе. У той сьвіт ти замкнув мене і живучи в нім, я не бачила нікого иньшого і навіть про істнованє иньших майже забувала. Наш сьвіт був зовсім неподібний до сьвіта иньших і ніхто не повинен був бачити того, що було для нас так дороге і сьвяте.

„Тому я майже нічого не писала про те, що діяло ся довкола мене, а до нині я мабуть мало що з того й розуміла. Тепер ти мусиш дізнати ся, що Цецилія покинула нас і покинула давно, два роки тому, що батько хотів її приневолити вийти за нашого сусіда, Фабіяна Скотте, що живе в Ельфсгаммері. Ти се знаєш. Але ти не знаєш, що Цецилія виїхала до бабки до Мальмгіттан та що завдяки бабусиній піддержці стала свобідна. Від тоді я живу сама з батьком. Він ні за що не хоче простити Цецилії. Він не називав навіть її імени. І лиш нині в розмові зі мною перший раз згадав про неї. Цецилія пише деколи до мене. В останнім листі вона

повідомляє мене, що заручила ся та що швидко буде її вінчане, на що батько дав свій призиві. Але й про те не згадував мені батько ні слова. З його мовчанки я бачу, як страшно прибитий він тим горем, яке причинили йому його дошки. І тепер я розумію, що йому самому важко було жити. Може давнійше було у нього бажане женити ся в друге, бо він був молодим, коли умерла мати. Я думала про се часто, хоч нічого такого не чувала.

„Я пишу се тому, аби ти знав усе, знав, яка я була одинока, і зрозумів усе. Я тямлю дуже небагато з того, що діяло ся в останніх роках. Я тямлю лише, що батько постарів ся і став сумний. І се журило мене. Я побоювала ся, що батько захорусе і умре, не визнавши від життя нічого крім горя. До того він іще й з'убожів. Я знаю, що як би Фабіян Скотте не допоміг йому, ми не могли би оставати тут. Я не розумію того, але знаю, що воно так і мені ніколи не було так важко, як останніми часами, коли приходило ся мені просити у батька грошей.

„Тепер я мушу розповісти тобі, що було далі, а се й найтяжше з усього, бо ти готов подумати, що я через тебе терпіла та що я жалую, що любила тебе, що була твоєю маленькою судженою, як ти називав мене у ті щасливі часи, коли я навідувала тебе. Але се неправда, мій Зігфріде, вір мені! Я-ж не можу жалувати того, що була щасливою. І як би того не було, у мене не стало би сил сповнити те, що маю зробити тепер. Знай отже, що батько давно довідав ся про все, що дотикало нас обоїх. Я зайшла раз у ночі до нього і він тоді сказав мені те. І ніколи ще він не гнівав ся на мене так, як тоді. Мені прийшло ся вислухати від нього стільки гірких слів, що мене й нині ще болить се, коли згадаю. Потім він не говорив про те більше, але я знаю, що він не забув того. Він до нинішнього дня не міг мені того простити, не очікуючи від мене нічого доброго.

„Тепер я сказала тобі все і тепер ти розумієш, що я не могла поступити так, як Цецилія, і покинути батька. Тепер же у нього нікого більше крім мене і коли-б я опустила його, він не пережив би того. Тепер, коли кінчу, Зігфріде, мені хочеть ся плакати. Я не годна нічого більше сказати. Я не можу нічим бути для тебе, я не могла нічого дати тобі, що зменшило би горе, яке причиняю тобі. Мені бажалось би сидіти побіч тебе, коли ти дістанеш мій лист, мені бажалось би тоді тримати твою руку в моїй і від усеї душі просити тебе: Не горюй дуже за своєю малень-

кою судженою, бо я не годна би перенести того. Я пишу до тебе тепер останній раз і те, чого я не винувала тепер, останеться невиповідженим усе. У мене не лишилося нічого, крім твого маленького перстінця. Я сховала його так, що його не знайде ніхто ніколи. Я не вийму його ніколи більше і не гляну на нього тому, що й того не вільно мені більше. Від тоді, як я дала слово другому, мені гріх навіть думати про тебе. Та я рада й з того, що той перстенець лишить ся у мене і я втішаюся тим, що коли мені не прийшлося убрати його на свій палець, то й ніхто иньший не вбере його.

„Усе своє життя я буду вдячна тому, що за все моє щастя я обов'язана тобі.

Каріна“.

Каріна прочитала лист, вложила його в коверту, заадресувала і сховала в кишеню до того часу, поки не трафить ся нагода вислати його.

— Скільки прожито сьогодні — думає вона. — І як усе перемінило ся!

Вона спішила ся, немов бажаючи, аби життя захопило її усю та аби не мала часу думати. Але в тій хвилі заїхав на подвір'я якийсь віз, від чого Каріна здригнула ся. Не спішачись уже поправляє перед зеркалом свою одіж і обмацує лист, що лежав схований у кишені під хусточкою до носа. Їй здається, що при ній є ще щось, що належить до її давнього світа і від чого вона повинна освободити ся, аби бути готовою для нового світа, що чекає на неї.

Тому коли входить Сара, аби попросити її на долину до гостя, що приїхав, Каріна не відповідаючи їй на те нічого виймає швидко з кишені лист і передає з просьбою відіслати його так, аби про те ніхто не довідав ся.

Стара стоїть із листом у руці, обмірковуючи його вагу. І ще прибула одна тайна, яку вона повинна укривати так, як укривала иньші. Сара здогадується всього і зі слізами в очах глядить на молоду дівчину, яка видається такою делікатною і ніжною, але з сильною волею на молодім лиці.

— Добре робиш — каже Сара. — Бог поблагословить тебе.

Каріна мовчки притакує їй і відходить. У гостинній спостерігає Фабіана Скотте, що встає при її вході. Випростований і сильний стоїть перед нею, а його мужеське лице з легко вигненим но-

сом і живими очима блискає такою вдячністю, немов він не сьміє вірити тому, що дієть ся тепер. Каріна підходить до нього і без вагання подає свою руку тому чоловікови, якого вибрав її батько для неї. Магнус Брандт говорить щось, чого вона не чує. Вона зворушена тим вдячним поглядом, що стрітив її, і не висуває своєї руки з руки того, що тримає і дістане її. На душі у неї спокійно й тихо. Повна радості, якої давно вже не відчувала, обіймає батька за шию. Їх обоїх огортає почуте задоволення собою, що й повинно остати ся на завсїди.

Фабіян Скотте від'їздить вчасно. По його від'їзді Магнус Брандт передягаєть ся і виходить на прохід. Із ним іде Каріна; обоє попід руку сходять по сходах тераси, проходять через сад і входять до старого парку, що тягнеть ся аж до озера. Осінний місяць розливає над парком своє жовте, м'яке світло, тіни дерев потрясають ся по мураві і по закрутних доріжках. Батько й донька проходжують ся довго попід старі, розлогі дерева, з яких почали вже обсіпати ся листочки. На доріжках хрупкають під їх ногами облетілі листки, осипані морозом. Вони сходять над озеро. Залите місячним світлом розлягаєть ся воно перед ними. Його високі береги обіймають блискучу поверхню води фалістими темноватими лініями, над яким підносять ся ще темніші контури шпилькових лісів. Почуте вдячності розливаєть ся по душі Каріни, вдячності за все, що зайшло, за те, що того вечера стало знов так гарно і спокійно.

Разом повертають до старого дому, що видніє посеред високих дерев. Вийшовши по кам'яних сходах тераси, Магнус Брандт обертаєть ся і оглядаєть ся, немов бажаючи охопити одним поглядом усе, що завдяки доньчиній жертві стає на ново його власністю. Він думає про двір і про своїх людей, що сплять або працюють у фабриці, в якій недільними вечерами починає вже від шостої години гриміти молот. Стукіт молотів чутно виразно у вечірній тишині і Каріна розуміє, що батько прислухаєть ся йому.

— Тепер я можу замкнути свої очі і вмерти спокійно, коли прийде мій час — говорить Магнус Брандт.

З тими словами входить до дому, замикає браму та засуває засув. Каріна стоїть і споглядає на батька, а в ній розбуджуєть ся почуте, незнане їй доси: вона буде мати свою власність, а клопотанє нею має творити зміст її життя.

Задумана глибоко схиляєть ся і цілує батька в руку. Скин-

чили ся її мрії. Вона дивить ся в будучність живими, розумними, добрими очима.

— Добра ніч — говорить Магнус Брандт цілуючи доньку в чоло і відходить до своєї кімнати.

А Каріна йде швидко по сходах до двох маленьких кімнаток, які займає тепер сама.

XIX.

Се історія життя Каріни Брандт і її молодечих мрій, її лютого пробудження з мрій і того, як вона змінила ся, коли вибила ся з мрій і молодости. Я чув сю історію ще тоді, коли був такий молодий, що не знав іще ні любови, ні горя. Тоді я довідав ся про те, що Каріна Брандт стала доброю жінкою і щасливою матір'ю кількоро дітей, які завдяки її вихованю вийшли на порядних людей. Вона була також доброю господинею і провадила дім сильною рукою. Визначала ся чесністю і строгістю, але zarazом безконечною добротою. Тепер при інших поглядах на життя мені подобасть ся та Каріна Брандт власне такою, якою вона стала і мені даремними представляють ся наші бажання, аби люди були иньшими, як уложило їх життя.

Фабіян Скотте був для Каріни добрим мужем. Він, як говорить ся, носив на руках свою жінку. Але наслідком деякої суворости його характеру іноді давала себе відчувати різниця в літах між ним і його жінкою: вона була трицять літ молодша від нього. Його вимоги були деколи острійші, як би того була собі бажала фру Каріна. Але він любив її сильнійше, як більшість мужів любить свої жінки тому, що довго був одинокий і перед женитьбою з Каріною Брандт був перестав надіяти ся на иньше щастя в житю крім того, яке чоловік черпає в праці. Тепер він мав власне огнище, був оточений власними дітьми, тепер кожда праця видавала ся йому легкою і приємною.

Іще перед своєю женитьбою Фабіян Скотте продав свій маєток і перебрав на себе управу маєтком тестя. Там відбуло ся його вінчавє і там він осів із жінкою. Каріна вибрала ся в долину з двох маленьких горішних кімнаток, в яких Сара прибирала її ще до вінця. Спальня, замкнена від дня смерти її матери, тепер була призначена для неї. Обіч спальні в кабінеті з меблями в стилу ампір і з годинником на гвінсі печі сиділа Каріна Скотте на тім самім місці, де перше сиділа Каріна Брандт, і те саме озеро, над

яким уносили ся її дівочі мрії, розстелювало ся перед її очима й тоді, коли вона стала дозрілою женщиною і матірю. Доки жив Магнус Брандт, у старім домі не роблено ніяких змін.

Він займав по давньому свої три кімнати, а ніякі клопоти не проникали до нього крізь стіни бібліотеки і не перешкоджували йому затопляти ся в улюблених фоліантах. Обовязки, що почали були угнітати його, були перенесені на сильніші плечі і захід його життя був незахмарений. Про Цецилію згадував рідко, а коли й згадував, то таким тоном, немов бояв ся, що згадка про неї могла бути неприємна доньці або зятеви, або обоім. Фабіян Скотте сьміяв ся з того на боці і говорив жінці: „Я працював сім літ за Лію, а дістав Рахилю, але моя доля була ліпша від патріархової. Мені хочеть ся інколи сказати се батькови, але я бою ся, що він не зрозуміє жарту“.

Магнус Брандт умер і був похований на туресбійським цвинтарі побіч своєї жінки на тім місці, що довго стояло порожнє і на яким кінчив ся довгий ряд могил Брандтів. Перед смертю прикликав до себе фру Каріну і дякував їй за те, що була йому доброю донькою. А в агонії говорив про якесь щастє, що проминуло його та про довгу подорож, яку відбував тому, що занадто любив свої доньки.

Фру Каріна стала матірю багатьох дітей і її жите протекло в праці. Діти були її щастєм, займали її думки, заповняли її істнованє і захоплювали її всю. Вона шанувала й поважала свого мужа, любила свої діти і була щаслива, бо бачила, що власне такою бажав її мати Фабіян Скотте. Чим більше було в неї дітей, тим сильніше любила їх, не лише всі разом, але й кожде окремо. Завдяки дітям вона забувала своє особисте жите і була тільки матірю, більше нічим.

Та вона була матірю не тільки для своїх дітей, але й для всіх тих, що жили по робітничих дімках в оселі та в хатках по лісі. Старі приятелі її молодости умирали одні по других, а вона всіх ховала. На місце померших являли ся нові і у Каріни Скотте ставало для всіх місця. І як у молодости, так і в старости чула вона, що нікого не розуміла так добре і ні в ким не говорила так легко, як із простим народом, що жив у тім маєтку, в яким більшість, що паматала ще маленьку фрекен Каріну, уже повмирала.

Нарешті умер її муж Фабіян Скотте. Вона доглядала його в часі слабости, облекшувала його терпіня і тримала його руку,

коли прийшов кінець. Прикро було їй потому з дітьми: поражені смертю батька, вони були невтішні. І ні в день смерті, ні в дальші не могла їх покинути мати і побути на самоті з тими думками, які в противнім випадку були правдоподібно з'явили ся.

Каріна Скотте набрала тіла, виглядала сильна й здорова і мала все добрий гумор. По смерті Фабіяна Скотте вона почала управляти сама маєтком і чого не всів зробити муж, зробила жінка. Всі його пляни й думки знала фру Каріна, тому добудувала вальцівню і розширила тартак. Вона казала також викинути кавалок стіни у старій гостинній і збудувала велику веранду в видом на озеро, в якій росли пальми, рожі і пової тоді, як сад, парк і луги довкола озера були покриті снігом.

Оповідано також про Каріну Скотте, що її любили дуже діти, а ще більше внуки. Причиною сього було те, що Каріна Скотте ставала з літами живійша і веселійша. А молодіж почуває себе дуже добре під опікою веселих стариків, бо та веселість бадьорить їх і вливає в них відвагу йти сьміло на стрічу житю.

Тому що бабка була все жива й весела, і її старість була весела, бо внуки воліли пробувати з бабкою, як із батьком та матір'ю. І їй з унуками було легко та весело. За них не почувала себе відповідальною і коли вони появили ся в її житю, то всі клопоти Каріни Скотте перейшли вже на кого иньшого так, що вона жила спокійно і знов перенесла ся на другий поверх старого дому, до давніх кімнат для гостей, з яких одна називала ся колись зеленою.

Каріна Скотте дожила глибокої старости. Ще при її житю старший внук, що одідичив по бабці нахил до мрій, добив ся дозволу поїхати до Парижа, куди в ті часи стреміла молодіж, як до обіцяної землі, аби вобразувати ся в штуці. Перед від'їздом бабка прикликала його до себе, написала на карточці імя одного чоловіка і просила розшукати його, коли-б він іще жив.

По році внук вернув до дому. Бабка була тоді поважно хора. Молодий хлопець пішов до неї в кімнату, а розмова, що вивязала ся між ним і бабкою, була така незвичайна і таємнича, що діти і внуки говорили про неї як про чудо.

І дійсно се було чудо. В Парижі познайомив ся будучий маляр зі старим офіциром, який розплакав ся, коли молодий чоловік назвав йому своє імя і нудьгував, коли йому довело ся не бачити ся тиждень із внуком Каріни Скотте. Той офіцир мав шведське імя.

Говорили, що він був ранений під Гравельотом. І тепер, коли бабка лежала хора, діти і внуки говорили про те, що того чоловіка бабка любила колись. А він так горячо любив бабку, що ціле життя лишився нежонатий. В Парижі оповідали, що він відібрав остатній лист бабки при параднім обіді. І поки вespів хто з товариства спитати ся про нещастя, що його постигло, він упав зомлілий в листом у руці.

Так оповідали внуки про бабку і її любов, але молодші в них не хотіли вірити тому, що бабка була така стара. Всім здавало ся, немов ожили старі легенди і перемінили ся в правду. Тепер цвили на грядках нарциси, а в лісі зеленіли берези і розлягав ся голос завулі.

Бабка лежить сама в своїй кімнаті і нікому не казала приходити до себе. Внук привіз їй невеличкий портрет чоловіка в середних літах у військовім мундурі. Портрет намальований олійними фарбами, а в однім його кутку стоїть підпис французького маляря.

Але бабка не цікавила ся ні малярем, ні його штукою. Вона лежить сама на своїй постелі, зложивши старечі руки над покривалом. Вона дивить ся на чоло, на тужні очі, на сиваву, підстрижену в клин бороду, яка робить їй лице незнайомим. І дивлячись на той портрет, переживає все на ново і думає про те, як вложило ся її життя. І як скоро все минуло, як дивно скоро! Ніколи вона не мала часу ватримати ся і оглянути ся. Тепер лежить і дивить ся, все дивить ся. І вона не бажала би нічого змінити в того, що стало ся, бо діти, що живуть, се її діти. Внуки також її. І нічого також не можна змінити в того, що є.

Але Каріна Скотте ущасливлена дарунком і життя видаєть ся їй казкою. Коли стало темніти і сонце щевло за вікном, вона задрвонила. Але війшла не Сара. Сара давно умерла. Увійшла нова молода покоївка, що не знає нічого про те, що було, умерло і знов воскресло.

— Постав портрет так, аби мені було його видно — говорить Каріна Скотте.

Так портрет стоїть день за днем, ніч ва нічю. Коли вже внуки отружують постіль хорої і вона не може говорити, погасяючий її погляд усе ще шукає портрета, а уста шепчуть нечутно. Вона далеко від усіх, кого, любила, виховувала і радувала. Дійсність покидає її, мрії знов охоплюють її — мрії Каріни Брандг.

Переклад В.

МИРОСЛАВ ГАВРИЛІВ.

НЕРВИ І ДУША.

Метою природничих дослідів є пояснення усіх явищ в неорганічній і органічній природі. Метода, якої уживає ся до сеї ціли, полягає на тім, що стараємо ся розложити явища скомпліковані на простійші складові, які дали б наглядно підпорядкувати ся під найширші, загальні закони, що володіють матерією та енергією. З сего наукового становища і органічне жите представляє ся як дуже зложений комплекс простійших процесів переміни матерії та енергії, залежних від прикмет матеріального підкладу життя, отже від хемії та фізики живої пляси. Жива організована матерія складає ся, як знаємо, з хемічних елементів, що виступають також в неорганічній природі. Знаємо дальше, що сполуки, комбінації хемічних елементів, дають тіла з прикметами цілком ріжними від прикмет їх складових елементів. Пізнанем прикмет елементів займає ся хемія, пізнанем прикмет хемічних сполук, що виступають в неорганічній природі, займає ся хемія і фізика, стараючи ся виказати, що хемічні та фізичні прикмети сих тіл залежать від їх хемічного складу та фізичної структури, значить, від способу уложеня атомів і молекулів, що складають тіло.

Те саме завданє припадає і науковій біології в найширшім розумію сего слова, лиш завданє се о стілько труднійше і більше скомпліковане, о скілько жива пляса більше скомплікована від усякої неорганічної сполуки, о скілько матеріальна система, яку називаємо організмом, більше зложена, „організована“ від усякої матеріальної неживої системи. Лише в сеї спосіб, трактуючи житеві явища як неперерваний ланцюх причин і наслідків, залежних від прикмет матеріального підкладу, значить, лише т. зв. механічно-кавзальною метою можемо пояснити їх в спосіб, що задовольить наші критичні вимоги.

Приняте спеціальної „жितєвої“ сили (вітальности), відмінної від тих сил, що ділають у неорганічній природі та недоступної для нашого зрозуміня, яка мала б бути причиною житєвих явищ, не може нас ніяк задовольити. Покладенє сего понятя мов рогачки на дорозі біологічних дослідів, може сипити в дальшім поступі тих дослідників, що втомили ся або зразили ся кольосальною трудністю задачі; та про те сильнійші та здібнійші минають її та

відвойовують від віталізму чим раз більше поля для кавзального механізму, розвівають таємничу мряку вітальности, розкладають що раз* більше житєвих явищ на механічні складові часті.

При помочи сеї методи біологія поступила протягом половини минулого столітя без порівняня більше, як за весь попередній час, а сеї успіхи дозволяють надіяти ся, що колись усї, навіть найбільше скомпліковані житєві прояви, як прим. закони розвитку, унаслідження і т. д. дадуть ся не лише в усїх подробицях сконстатувати, але й зрозуміти, як обусловлені хемічно-фізичними прикметами свого матеріяльного підкладу. Тоді природничі науки мусять стати ся угольним каменем усякого наукового світогляду, їх висновки не будуть сумнівні, двозначні, неправдоподібні і т. д.

Вже й нині з елементів, яких достачують природничі відомости, в додатком більшої, або меншої дози теоретично-пізнавчого критицизму можна виробити собі природничий світогляд, хоч годі очевидно обійти ся без деякого метафізичного вповнюваня люк, як прим. почуванє певности там, де маємо лише властиво високу правдоподібність; тезу, що жива матерія витворила ся зі сполук неорганічних, приймаємо як льогічний постулат на підставі десценденційної теорії, хоч годі собі представити, як се діяло ся і т. и. На ту саму ногу храмають і всі иньші світогляди, з сеї простої причини, що чоловік хоче мати заокруглений світогляд, а науки, на яких він опирає ся, не покінчили ще своєї праці. Та в кождім разі природничий матеріял мабуть найсоліднійша підвалина філософічного погляду на світ.

Узяти приміром справу становища чоловіка в природі. Для ляіка чоловік, се центр, довкола якого крутить ся все, він цар природи, для него сотворений неорганічний світ, рослини і звіврі. По наукам природничим сей самий *homo sapiens*, се продукт кольосально довгої еволюції органічних форм, найвисший ступінь розвитку звіврячого світа. Будовою атомічною та функціями фізіологічними він як організм в засаді нічим не ріжнить ся від низших звіврів, хіба величиною мізку; за те, ріжнить ся від них тим, що власне робить його чоловіком, іменно богатим, свідомим внутрішнім житєм. Якусь „психіку“ бачимо також і у звіврів, лише що наша видаєть ся не лише квантативно безмірно високою, але також і квалітативно засадничо ріжною. Миж маємо розум, мову, науку, релігію, високу техніку, скомпліковані суспільні устрої, все

те, що називаємо культурою, і дивлячись із такої висоти, бачимо між собою і звірями пропасть, яку, здається, годі виповнити.

Добре — але ми знаємо, що й деякі звірі проявляють дещо такого, за що ми називаємо їх деколи навіть дуже інтелігентними створіннями (прим. пси, коні, малпи, навіть бжолі, муравлі); з другого боку знаємо з антропології та історії культури, що про нинішні духові здобутки не мріяв хіба ніхто з тих наших предків, що камінем били звірину та жували сире мясо, як се ще впрочім і нині роблять деякі т. зв. дикуни. З геології знаємо, що були часи, коли не було на землі не лише чоловіка, але й загалом звірів хребтових (Vertebrata); палеонтологія, порівняна анатомія, ембріологія виказують як незбитий факт, що чоловік близько споріднений з нижшими організмами та недавно розвив ся з них.

Щож се все значить для розуміння людської психіки? Всі такі факти можна ігнорувати, о скільки хто знаючи їх потрафить се зробити; та їх, хоч би й як сердечно кому бажало ся, ніяк не можна заперечити, і вони ставлять як чисто логічний постулат таке розуміння, що психіка людська в своїх елементах нічим в засаді не ріжнить ся від психіки інших подібних організмів, має той сам фізіологічний підклад у функціях організму, як і звіряча.

Анатомічним підкладом внутрішнього суб'єктивного життя, який уможлиблює акцію оточення на організм і реакцію організму на оточення, вважає ся нервова система, особливо центральна, а в ній в окрема мозок; в міру розвитку сеї системи бачимо компліковане реакцій організму, багатіне внутрішнього життя. Се факти. Заходить тепер питаня, в який спосіб при помочи функцій нервової системи можна б собі наглядно уявити наші внутрішні явища, наше психічне життя?

Проб у тім напрямі було роблено багато; ся загадка найбільше в усіх цікава для чоловіка, що пустив ся на природничі міркування, наділа і налить до себе множество умів. Література предмету зростає до нечуваних розмірів, гіпотези творять ся, в міру зросту фактичних дослідів модифікують ся, стають і падають в міру поступу критичної праці, яка однак бодай розсвітлює що раз більше поле дослідів, зменшує можливість наївних, безосновних гіпотез.

З початком сего року вийшла книга відомого віденського біолога, проф. Макса Кассовіца під заг. Nerven und Seele, як

IV. том його „Загальної біології“¹⁾). Автор збирає в ній систематично свої довголітні досліди і рефлексії над відносинами між фізіологічними процесами в організмі і суб'єктивним, психічним життям. А що його праця визначає ся великим багатством оригінальних і плідних ідей, незвичайною критичністю, тонкістю і сьмілістю думки, та в кінці оригінальними, відмінними від утертих, а більше задовольними висновками що до психічного життя, то вважаю потрібним подати тут бодай у нарисі її зміст. В першій частині сього реферату займу ся проблемою подразнення, його провідництва та фізіологічних ефектів, у другій спеціально внутрішнім життям.

I.

Заложеном, із якого виходить автор, є метаболічна теорія життя, по якій життєві явища полягають на дразненю живої плясми та реакції її на сї дразнення при помочи відповідних структур. Безпосереднім наслідком дразнення є розпад молекулів живої плясми, які опісля регенерують ся коштом поживи.

Жива плясма складаєть ся по дотенерішнім дослідям з високоскомплікованих і тому дуже непостійних (labil) молекулів, які під впливом зовнішніх дразнень дуже легко розпадають ся на групи, що окиснюють ся (спалюють ся) при участі вільного кисня (O). Вона має структуру пінкувату, між стінками густійшими містить ся рідший плин плясматычний. В нїм розпущений крім ріжних сполук плинних і газових також вільний кисень. Плясма нервів найбільше розпадлива, найбільше ніжна з усіх звисних нам родів плясми.

Подразненє нерву полягати ме отже на розпаді плясми нервової та перенесеню сего розпаду в нервовім проводі до місця, до якого доходить нерв. Там по загальнім метаболічним заложеню викликає те подразненє знов розпад плясми унервленого органу, а се його діланє даєть ся бачити як скорченє мяза, секреція (виділення) желези і т. д.

Щоб нервовий процес міг відбувати ся в виді оксидативного розпаду (розщеплення плясми при участі вільного кисня), мусять заходити отсі, теоретично вимагані умови:

- 1) Розпад плясми мусять відбувати ся в приєутности кисня,

¹⁾ Allgemeine Biologie IV. Bd. Nerven und Seele, von Prof. Dr. Max Kassowitz, Wien 1906, 520 стор., ціна 12 К.

сей мусить мати доступ до місця, де має викликати спаленє, значить, будова нервового проводу мусить бути ніжна, простори з плясматычним плином, в яким розпущений кисень, мусять бути досить великі.

2) В сусідстві нервового проводу мусить містити ся резервовий матеріал для віднови ушкодженого спаленєм проводу.

3) Нервові проводи мусять бути ізольовані, щоб процес ішов в однім лише напрямі.

Всі ті умови маємо дані в будові нервової системи.

Нервова система складаєть ся з нервових комірок т. зв. невронів, що мають ріжне число плясматычних випусток, і в яких одна видовжує ся в нервове волокно, т. в. неврит, що доходить до 1 m довготи. Нервова комірка, як усяка иньша, має ядро, довкола нього можна при відповіднім закрашеню побачити ніжну сітку волоконець (фібріль), що переходять також до невриту і перебігають у ньому мов дроти в телеграфічнім каблї. Волокно нервове має, значить ся, подвійну структуру, так само як і мяз. Серед плясми засадничої бачимо в нїм волоконця, фібрілі, а інтересне ще й те, що число нервових фібріль у нервовім волоконї так як і фібріль мязових у мязах зростає в міру поступу від низших до висших організмів. Сим нервовим фібрілям припадає важна фізіольогічна роля; на думку автора і богатых визначних неврольоїв вони проводять нервові подразнення.

Нервових фібріль у деяких нервах можна під мікроскопом бачити до 100 штук; та мабуть і вони ще не найніжнійші елементарні нервові проводи.

Се виходить із такого міркованя:

Нервове волокно на своїм кінці, приміром там, де доходить до унервленого ним мяза, розгалужує ся в т. зв. кінцеве деревце (Endbäumchen), що має часом більше галузочок, як фібріль видних мікроскопом у волоконї; коли фібрілі проводять подразненє, в кожній галузочці повинен би бути хоч один; значить, те, що нам представляє ся при відповіднім закрашеню як фібріль, може бути скупленєм більшого числа ще ніжнійших проводів. Для явища скорченя мяза, або процесу зорового мусимо прийати, що до кожного мязового волокна та кожного елементу сітчанки (в оці) доходить хоч один нервовий провід, мікроскопійно однак не можемо їх виказати в такім числі, якого вимагає фізіольогічне розумінє. У деяких ввірїв бачимо такі рухи, таке реагванє на подразнення, що треба

приняти в них „щось нервового“, щось, що деколи можна виказати мікроскопійно, яко́ дуже ніжні волоконця, а деколи остає невидним; отже прийняте гіпотетичних ультрамікроскопових елементів, якого домагають ся фізіологічні обсервації, є оправдане, бо ж із того, що вони нинішніми приладами досліду ще не викриті, не виходить, що їх зовсім нема.

Отсі фібрилі, мікроскопові чи ультрамікроскопові, представляємо собі як тонесенькі рурочки, яких стінка зложена з густійшої плясми, ізолове від окруження нутро зложене з рідшої пінки.

Волокно ціле, неврит, окружений болонками, а велике число нервів має т. зв. стриж нервовий, верству т. зв. мієліни, субстанції подібної складом в части до курячого жовтка, в части до товщу. В деяких місцях верства мієліни перервана т. зв. провуженнями Ranvier'a.

На чім властиво полягає наше твердження, що умови метаболічного дразнення і проводження дразнень дані в будові нерву і як їх собі представити? Автор представляє собі їх ось як: В місці подразнення розпадаєть ся жива плясма, молекули розщеплені окиснюють ся при помочи кисня розпущеного в плясматичній плинї, і викликають термічні дрожання, які стають подразненем слїдуючих молекулів у нервовім проводї. Стінка сего проводу, се ізолятор процесу, що заразом утруднює доступ кисня з окруження проводу. Доказом, що в нерві заходить спалене, є факт видїлюваня CO_2 в функціонуючого нерву, як також обставина, що без кисня функція нерву устає. Та сей процес спаленя не винищує змісту рурочки нервової цілковито; він розщїплює плясматичні молекули на групу азотову труднійшу до спаленя, яка зіткнувши ся з відповідною групою углевою реґенерує знов плясматичний молекул, і на групу вуглеву, яка спалюєть ся зовсім. Лише мала скількість азотових молекулів розщїплюєть ся на продукти неможливі вже до ужитя при реґенерації.

Реґенерація проводу конечно потрібна, але з відки береть ся матеріал до неї? Матеріялу в першій мірі достарчують органічні сполуки розпущені в плясмі, а далі стрижинь з мієліни, про який ми говорили висше. Мієліна, се матеріал *par excellence* резервовий, розложений не лише довкола нервового волокна, але й у його цутрі, а що вона сповнює ролю резервову а не иньшу, про се свідчить факт, що нерви зі стрижем, вищепарувані в тіла, можуть переносити подразнене на відповідний мяз кільканацять годиц.

тягом, коли тимчасом нерви без стрижка мієліни скоро втомляють ся.

Коли подразненє перейде через первову рурочку, реґенерація її плясми може з огляду на її зникаючо малий обєм відбути ся моментально, при помочи мікроскопійно малої скількості припасу. Коли однак подразнення наступати муть по собі раз по разу, реґенерація буде утруднена, баньочки пінки ставати муть більші, доступ кисня лекший, провідництво скорійше і справнійше, аж до певного степеня, до т. зв. *optimum*. При дальших дразненнях, коли плясматычна пінка не зможе реґенерувати ся наслідком безнастанного руйнованя, справність нерву обнижуєть ся що раз більше, так що в кінці нерв зовсім не буде міг проводити подразненя.

Перерва в дразненнях позволить хоч на часткову реґенерацію. Се все переложене на звичайну мову означає зріст справности нервової в міру праці до її *optimum*, від сеї точки зріст утоми до повного вичерпаня, а перерва, що уможливує реґенерацію плясми, хиба досить ясно унаглядює ролю спочинку.

Теорія метаболічного характеру нервових процесів має сю перевагу над теорією вібраційною, по якій подразненє викликає рух цілих нервових молекулів, що перша пояснює доконечність вільного кисня при нервовім процесі і виходить із загально біолоґічного заложеня, коли натомісь видумана *ad hoc* вібраційна теорія не має ніякої хоч би далекої анальоґії в иньших житєвих явищах і не годна пояснити навіть сего засадничого факту, що без кисня нема нервового процесу. Дивно булоб впрочім, колиб супроти факту, що всі житєві явища полягають на оксидативній переміні матерії та енерґії, лише явища в нервах, серед найбільш резнадливого підкладу відбували ся без діссоціяції плясми.

Що тикаєть ся явищ електричних при нервовім процесі, то вони лише товаришать розщіпленю та реґенерації плясматычних молекулів, і більше нічого.

* * *

Подібно, як часто по собі наступаючі нормальні подразненя, впливають також на улєкшенє провідництва, або по нашому на розрідженє плясматычної пінки в проводі ріжні отруї та наркотики. Вони є для плясми подразненнями хемічними, вони розбивають вразливі плясматычні молекули, а коли являють ся в западто великих дозах, руйнують цілком нервові проводи, бо своєю присутністю, через той час, поки їх кров не виполоще і не виділить

у цирках, розбивають усі регенеруючі ся молекули.

Знаємо факт, що при частковім затробню, прим. стрихніною, можна в кожного місця тіла подразнити кожний унервлений орган до функції. Абсолютно не можна прийняти, щоб в кожного і до кожного місця в тілі входили і виходили іннервації всіх місць цілого тіла. Значить ся, треба прийняти, що в нервовій системі є місця, т. зв. центри, в яких ізольовані нервові проводи тратять ізоляцію і переходять у спільну сітку, з якої опісля виходять іннервації до відповідних органів. Коли подразнене дістане ся в такий центр, воно має можливість розійти ся по цілій сітці і перейти на виходячі в неї проводи до унервлених органів і там викликати ефект чи то скорчення або видовження м'яза, чи секрецію желези, то що, о скільки очевидно воно було досить сильне.

Тут однак треба зазначити, що прийнявши кольосальне множество елементарних проводів та їх величезне розширенє в тілі, годі припустити можливість, щоб подразненє впливало до центра одним лише проводом. По нашому розуміню кожде подразненє приходить до центра все певною скількістю проводів, як комплекс елементарних подразнень. Прим. подразнення дотикові, зорові, смакові, викликані теплом, холодом і т. д. не ділають ніколи на математичний пункт тіла, а на його певну поверхню, значить, на велику скількість елементарних проводів. Кожде елементарне подразненє розходить ся в центральній сітці, якій приписує ся 3 виміри, по її розгалуженьях; з того виходить конечність сумованя певних елементарних подразнень; ті, що стрічають ся в тих самих ниточках сітки розріджують плясматычну пінку більше або менше залежно від того, кільки їх в тім самім місці зустрінуло ся; тими місцями сітки, в яких зісумувало ся найбільше елементарних подразнень, перейде найлекше розпадовий процес на виходячі з сітки проводи.

Інтензивність подразнення залежить від сили діланя дразнячого чинника, і то від його поверхневої екстензивности і від льокальної інтензивности; розуміє ся, що иньша буде сила подразнення, яке ділає не на 1 см² шкіри, як на 1 мм, інакше поділає діткненє пункту тіла чимось тупим, а інакше вколене іглою. При тій самій екстензивности, а ріжній інтензивности розпадати муть ся ріжні скількості молекулів, а їх окисненє викликатице ріжне число термічних филь.

* * *

Приймім, що центральна сітка має первісно однаку густоту пляматичної пінки в усіх складаючих її проводах. Коли до неї входять часто подразнення в певних комбінаціях, вони розріджують пінку в тих самих місцях сітки більше або менше, в міру того, кілька елементарних подразнень в данім місці вісумувало ся, витворюватимуть комбінації улукшень провідництва з комплексів доосередних доріжок через центр на комплекси доріжок відосередних, до виконуючих органів. Виробленє такого центрального механізму уможливить організмови реагувати на означене подразненє (властиво на означену комбінацію елементарних подразнень) означеною функцією відповідних органів, прим. рухом, секрецією і т. д. Такий подразненєм спричинений ефект назвемо ефектом рефлексійним, цілий процес подразнення і реагованя — рефлексом, механізм у центрі, що уможливорює се — механізмом рефлексійним. В спосіб висше наведений виробили ся по думці автора рефлексійні механізми в генетичнім розвитку звїрячого сьвіта, в такий спосіб вироблюють ся вони мабуть і в індивідуальному житю організмів наділених нервовою системою.

Щоб наглядно уявити собі нервові процеси по теорії метаболізму, мусимо прийняти суцільність нервової системи, матеріяльну лучність усіх нервових проводів доосередних і відосередних у центральній сітці. Таку матеріяльну суцільність прийняв автор, бо вимагали сього його обсервації фізіологічні та критичні міркуваня, хоч тоді ще анатомія нервової системи не виказувала ніякої лучности елементів центральної системи. Аж в остатніх літах удалося при помочи відповідних метод закрашуваня виказати розгалуженя і анастомози фібріль нервових у самих нервових комірках і поміж комірками (Anathy), що було блискучим потвердженєм теорії автора. Він одначе обсервуючи, що в центрах ріжних звїрів в ріжнім віці виступають сполучники між нейронами то більше то менше розгалужені, раз видні мікроскопом, то знов немов щезають і опісля знов виринають, припускає, що сполученя бачені мікроскопійно, се не властива елементарна, центральна сітка. Остаточні складові елементи властивої сітки по його думці ультрамікроскопові, а видні мікроскопом сполучники, се лише скупленя певної скількості нервових елементів, які хвилево перебігають побіч себе, щоб опісля знов розійти ся в невидну сіточку.

*

*

*

Що діятиме ся по такому розуміню справи годі, коли подразнене буде занадто слабе, щоб могло викликати рефлекс? Очевидно таке подразнене ніякого моторичного ефекту не дасть, бо не буде мало сили перейти через розгалуженя сіточки; коли однак повторимо його рівно слабо певну скількість разів, воно таки дасть ефект рефлексійний. Значить, навіть субмінімальні подразнення викликають у нервових проводах зміни, що улекшують провідництво слідуючим подразненням. Впливом субмінімальних подразнень можна пояснити факти суб'єктивного спостерігання слабеньких подразнень, які часто настувають по собі, як також обставину, що нерви при своїх закінченнях проводять подразнення лекше, ніж прим. на середині довготи.

Коли-ж знов подразнене буде занадто сильне, або, що на одно виходить, коли нервове провідництво буде аномально улекшене, тоді по нашому розуміню розпадовий процес повинен би розійти ся на цілу сіточку, на більше і менше протоптані стежечки в ній, а з них на більше число відосередних іннервацій, та крім нормального ефекту повинен би дати ще й побічні. І тут досвід потверджує теорію. Легке діткнене чоловіка затроєного стрихніною викликає по якійсь хвилі цілу масу рухів у цілім тілі, блідість і червоність, конвульсійні корчі і т. д.; якесь слово кинене п'яному, на яке він у нормальнім стані реагував би спокійно, викликає бурю почувань, крик, сварку, вимахуване руками, червоність лица і т. д.

Нічого й казати, отсі факти авторови дуже на руку, бо підпирають його теорію метаболізму нервових процесів, фактичної, хоч анатомічно не виказаної суцільности нервової системи та його розуміне функціонуваня центрів.

Читач певно цікавий знати, що воно таке, ся центральна сітка, де вона містить ся та яка її роля?

Центральну сітку представляє собі автор усюди там, де маємо т. зв. сіру субстанцію нервову, значить, у всіх т. зв. центрах нервових. Центрів тих у чоловіка багато. За наболонком кожного зміслового органу містить ся його центр. Матимемо отже центри для вору, слуху, нюху, смаку, дальше центри для дотику в спінальних гангліях вздовж хребта. Великим центром для руху і чутя є сіра субстанція стрижа хребтового, найбільше місця з усіх займають центри мізкові, т. зв. мізкова кора, яка в самім лише великім мізку представляє у чоловіка коло 1600 см² поверхні. Значить ся, цен-

трів нервових розвіжнюємо багато, та всі вони получені з собою, тому можна говорити загально про одну центральну сітку.

В срарії центрів назвемо найнижшими ті, до яких подразнення доходять безпосередно з периферії, висшими будуть ті, до яких доходять подразнення, що перейшли вже нижші центри; вони будуть тим висші, чим більше центрів подразнене мусить перейти, щоб дістати ся до них. Найвисший центр, до якого збігають ся проводи з усіх нижших центрів, се мізкова кора з її мільярдом гангліїчних комірок та тисячами кільометрів проводів (Flechsig, Meynert).

В центрах ізольовані проводи анастомозують з собою, розгалужують ся в тривимірову сітку в комірках гангліїчних, а мабуть переважно поміж ними, даючи можливість закладати кольосальне число механізмів рефлексійних, значить сполучень між комбінаціями входячих до центра і виходячих із нього проводів.

Коли до сього самого центра вплинуть рівночасно різні комплекси подразнень із двох рецепторичних органів, а кождий із них досить сильний, щоб викликати рефлекс в унервлених з даного центра органах, тоді елементарні подразнення, що складають кождий комплекс, розійдуть ся по цілім центрі і очевидно певні подразнення в обох комплексів у певних місцях стрінуть ся з собою. Приймім, що така процедура повторяє ся часто, то остаточно між двома самостійними рефлексами вироблять ся сполученя, місця сітки, в яких найбільше складових обох комплексів стрічало ся, стануть містком між двома рефлексами, по яким подразнене в одного рецепторичного органу буде могло перейти на рухову часть другого рефлексу. Сей новий механізм назвемо механізмом асоціюючим два рефлекси. В подібний мабуть спосіб розвинули ся всі асоціативні механізми.

* * *

Подразнення, що впливають до нижших центрів, дають, о скільки вони досить сильні, короткі рефлекси з даного центра. Подразнене прим. оптичне одного ока, що полягає на корченю або видовжуваню елементів сітчанки, викликає такі самі зміни в другім замкненім оці, дорогою коротких рефлексів. Се є безпосередне ділене подразнення. Крім того йде воно також і до відповідного висшого центра. Так прим. легке подразнене пальця ноги викликає (навіть у сні) легке скорчене його; сильніше подразнене потягає за со-

бою відсунене цілої ноги, значить, іннервацію з висшого центра, ніж у першій випадку. Чим висший центр, тим більше подразненнь доходить до нього через низші центри, тим більше вироблює ся в ньому механізмів рефлексійних та асоціативних, що переміщують подразнення з доріг доосередних на відосередні, тим більше затрачуєть ся на око в його функції характер механічної конечности.

З родовим розвитком пересувають ся висші центри що раз більше на перед тіла, там де в уста і де для вишукування поживи виробляють ся що раз висше зорганізовані змислові знаряди з відповідними центрами. В міру висшости організму окружене ставить до нього що раз більші вимоги, його потреби зростають, рівнорядно з тим зростає центральний орган як що до об'єму, так і що до числа вироблених у ньому рефлексійних та асоціативних механізмів. Найвисшими асоціативними центрами будуть ті місця мізкової кори, що лежать найдалше від рецепторичних і від виконуючих органів, місця, де сполучують ся проводи зі сфер змислових з першими стаціями рухового поля в корі і моторичними центрами мови. Степенем розвитку сих центрів ріжнить ся як раз мозок чоловіка від мізку малпи. Кольосадний поступ у скомплікованости нервових апаратів, який мав місце при розвитку чоловіка з малпуватих предків, простий хід, зір, що обіймає близькість і далечину, висоту і глибину, тисячні зручності рук, артикулованє мови, мувика вокальна і інструментальна, опанованє мертвого і живого окруженя, се все йшло рука в руку з розвитком найвисших асоціативних центрів, і тільки їх розвиток уможливив се все чоловікови.

[Далі буде]

ШРАНДЕЛЬО.

Сицилійські лімони.

— Тут же Терезіна?

Льокай у самій камізельці, але в високім накрохмаленім ковнірці, з вищомадуваним і гарно причесаним рідким волосєм, нахмуривши густі зрослі брови, більш подібні до вусів, перенесених із губи на переніс немов би тому, щоб властитель не утратив їх, — змірив від ніг до голови молодого чоловіка, що стояв на сходзій терасі. Прибулий не мав вигляду міського жителя; він був огорнений простим пальтом із ковніром піднесеним до вух; у розпухлих і посніліх від холоду руках тримав немов для рівноваги старий куферочок і обваляний саквож.

— Що за Терезіна?

Молодий чоловік махнув перше головою, аби зтрити з кінця носа краплю, і відповів:

— Терезіна, співачка.

— А, — з іронічним усьміхом вимовив льокай. — Її так називають, просто Терезіна? А хтож ви такий?

— Тут вона, чи ні? — запитав молодий чоловік, нахмурюючи брови і зморщуючи ніс. — Скажіть їй, що я Мікучіо і впустить мене.

— Нема нікого дома — відповів льокай з застиглим на устах усьміхом. — Сіньора Сіна Марні ще в театрі і...

— А тітка Марта також? — перервав Мікучіо.

— А, то ви родина? В таким разі будьте ласкаві, прошу... Нема нікого дома. І тітка в театрі. Перед північю не вернуть ся. Нині бенефіс вашої... як вам приходить ся сіньора? Мабуть двоюродна сестра?

Мікучіо на хвилику змішав ся.

— Алеж я не родина, я... Мікучіо Бонавіно, вона знає, — я що лиш із села.

Почувши те льокай змінив зараз ввічливий тон на попередній невважливий. Він завів Мікучія до темної кімнатки поруч із кухнею; тут чути було сильний хрпіт.

— Сідайте тут. Я принесу зараз ляжку, — сказав льокай.

Мікучіо поглянув туди, звідки доходив хрпіт, але не міг нічого добачити. Потім заглянув до кухні, де кухар із кухтиком

ладили вечерю. Від мішаного запаху різних страв у нього закрутила ся голова; він не їв майже нічого від рана, бо приїхав із Реджіо в Калябрії, і цілий день пробув у дорозі.

Льокай приніс ляму, а той, що хропів у кімнаті за заслоною, зачіпленою на мотузці, протягненій від одної стіни до другої, промуркотів крізь сон:

— Хто там?

— Гей Доріно, ходи сюди! — крикнув льокай. — Подивися, ось сіньор Бонвічіно...

— Бонавіно, — поправив Мікучіо, силкуючись хуханем розігріти свої пальці.

— Бонавіно, Бонавіно... знайомий нашої сіньори. Алеж ти спиш: давонять при дверех, а ти не чуєш... у мене й без того багато діла; яж не можу всего робити, розумієш: уважати за кухарем, що нічого не знає, за всіма, хто приходить...

Голосний, довгий зів від продуву, що закінчив ся несподівано пчихненням, перервав жалі льокай і він відійшов крикнувши:

— На здоровле!

Мікучіо усьміхнувши ся повів за ним очима крізь темну кімнату до великої, ясно освіченої залі, де красував ся розкішно накритий стіл; він розглядав усе здивований, поки новий хропіт не приневолив його поглянути в напрямі заслони.

Льокай походжував із серветкою під пахою сюди й туди поворкуючи то на Доріну, що спала далі, то на кухаря, прикликаного на той вечір, який мучив його жадаючи безперестанно пояснень.

Мікучіо не бажаючи надіждати йому зі свого боку уважав за найліпше стримати ся від усяких питань. Він міг би був сказати льокаєви або дати йому зрозуміти, що він наречений Терезіни, але щось стримувало його; може йому приходила до голови думка, що льокай дізнавши ся про те повинен би признати в ній свого пана, а тим часом Мікучіо видячи його таким елегантним і певним, хоч і без фрака, не міг іще побороти в собі змішання, яке чув від самої тої думки. Та все таки не міг стримати ся, аби не спитати його, коли проходив обіч:

— Перепрашаю... а чий же се дім?

— Наш, коли ми тут — у поспіху відповів льокай.

Мікучіо похитав головою.

Значить, се правда. Прийшло щастє. Але й діла! Той льо-

кай, подібний до високого пана, кухар, кухтик, Доріна, що хропить — се все прислуга Терезіни... Хто би то сказав?

Він переніс ся думкою далеко, далеко, до Месіни, на бідне піддаше, де жила Терезіна зі своєю матір'ю... Як би не він пять літ тому назад, і мати й дочка були би померли з голоду на тім стриху. А він, він відкрив те золото в голосі Терезіни! Тоді співала вона безперестанно, як воробчик на дасі, сама не знаючи, яким скарбом володіла; вона співала з горя, аби не думати про нужду; а він старав ся усякими способами улекшити ту нужду, не вважаючи на боротьбу, яку йому довело ся звести з родичами, особливо з матір'ю. Але чи-ж міг він покинути Терезіну в такім положеню, по смерті її батька, покинути тому, що вона була бідна, а він усе таки мав місце флетиста в громадських концертах? Гарний доказ! А серце?

Так, се було справдішне відкритє з неба. Коли вони одного чудового цвітневого дня стояли при віконци, крізь яке пробивала ся ярка синява неба, сама судьба піддала його бідному розумови думку про її голос, що доси не звернув на себе нічиєї уваги. Терезіна виспівувала пристрасну сицилійську мелодію, якої ніжні слова памятав іше Мікучіо. Того дня Терезіна була сумна з причини недавної смерті батька і спротивлюваня його родичів; і йому пригадало ся, що й він був такий сумний, що не міг стримати сліз, слухаючи її співу. Кілько разів чув він уже ту пісню, але проспівану з таким артизмом — ніколи. Се зробило на нього таке вражінє, що другого дня, не упередивши ні її самої, ні її матери, привів із собою до неї на піддаше свого приятеля, директора концертів. Таким чином розпочали ся перші лекції співу: він узяв для неї на виплат п'яніно, купував ноти і винагороджував дечим по приятельськи учителя. Чудові, далекі дні! Терезіна вся горіла бажанєм розвернути крила, кинути ся в сьвітлу будучність, яку пророкував їй маестро; а поки що з якою огнистою любов'ю показувала вона йому свою вдячність і яким мріям про сільне щастє віддавали ся вони!

Тітка Марта, навпаки, похитувала сумно головою: вона сарака вазнала стільки всячини в житю, що тепер не мала віри в будучність. Вона побоювала ся за доньку і не хотіла допускати її до думки вибити ся з того підданства нужди; крім того вона знала, скільки коштував його нерозум тої небезпечної мрії.

Але ні він, ні Терезіна не хотіли її слухати і даремне було

її обуренє, коли один молодий композитор, почувши Терезіну на концертї, заявив, що було би злочином не дати їй лїпших учителїв і повної артистичної осьвіти : до Неаполю, хочби не знати що було, післати її до Неаполю, до консерваторїї.

Тодї він, Мікучіо, розійшовшись остаточно з родичами, продав кавалок поля, який дістав у спадщинї по дядькови сьвященникови, і таким чином могла Терезіна вибрати ся до Неаполю доучити ся.

Від того часу він не бачив її, але діставав листи від неї, доки була в консерваторїї, а потім від тїтки Марти, коли Терезіна кинула ся вже до артистичної карери на красших сценах по шумнім дебютї в Сан-Карльо. На кінці тих листів, написаних старанно дрозуючо, непевною рукою бідної матусї, Терезіна все приписувала кілька слів, бо на цілий лист не ставало їй ніколи часу : „Дорогий Мікучіо, а потверджую все те, що тобі пише мама. Будь здоров і люби мене.“ Вони умовили ся, що він дасть їй волю на протяг п'ятьох-шістьох лїт, аби не шкодити їй у карері; вони обоє були молоді і могли почекати. І ті листи він показував усе протягом п'ятьох лїт кожному, хто хотїв їх бачити, надїючись таким способом розсіяти ті сплетні, які його родина пускала про Терезіну і її матір. Потім він захорював, був майже близьким смерті. З тої причини тїтка Марта і Терезіна вислали йому без його відомости значну суму грошій; частина тих грошій минула ся в часї хвороби, а другу часть він вирвав силою з рук жадної родини і тепер приїхав, аби віддати їх Терезїні. Він грошій не хоче, ні! Не тому, що ті гроші видавали ся йому милостинею, він же стільки видав на неї, ні, він сам не міг би сказати того, а тим більше тепер, тут, у сїм домі він не хоче грошій! Він чекав стільки лїт, що міг іще почекати... Коли у неї були гроші, то чи не значило се, що перед нею відкрила ся будучність та чи не прийшла пора сповнити давню обіцянку на перекір тим, що не хотїли вірити?

Мікучіо підскачів на ноги з нахмуреними бровами, немов бажаючи уміцнити ту постанову; він знов захухав на змерзлі руки і затував ногами до підлоги.

— Зимно? — сказав проходячи льокай. — Тепер уже не довго чекати. Ідїть до кухні. Там буде вам лїпше.

Мікучіо не хотїв слухати ради льокай, що імпонував йому і влязав його своїм панським виглядом. Заклопотаний сидїв далі й

думав. Швидко сильне давонене приневолило його здрігнути ся.

— Доріно, сіньора прийшла! — крикнув льокай біжучи отворити двері і на ходу одягаючи фрак; але бачучи, що Мікучію збираєть ся йти за ним, він пристанув і здержав його:

— Ви будьте тут; дозвольте мені упередити перше.

— О-о-ох... — жалував ся за заслоною заспаний голос; і швидко потім показала ся невеличка, хамуловата женщина, що косила ногою і силкувала ся розплющити очи; вовняна хустина закривала їй лице повисше носа, а волосє було зафарбоване в золотисту барву.

Мікучію дивив ся на неї здивований. Вона так само здивована випулила баньки на нього.

— Сіньора — повторив Мікучію.

Тоді Доріна від разу прийшла до себе:

— Ось я, ось я... — сказала вона, здіймаючи в себе хустину та кидаючи її за заслону, і тяжким ходом почалапала до дверей.

Поява тої фарбованої відьми і панський вигляд льокая зродили в серці Мікучія тяжке прочутє. Він почув крикливий голос тїтки Марти.

— Сюди, сюди, Доріно, до залі!

Льокай і Доріна пройшли коло нього несучи чудові букети цьвітів. Він витягнув голову, щоб заглянути до середини осьвіченої залі, і побачив багато мужчин у фраках, яких розмова долїтала шумно до нього. Йому потемніло в очах; він був так поражений і схвильований, що не завважав, як його очи зайшли слїзми; він заслонив їх і сховав ся увесь у тій темноті, немов аби стримати ся від нестерпного болю, спричиненого йому звінком, довгим сьміхом. То Терезіна сьміяла ся так там.

Новий викрик приневолив його відслонити очи і він побачив перед собою тїтку Марту. Її ледви можна було пізнати; вона була убрана в капелюх і богату шовкову мантилю.

— Як, Мікучію... ти тут?

— Тїтка Марта! — кликнув Мікучію, дивлячись майже залякано на неї.

— Як же так — говорила схвильована стара — не упередивши? Що стало ся? Коли ти приїхав?.. Нині вечером?.. Боже мій, Боже мій...

— Я приїхав, аби... — промишрив Мікучію, не знаючи, що

ще сказати.

— Почекай! — перервала йому тітка Марта. — Як же то стало ся, як стало ся?... Бачиш, кілька гостей, синку мій? Нині празник Терезіни... її бенефіс... Почекай, почекай тут...

— Коли ви, — пробував сказати Мікучію, якому горло стискало ся від жалю — коли ви думаєте, що мені ліпше забрати ся —

— Ні, кажу тобі, зачекай трошки... — відповіла швидко добра бабуся, зовсім збентежена.

— Я однаково — говорив Мікучію — не знав би, куди йти в сім гóроді... в таку пору.

Тітка Марта здержала його, зробивши знак рукою в рукавичці почекати і увійшла до залі, що видала ся Мікучієви пропастю там настала нараз мовчанка. Потім виразно й ясно почули ся слова Терезіни:

— Хвильку, панове.

Від очікування її появи йому знов потемніло в очах. Але Терезіна не прийшла і в залі знов почали ся розмови. По кількох мінутах, що видали ся йому безконечними, вернула ся тітка Марта без капелюха, без мантилі, без рукавичок і не така збентежена.

— Почекаймо трохи тут, добре? — сказала вона. — Я буду з тобою... Тепер ідять вечерю... Ми тут почекаємо. Доріна накриє сей столик для нас і ми повечеряємо разом та згадаємо давні часи, чи так?... Я не вірю, що ми разом, синку мій, тут обоє... Там, знаєш, стільки народу... Вона бідачка не може інакше поступити... задля кар'єри, розумієть ся! І як усе те стало ся!... Ти читав газети? Велике щастє, синку мій! Я увесь час як на шпильках... Але мені не хочеть ся вірити, що я можу з тобою пробути вечер...

І добра бабуся, що інстинктивно балакала без стриму, аби не дати Мікучієви прийти до себе, усміхнула ся до нього нарешті і втираючи руки ніжно споглянула на нього.

Прийшла Доріна і почала покvapцем накривати стіл, бо в залі вже почала ся вечеря.

— Вона прийде? — маркітно спитав Мікучію притлумленим голосом. — На мінутку, аби лиш поглянути на неї.

— Очевидно, що прийде! — швидко відповіла стара, силкуючись побороти змішанє. — Як лиш увільнить ся на хвильку, вона обіцяла мені.

Вони глипнули на себе і усміхнули ся, як колиб аж тепер пізнали себе взаїмно. Здавало ся, що та усмішка витала їх сумні

і розбурхані душі. „То ви, тітко Марто“, говорили очі Мікучія. „А ти, Мікучію, мій дорогий, добрий синку, ти все той самий Мікучію, бідолаха!“ — говорили очі тітки Марти. Але нараз вона спустила їх, немов боячись, що Мікучію вичитає в них щось иньше. Вона знов потерла собі руки і сказала:

— Будемо вечеряти?

— Добре, я страшно голоден! — викликнув весело і довірливо Мікучію.

— Треба вперед перехрестити ся, перед тобою я не женую ся — додала жаргливо стара, підморгуючи до нього оком, і перехрестила ся.

В той час увійшов льокай і приніс їм першу страву. Мікучію слідив уважно за тим, як тітка Марта набирала собі на тарілку. Але коли черга прийшла на нього, він пригадав, що його руки були забрукані від довгої дороги; він змішав ся, почервонів і глипнув з під лоба на слугу, що тепер уже чемно всьміхаючись кивнув йому головою, немов пропонуючи, аби брав. На щастє тітка Марта прийшла йому на поміч.

— Ні, ні, почекай Мікучію, я наберу собі сама.

Мікучію готов був поцілувати її з вдячності.

І він почув себе в повні щасливим і забрав ся до їди. Він їв із таким апетитом, як ніколи не вечеряв іще у своїм житю, зовсім забувши і про руки і про льокая.

Тимчасом льокай входячи і виходячи з залі за кожним разом полишав за собою двері трошки відхилені, а звідти долітали немов філі змішаного говору і реготу. Мікучію обертав ся тоді з тривогою і заглядав у милі, м'яккі очі старої, немов бажаючи вчитати в них поясненє. Але в них пробивала ся тільки просьба, не питати про ніщо тепер і відложити всякі поясненя. І знов усьміхали ся одно до другого, вечеряючи далі і розговорюючи про далеку рідню, про приятелів і знайомих, про яких тітка Марта розпитувала без кінця.

— Щож, ти не п'єш?

Мікучію простягнув руку до фляшки, але в ту мить отворили ся знов двері від залі: шедест шовку, сквапний хід, а кімната немов осьвітила ся, засліплюючи його.

— Терезіна...

І звук його голосу завмер у нього на устах. Ах, що за королева!

З горячими лицами, з блискучими очима, з отвореним ротом стояв Мікучіо, любуючись нею. Як, не вже то вона? Відслонені груди, відслонені плечі, голі руки, уся у дорогоцінних камінцях і блискучих матеріях... Він не дивився на неї, як на живу людину, і не вірив дійсності... Що вона говорила?... Ні голосу, ні очий, ні сьміху, нічого більше не пізнавав він у тій появі.

— Як поживаєш? Здоров тепер, Мікучіо? Добре, добре... Ти був хорий, коли не помиляюся... Побачимося, я швидко вернуся, а тимчасом побуде з тобою мама... Добре?

І Терезіна, шумячи і шелестячи сукнею, вибігла до залі.

— Чомуж ти не вечереєш? — спитала боязко хвилюючись потім тітка Марта, силкуючись вивести його з сумної задуми.

Він глянув на неї здивований.

— Їж, — наставляла стара, показуючи йому на тарілку.

Мікучіо схопився руками за брудний, поміятий ковнірець і зірвав його, відчуваючи потребу вільно віддихати.

— Їсти?

І він помахав перед собою пальцями, аби показати, що не годен. Мовчазливий, прибитий сидів увесь затоплений в думках про недавню появу і прошептав:

— Як вона змінила ся...

Він побачив, що тітка Марта покивуючи сумно головою також відсунула їду, немов чекаючи на щось.

— Хто погадав би... — додав немов до себе, спускаючи очи.

Йому представила ся тепер ясно пропасть, що відкрила ся між ними у всій своїй наготі. Ні, се не була вона, його Терезіна. Усе було покінчене... уже давно, давно, а він дурень, недогадливий, аж тепер покмітив се! Таж його упереджували вже дома, а він уперто не вірив... А тепер що за дурня представляв він тут, в сім домі? Як би ті пани, той слуга знали, що Мікучіо Бонавіно, змучений і виморений, по трицятьшестигодинній їзді в вагоні привалив ся сюди, вважаючи себе ще серіозно нареченим тої королевої! Як би насьміяли ся всі ті пани, той льокай, і кухар, і кухтик, і Доріна! Що за сьміх був би, як би Терезіна поволікла його туди, до всіх на залю, і сказала би: „Дивіть ся, сей нещасливий флетіст хоче бути моїм мужем“. Так, правда, вона обіцяла йому се, але вона сама не могла собі представити тоді, до чого вона добеть ся! Правда, він відкрив для неї дорогу і дав можливість піти по ній; але вона відійшла так далеко, а він полишив ся усе

тим самим флетістом, що грає що неділі на ринку свого місточка. Як міг він зрівняти ся? Не було що й думати! І що таке велике, що він витратив тоді свої бідні гроші на ту, що перемінила ся тепер у сіньору? Йому навіть було стидно думати про те, що в його приїдї могли підозрівати намір здобути якісь права в заміну тих невеличких грошенят...

Але він пригадав у ту мить, що у нього в кишені лежали гроші, прислані Терезіною в часї його хвороби. Він почервонїв; палаючи з почутя гніву і стиду вложив руку до кишені, де лежав пуларес.

— Я приїхав сюди, тітко Марто, — боязко сказав він — також для того, аби віддати вам свій довг. Най буде се заплата... зворот довгу, як хочете! Я бачу, що Терезіна перемінила ся в правдиву королеву, бачу, що... Ні, нема й що й думати більше! Але ті гроші, ні, на те я не заслужив у неї... Що робити! Усе покінчене і більше не будемо говорити... але гроші, ні! Мені жаль, що вони не всі...

— Що ти говориш, синку мій? — перервала йому стара, дріжучи, стурбована, зі слізмами в очах.

Мікучіо дав їй знак заспокоїти ся.

— Не я розтратив їх, їх розтратила моя родина в часї моєї хвороби, без моєї відомости. Але не будемо говорити про такі дрібниці... памятайте... нічого... Не будемо думати... Ось решта. А тепер я йду.

— Як? Так нагло? — крикнула тітка Марта, силкуючись задержати його. — Зачекай, я хоч скажу Терезіні. Ти-ж чув, що вона хотїла ще побачити ся з тобою? Я піду сказати їй...

— Ні, не треба, — рішучо відповів Мікучіо. — Лишіть її там із тими панами: їй добре там, вона на своїм місці. Я нещасний... Я бачив її; з мене досить.. Або ні, йдїть лїпше й ви туди... чуєте, як там сьміють ся? Я не хочу, аби з мене сьміяли ся... я йду...

Тітка Марта зрозумїла несподівану постанову Мікучія в найгіршій значїню, взявши її за вислов погорди, викликаної завдрїстю. Їй здавало ся, що у всіх, хто побачив її доньку, відразу повинно було зродити ся найпоганїше підозрінє, те, задля якого вона плакала так невтїшно, тягаючи безнастанно за собою своє горе, серед того непосидючого житя і ненависної їй роскоші, що так огидила її старість.

— Та я — вирвало ся у неї — я не можу більше вважати за нею, мій сину...

— Чому? — спитав Мікучіо, вичитавши в її очех нараз те, чого не підозрівав іще, і лице його посумніло.

Стара, прибита горем, закрила лице дріжучими руками, але їй не вдало ся стримати потоки горячих сліз.

— Так, так, іди, сину мій, іди... — говорила ридаючи. — Вона вже не для тебе, ти правду скавав... Колиб мене швидче послушали...

— Ну так... пробубонів Мікучіо, нахилиючись до неї і відсуваючи силою її руку від лица. Але її погляд, коли вона приложила палець до уст, був такий сумний, так благав співчуття, що він стримав ся і додав иньшим тоном, силкуючись говорити тихо: — А так, значить, вона... вона вже більше не гідна мене. Досить, досить, я однако йду геть... тепер тим більше.. Що я був за дурень, тітко Марто, що доси не зрозумів того! Не плачте... Щож робити? Судьба... судьба...

Він ухопив куферочок і пакунок, що лежали під столом, і звернув ся вже до виходу, коли нараз пригадав собі, що там, у пакунку, були чудові лімони, які він привіз із дому для Терезіни.

— Подивіть ся, тітко Марто, — сказав він, розв'язавши пакунок і показуючи рукою на ті чудові соковиті овочі, — а що, як би я так тими лімонами пустив у голови всім тим панам?

— Пробіг! — застогнала крізь сльози стара, просячи знов його знаком мовчати.

— Ні, не бійте ся — заспокоїв її Мікучіо з гірким усміхом, вложивши до кишені пустий пулярес. — Я лишаю їх вам самим, тітко Марто. І подумати лише, що я ще за них і мито заплатив... Досить. Лише для вас, памятайтеж... А їй так скажіть від мене: „Бажаю поведження“.

Він знов узяв куферочок і вийшов. На сходах огорнула його тяжка розпука: самотний, опущений, нічю в великім чужім городі, далеко від родини, розчарований, принижений, обиджений. Доходячи до брами побачив, що паде уливний дощ. Йому не стало відваги йти по тих незаних улицях серед дощу. Він помалу, помалу вернув ся, переступив кілька східців і сівши на терасі, почав мовчки плакати, заслонивши лице руками і спершись ліктями на колінах.

Під кінець вечері Сіна Марні знов забігла до кімнатки. Вона застала там тільки розплакану матір тоді, як ті пани в залі жартували й реготали ся.

— Він пішов? — запитала здивовано.

Тітка Марта кивнула головою не дивлячись на неї.

Сіна утопила задумані очі в просторі і промовила :

— Сарака...

— Подиви ся — сказала їй мати, не стримуючи більше сліз — він привіз тобі лімони...

-- Ах, які чудові! — крикнула утішена Сіна. Вона набрала їх на руки, скільки могла, притискаючи до себе, аби не згубити.

— Не там, ні! — запротестувала мати.

Але Сіна вернула голими плічми і побігла до залі, ви-крикаючи :

— Сицилійські лімони! Сицилійські лімони!

Переклав В.

ЙОАН В. ГЕТЕ.

СПІСИВА.

Ранком яри сьвіжим, ясним
Раз вівчарка йшла і сьпів
Їй струмком безжурним, красним
З серця скривь на полю плив :
Ля-ля-ля, тра-ля-ля!

Тирвіс, щоб усточок дала,
Дві ягнички, три давав;
Глянула, сьміятись стала,
Знову сьпів її лунав :
Ля-ля-ля, тра-ля-ля!

Другий царував їй бинди,
Інший серце, а вона
Саме як ягнят, на принди
Серце й бинди повела :
Ля-ля-ля, тра-ля-ля!

НАВЕРНЕНА.

При вечірнім блиску зарі
Через ліс я тихо йшла;
Грав там Дамон на фльоярі,
Аж від скал луна гула :
Ля-ля-ля —

Тяг присісти на розмову,
Мило, любо цілував.
Я казала : Грай же знову!
І послушний хлопець грав :
Ля-ля-ля —

Радощі мої пропали,
Мій спокій десь відлетів :
Чую, як дзвенить із дали
В ухах звук знайомих слів :
Ля-ля-ля, тра-ля-ля —

Переклав Д. Й.

ІЗ СТАТИСТИЧНОЇ КОМІСІЇ НАУК. ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

I. Зав'язання статистичної комісії Наук. Тов. ім. Шевченка.

В міру зросту заінтересовання питаннями суспільного життя і їх науковим дослідженням зростає запотрібовання в статистичнім матеріалі, на яким те слідження має оперти ся. Тільки статистика може дати трівку підставу нашим гадкам про розвій суспільного життя й поодиноких його сторін чи прояв, вивести з сфери суб'єктивних судів, що часом доходять до повних суперечностей в оцінці тих самих явищ, і поставити на дорогу об'єктивної оцінки. Але щоб статистика могла відповісти на ті вимоги, які ставлять до неї дослідники суспільного життя, вона мусить бути вірна, сумлінна, та рухлива, многосторонна, плястична, не заkostenіла в певних схемах і рубриках, а чутлива на всякі питання дня, завсїди готова розширити сферу своєї обсервації та деталізувати її, включати все нові питання в свою програму, та давати на них можливо многосторонні і докладні відповіді.

Що статистика, якою ми розпоряджаємо для австрійської України в публікаціях загально-державних і краєвих, не вдоволяє вимогам ані повноти, ані вірности, се річ загально звісна; вистане пригадати такий дивовижний факт, як ігноровання нею цілої народности — жидівської, котрої репрезентантів розкидаєть ся по иньших національних категоріях, позбавляючи їх всякої докладности, як незвичайні вагання національної статистики взагалі, як брак цілих категорій в статистиці культурній і економічній. Неможливість знайти в дотеперішнім статистичнім матеріалі відповідь на ті питання, які виникають на кождім кроці в наукових і чисто народних справах, дає себе в знаки все більше болюче не тільки фаховим статистикам, а й людям просто заінтересованим тим чи иньшим питанням сучасного життя. Сим поясняєть ся, що коли з ініціятиви правничої комісії Наукового товариства імени Шевченка скликана була в минувшій липні анкета з репрезентантів різних галузей наукової й практичної діяльности в справі потреб статистичного досліду австрійської України, зібрані на анкеті однодушно висловили ся за безпроводочним зав'язанням спеціальної організації при Науковім товаристві ім. Шевченка, якаб зайняла ся сею справою, і введенєм її в жите зараз же. Співняючи се бажання до

кількох днів, в організовано при історично-філософській секції Наукового товариства ім. Шевченка статистичну комісію; тимчасовий провід в ній, аби ввести її в життя, взяв на себе підписаний разом з дром І. Франком і проф. С. Дністрянським, і ще дня 14/VII н. с. скликано ширші збори, на котрих предложено зібраним реферати з різних галузей статистики й візвано всіх інтересованих застановити ся під час вакацій над способами й напрямками статистичних дослідів. Реферати друкують ся понизше, а я хочу попередити їх кількома загальними замітками про цілі й плян діяльності комісії, як вони вияснили ся з переведених діскусій.

Треба зазначити насамперед, що комісія не має, розумієть ся, наміру ставити своєю задачею сотворення якоїсь своєї власної, паралельної статистики попри статистику офіціальну; не маємо на те засобів, та й не вважаємо се своїм обовязком, коли існують на те організації державні і краєві, які мають обовязком постачати докладний і вірний статистичний матеріал. Задачею комісії буде справленне сеї офіціальної статистики, її плянів і техніки: вона має звернути увагу на явища, полишені офіціальною статистикою, вказати на недокладности, які виникають з невідповідних схем і способів, якими збираєть ся і ґрупуєть ся нею матеріал, і причинити ся тим до їх улпшення. З огляду, що вже в 1910 р. має бути переведена нова конскріпція, булоб в певній мірі пожаданим, аби вже до того часу комісія могла зібрати відповідний матеріал, який моглаб предложити статистичним бюро для переведення сеї конскріпції в формах і способах докладнійших і більш наукових.

Незалежно від того, при успішній організації статистичної роботи комісія, очевидно, буде в стані дати й безпосередно від себе цінні причинки до пізнання нашого суспільного, культурного й національного життя. Одним із дезідератів, поставлених анкетною й дальшими нарадами, являєть ся заснованне спеціального видавництва, присвяченого статистичним дослідам.

Задачі комісії можуть бути успішно виповнені лише при співучасті ширших кругів нашої суспільности — коли вона знайде співробітників на цілім просторі австрійської України, коли організація статистичних дослідів оплете її густою сітею й сотворить численний контінгент робітників. Провідником тим співробітникам в їх зайняттях мають послужити інструкції й квестіонарі, уложені комісією. Але щоб приступити до їх уложення, комісія мусть мати матеріал, чи то в виді проб статистичного досліду в різних на-

прямах і сферах — монографічних оброблень певних місцевостей або систематичного статистичного представлення певних явищ в певних територіяльних границях, чи то в виді перевірок дат офіційної статистики, чи то в виді її доповнень і деталізацій. Певні ідеї для таких пробних, вступних робіт мали дати реферати та дискусії на липневих зібраннях і ті статі, які вже друкуємо тут. Всякого рода статистичні студії й помічення, навіяні чи то сими вказівками, чи то незалежно від них, просимо надсилати до статистичної комісії: праці більше заокруглені, ліпше оброблені комісія буде публікувати, а всі взагалі послужать субстратом для тих інструкцій, квестіонарів, дезідератів, до уложення яких має вона приступити в осени. Ще раз повторяємо, що тільки при діяльній участі ширших кругів суспільности комісія зможе сповнити підняту задачу, — а в сповненню її лежить не тільки чисто науковий, але й більш реальний інтерес самої нашої суспільности.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

II. Національна статистика.

Est... necessarium nosse rempublicam.

Cicero.

Слово „статистика“ не дуже старе в науці; воно сягає ледви XVII віку (1660 р.) та походить від італійського „statista“, що відповідає німецькому слову „Staatsmann“. З того слідує, що спершу була статистика загальною наукою про державу і все, що до неї відносить ся.

В сїм найширшій розумію виступає вона як особна наука доперва в XVII століттю, але її підстави находять ся вже в старинних і середніх віках. Так стрічаємо сліди статистичних помічень і списів вже у Єгиптян 3000 літ перед Христом; далі у Конфуція в книзі Чу-кінг інтересні дати про стан рільництва, промислу, комунікаційні средства і податки; славні згадки Геродота про організацію провінцій, ґрунтові податки, поміри доріг за перських королів Дарія і Ксеркса; а вкінці заслугоють на увагу списи людности у Жидів для військових цілей. Греки провадили статистику людности, території, фінансів і ґрунтових відносин, а Римляни мали точні списи цивільного стану (census) уже від Сервія Туллія; за римських цісарів збирають ся дати про національність, зване та

заняте усіх горожан і заводять ся податкові катастри. Тацит подає у своїй „Германії“ опис народу з відповідним статистичним матеріалом.

Далеко менше статистичних дат подають віки середні. Вони доторкають ся головно податку, цда, десятии і військової служби. На особлившу увагу заслугоють похоронні книги (*diptycha mortuorum*), які від IV. столітя провадили християнські сьвященники. Одначе єї списи були недостаточні, та й мало з них дотепер заховалось. Вони дали підставу до заложеня та правильного веденя церковних метрик у XVI столітю.

Сяк чи так служила статистика в старинних і середніх віках лише державним чи церковним цілям, і то в міру потреби і більшої чи меншої організації. Не було одначе сьвідомости, що статистика повинна обіймати усі відносини державного життя і що вона — підойма правильної адміністрації державної; усі статистичні реєстри тих часів були лише принагідні без одноцільного, систематичного пляну. Таку одноманітність сотворила донерва наука нових віків.

Перший, що підніс статистику на науковий рівень, був професор гельмштедського університета Герман Конрінг. Він оголосив в 1660 р. перші виклади про статистику; отсі виклади видали опісля його ученики друком. Конрінг уважає статистику одноцільною наукою, що дає систематичний опис сучасного життя державного; він не обмежує ся одначе на самім представленю фактів, але крім сего старає ся прослідити причинову звязь між поодинокими проявами публичного життя. При тім користує ся поділом Арістотеля на: *causa materialis, finalis, formalis i efficiens*; до першої зачислює народ і народню силу, край та його продукцію; до другої стремліне до добробуту і средства до його осягнення; до третьої форму держави; до четвертої управу держави, є. т. пануючого, урядників, стани і помічні средства.

Одначе Конрінг не сотворив осібної школи. Нова статистична школа датує ся аж від Готтфріда Ахенваля з кінця XVII столітя. Він придбав статистиці загальне признанє в науковому сьвітї, та від нього приняла ся назва „статистика“ в науці і в щоденному житю. Статистику вважає він наукою, бо те, що в державі заслугоє на увагу доторкаючи життя-бутя держави, впливає на добробут в державі, скріпляє або спиняє його. Понятє статистики обіймає у нього право державне і адміністраційне, державну політику, на-

уку суспільної економіки і науку географії. При таких матеріалі не можна було надіятися всестороннього оброблення; проте й Ахенваль обмежував ся до збирання фактичних матеріалів і пояснював їх загальними поглядами політичними, економічними й етичними. Про те його діло мало загальний успіх і від тепер статистика здобула собі право горожанства. Держави почали організувати статистичні комісії і бюро для збирання статистичних даних з усіх обсягів державного життя, і так повстала урядова статистика після певних, ustalених правил.

Але наука змагала до що раз більшої спеціалізації. І так із статистики відділено як особні галузі науки суспільну економіку, державне й адміністраційне право та географію. Лишила ся тільки статистична метода, що провірювала масові прояви державного життя через численє. Сим чином стало численє поодиноких прояв головною підставою статистики. Предметом помічень була держава і усі прояви державного життя, а способом дослідів було численє кожної, для держави важкої події чи факту, аби через те розслідати дійсний стан цілої маси у всіх тих напрямках, які для держави мають значіне. Так повстала статистика людности, статистика торговельна та промислова, статистика фінансів державних, статистика податкова, статистика маєтків, головно недвижимостей, статистика аграрна і т. д.

Проте наука і практика мусіли винайти відповідні способи числення, аби обняти усі прояви і в найкоротшім часі подати вірний образ соціальних подій сучасної доби. Ся метода числення і міреня приняла ся опісля також до иньших масових помічень поза обсягом держави, та примінювано її не лиш в державних але й в приватних цілях, у всіх випадках, де предметом помічень був сучасний стан якоїсь соціальної маси.

Тим чином обєм статистики з одного боку стіснено, з другого розширено; стіснено через те, що вилучено із неї суспільну економіку, географію, державне та адміністраційне право, а розширено через те, що приноровлено статистичну методу не лиш до держави, але також до проявів приватного життя. І так вийшла статистика поза рамці держави, та обняла взагалі усі прояви життя соціальних мас.

На сїм стоїть новітна статистика. Вона опирає ся передовсім на спеціальній науковій методі, що виходить від одиниці і одиничних проявів, аби дорогою числення або міреня дійти до точної

характеристики маси, — тому вона в першому ряді помічна наука усіх тих доктрин, які займають ся збірними проявами людського життя, як: суспільної економіки, етнографії, історії і т. д. „Статистика сотворила для великого числа різних галузей науки, що спершу в своїх выводах обмежували ся на загальні фрази, а у своїх поученнях та аргументах на непевні, в найліпшому разі бистроумні гіпотези, стали підставу і придбала їм через те в науці право горожанства. Без статистики не могла б існувати наука про людність; без неї не можна представити собі так знаменитого і сталого розвитку суспільної економіки; наука скарбовости не мала би ані достаточного матеріялу, ані доказів; а історія мусіла б нераз представляти доволіно поодинокі факти як типічні“, і т. д.¹⁾.

Крім сего має статистика також осібну, питому мету досліду. Спершу вказував на неї німецький учений Й. П. Зюсмільх в половині XVIII століття, але без наукової системи; доперва в XIX віці (1835) доказав се науковою методою Француз Л. А. Ж. Кетле (Quetelet). Сей останній був основателем новітньої статистики. Він досліджує не лиш дати про фізичне, але й про духове життя людське. Його головна заслуга в тім, що статистичні числа служать йому не лиш до самого сконстатованя дійсного стану, але й до вислідження загальних правил чи законів, які в тих чисел виходять та після яких укладає ся людське життя в найрізномордніших напрямках. Його теорія в загальних рисах така:

Чоловік як одиниця єсть індивідуальний, але як частина великої маси живе після пересічних статистичних правил. Людські діланя укладають ся після загальних норм. Виравді у поодиноких людей ті правила мають нераз виїмки, але коли беремо на увагу загал, є. т. цілу соціяльну масу, що єсть предметом досліду, то єї виїмки зникають, а правило висуває ся на перед. Ті правила не є одначе незмінні, але залежать від суспільних відносин даної хвилі.

Кетле помічає соціяльну масу, та в числах досліджує причинні звязки, які дають підставу до статистичних правил. Він виходить від чисел, що ілюструють стан людства у найрізномордніших напрямках; ті числа порівнює з собою і індукційною дорогою приходить до загальної характеристики даної групи у відношеню до інших.

¹⁾ Pop. Gustav Rümelin, Zur Theorie der Statistik, в Zeitschr. für die gesammte Staatswissenschaft XIX (1869), ст. 668, 669.

Через те стає статистика особною наукою з особними цілями. В теорії ще річ спірна, чи вона справді самостійна наука, чи лише наукова метода в об'ємі інших наук. Але по мойому, чи висувати наперед її методичне значіння, чи разом з Кетле покликувати ся на самостійні висновки, до яких вона повинна вести, — все таки треба їй признати науковий характер і важне значіння між соціальними науками. Кожда наука веде до пізнання світа і його проявів; а статистика причиняє ся як раз до пізнання чоловіка і його життя у світі, вона глядить на нього як на частину великої соціальної маси і провірює його жите-бутє в сій масі. При тім послугує ся вона способом емпіричним, та через точне численє і міренє старає ся дійти до правди. Називають її учені соціальною емпіристикою (Rümelin) або соціальною фізикою (Quetelet).

Новітна статистика, се наука про соціальні маси через точні досліди їх елементів, дорогою численя або міреня. Вона просліджує не лиш істнованє, але також жите тих мас, — значить, не лиш поодинокі складові частини соціальної маси, так як вони є, але також діланя одиниць, що належать до маси, і зверхні висліди сих ділань. Але все таки головною підставою всеї статистики є сам склад соціальної маси з певної точки погляду, се в тєв. статистика людности у всіх своїх відмінах, як списи людности після пола, віку, народности і т. д.; доперва де така статистика істнує, можна приступити до дальших помічень про масові діланя і про висліди сих ділань в об'ємі даної маси.

Як давнійше, так і тепер найбільший інтерес має статистика для держави, таї державна організація найбільше придатна до робіт і уряджень, потрібних до точного зібраня статистичних дат. Численє і міренє поодиноких проявів соціальних мас вимагає великого вкладу праці і плянових уряджень; треба великого та доволі скомплікованого апарату, аби перевести статистичні помічення на одиницях, та опісля звести їх до спільного іменника. Сим вимогам найліпше відповідає готова плянова організація — а таку організацію має новітна держава. Проте найважнійші статистичні завданя сповняють держави через веденє тєв. урядової статистики. Одначе урядова статистика обмежує ся лиш до тих матеріалів, які приносять користь державі, і глядить на соціальні маси лиш в пункту державної політики. Проте істнують і поза державою такі групи інтересів, котрі для своїх цілей потребують особних статистичних помічень, особної статистики. Зрештою і держава занедбує

нераз деякі питання, хоча вони мають для неї велике значінє — а тоді мусять інтересовані круги подбати о те, аби виповнити ті люки або справити неточности, що існують в урядовій статистиці. А найбільше треба такої статистики там, де існують самостійні соціяльні звязки, що в суспільному житю відграють важну ролю і надають житю людей в суспільности характерну марку. Найваж-вїйшим соціяльним звязком сего рода єсть — народ.

Коли держава представляє тільки одну народність, а инші нації приходять в нїй лише виїмково і то в так малім числі, що не мають спільних народніх інтересів, противних інтересам пануючої нації, тоді інтереси державні не рїзнять ся від національних інтересів. тай державна статистика заспокоює потреби народніх мас. Тому нї у Франції, нї в Італії нї в Німеччині не розвинула ся досї національна статистика як слїд. Лише в Німеччині існує для неї поле в відношеню Поляків до Німців; та в сїм напрямі задовольають ся Поляки здебільшого державною статистикою, яка при списї людности робить рїжницю народностей на підставі матерньої, рідної мови (Muttersprache).

Інакше одначе в тих державах, що містять в собі кілька народностей з рівним правом до самостійности. Тодї побіч інтересів одноцїльної держави повстають інтереси поодиноких націй; а й держава сама, що мусить на них оперти ся, має обовязок звернути на них особлившу увагу. Поруч з державним житєм розвиває ся самостійно національне житє; воно надає соціяльній масі осїбний характер, тому й вимагає осїбних помічень, осїбних статистичних дослідів. А підставою сих дослідів мусить бути статистика людности, оперта на рїжницї націй. Така статистика лежить уже в інтересї дотичної держави; але коли держава занедбає се завданє, або не сповнить його належито, мусить його зробити сама нація; вона мусить крім сего провїрити стан свого посїданя як у просвїтнім, так в економїчнім і суспільнім напрямі. Держава придержуєть ся і в статистиці територіяльних границь; для національної статистики такі границї не існують; територіяльні підстави, се лише другорядна поява. Проте й спосіб дослїду тут більше скомплікований, а то тому, що й само понятє народности, тай рїжницї між одною нацією і другою ще не усталені. Але причина тому по мойому лежить як раз у тїм, що наукових дослїдів про суть народности не оперто доси на статистичній методї, та не поперто їх точними статистичними поміченнями. Національна статистика повинна нації

дати те, що державна статистика дає державі; вона повинна подати вірний образ сучасного народнього життя, як державна статистика стараєть ся перевірити всі прояви державного життя; національна статистика опре ся на етнічній підставі, так як державна статистика на територіяльній. Першим кличем державної статистики єсть: „Почислім усіх горожан державної території“; першим кличем національної статистики повинно бути: „Почислім, хто належить до нашої нації!“ Опісля можемо приступити до дальших масових проявів нашого народу.

Проте й національна статистика виступає в двох головних видах:

- 1) як статистика людности належної до даної нації;
- 2) як статистика просвітнього, економічного та суспільного життя нації.

Першу можемо назвати національною статистикою в тіснійшій значінію; друга, се осібна категорія просвітної, економічної та соціальної статистики.

* * *

Австрія — типічна держава народностей, а про те в урядовій статистиці нема осібних дат про народність. Вправді є там рубрика про „розговірну мову“ (Umgangssprache), що має буцім то служити до означеня національних ріжниць, але вона має иньше призначенє.

Ся рубрика має передовсім бюрократично-германізаційний характер. Урядова статистика навмисно випускає рубрику про національність, аби надати Австрії марку одноцільної держави, а німецькій мові прикмету державної мови. Одначе часи змінили ся, австрійська держава покинула германізаторські тенденції і не жахає ся тепер признати славянському елементови належне становище. Зрештою показало ся, що рубрика „розговорна мова“ не причинила ся до штучного піднесеня німецького елемента, а використали її не-німецькі історичні народности Австрії, між ними головно Поляки, аби виказати чисельний стан своєї нації в далеко ліпшій сьвітлі, ніж є в дійсности. Тим то через сю рубрику в статистиці не досягнено того, що спершу намірено.

Аби відділити одну націю від другої і виказати, хто належить до одної, хто до другої нації, треба розібрати і перевірити

всі чинники, що містять ся в понятю народности; тому „розговорна мова“ не може бути одинокою підставою народности. Її ціль зовсім иньша. Розговорна мова, се мова, якою послугують ся одні в розговорі з другими; тут не ходить о характерні прикмети тої особи, яка говорить, але особи, з якою вона говорить — тут ходить о помічене соціального факту, який характер мають певні місця з огляду на мову, в якій люди між собою звичайно порозумівають ся. Розговорна мова, се не мова, якої уживає хтось як член певної нації, але мова, якою хтось послугує ся тому, бо вона найбільше приступна його окруженю, бо з найближшим окруженем може нею найлекше порозумітись.

Українець, що опинить ся у Франції або в Німеччині, говорить по французьки або по німецьки, значить „розговорна мова“ для нього французька або німецька, хоча він не перестає бути Українцем. Та коли він на Україні через невідрадіні політичні відносини приневолений в щоденному житю уживати російської мови, то чей же він не стає через те Москалем проти своєї національної свідомости. В західній Галичині говорить він з найближшим окруженем по польськи, а все таки він не Поляк, а Українець.

Вкінці статистична рубрика про „розговорну мову“ доволі непевна та дає нагоду до самоволі. При списуваню сеї рубрики панує довільність списуючих осіб, довільність уряду, головно там, де списують члени одної народности статистику розговорної мови другої народности. Чи ж при такій довільности і неточности можна задоволити вимоги наукової статистики?

Проте теорія статистики не узнає розговорну мову як критерію народности, а ставить на її місце рідну, матірну мову (Muttersprache). Вона виходить із того, що статистика може числити тільки зверхні появи, що підходять під об'єктивні, реальні помічення — і таким моментом має бути матірня, рідна мова. І справді, коли хочемо звести понятє народности до одного статистичного моменту, до спільного іменника, який давав би підставу до числення або мірення, то ще найвірнійше віддамо характеристику народности через рідну мову.

Одначе рідна мова вправді дуже важний критерій народности, але не одинокий таї не конечний. Вона об'єктивний елемент; народність чимало підлягає впливам суб'єктивних почувань, тому рідна мова не все буває вірною мірою народности. В теорії державного права признано загально, що можна належати до якоїсь нації, хоч

уживає ся иншої матірньої мови; стверджує се досвід і історія поодиноких націй. Проте зведене поняття національності до одного спільного іменника може наступити лише коштам точности, та противить ся засадам статистики. Статистика мусить стреміти до правди і не може задовольати ся непевними висновками, до яких можнаб легко прийти. Поняття народности дуже скомпліковане; в ній перехрещують ся з собою ріжні об'єктивні та суб'єктивні моменти, що ріжно комбінують ся з собою; -- проте завдане статистики — прослідити ті елементи і на підставі точних помічень прийти до сталих та тривких вислідів. Всякий шаблон мусить бути виключений, а точні статистичні досліди розкривають такі тайни, про які й не снило ся теоретикам державного права, та поучають нас на живих примірах, в чім лежить суть народности і які критерії та в якім відношенню до себе дають поняття народности.

Се поле в науці доси неуправлене — тим більше воно мавить і тим більше обіцяє успіхів. Статистик не ставить тут а рїгори один, готовий чинник досліду, але мусить спершу пізнати всі чинники, які приходять в поняття народности, мусить розібрати їх ножем анатома, а опісля зложити їх в одну цілість після сталої наукової системи. Поняття народности, се масове поняття; щоб його пізнати, треба спершу пізнати масу й її характер; а масу пізнати можна тільки через аналізу й синтезу. Аналіза приведе нас до одиниць: вони мусять бути безпосередніми предметами досліду; синтеза подасть нам суть цілої маси, суть народности. Бачимо отже статистичну методу досліду, не оперту на апріорних шаблонах, а на аналітичних дослідах.

Уже теперішня статистика знає подібні способи досліду; треба їх лише відповідно ужити. Тут найліпше відповідає організація статистичних помічень через анкети.

Статистичні анкети можуть мати взагалі подвійний характер: вони або повні або неповні. Повні змагають до того, аби через безпосереднє випитуванє самих інтересованих зібрати увесь потрібний матеріал до поясненя даного питання; сей сирій матеріал має опісля особна комісія звести до спільного іменника. Неповні анкети такі, що ставлять певні означені питання і збирають тільки відповіді на сі питання, хоча вони даної квестії зовсім не вичерпують. При повних анкетах ставляє ся питання після певного загального плану, але сей план не уложений в певний, усталений квестіонар, тільки подає загальний напрям, в якім питання мають ста-

вляти ся. Тут залежить усе від даних обставин, після яких і питання в однім випадку будуть такі, в другім інакші. Ціла вага спочиває на точнім списуваню відповідей, тому при добрій організації таких анкет не оперує ся ніякими квестіонарами, але списує ся точно відповіді, по можности стенографічно. Інакше при неповних анкетах. Тут питання мусять бути з гори уложені, а інтересованим сторонам розсилає ся квестіонарі, на які вони дають відповіді.

Ті два роди анкет дадуть ся відповідно примінити до національної статистики. Національна статистика мусять спершу підготувати матеріал, а опісля зібрати його. Вона обіймає цілу націю і мусять передовсім поставити границі між одною нацією і другою, мусять, як висше сказано, розібрати понятє народности на чинники і шукати їх у поодиноких осіб. Одначе годі поставити а ргіогі ті моменти, що складають ся на понятє народности, можна лише вказати загальний напрям, в яким мають бути ставлені питання. Проте не можна виступити зараз з готовим квестіонарем, але треба спершу повести статистичні помічення сею дорогою, яку прийняли повні анкети — значить, треба подати в загальних нарисах плян, на підставі сего пляну перевести точні помічення, сї помічення як найточнійше списати, а доперва при кінці звести усї ті помічення до спільного іменника, т. е. винайти всі елементи національности і приступити до точного обчислення членів нації. Се останне може для скороченя цілого процесу наступити опісля через анкету неповну, на підставі ad hoc уложеного квестіонара.

Таку анкету для зладженя національної статистики приготує тепер Статистична Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Вона не виступає з разу з осібним квестіонарем, але готує матеріали до нього на підставі тих помічень, які удасть ся їй опісля зібрати. Отсї підготовні помічення мусять відповідати вимогам повної анкети, хоча ограничать ся на разі на значнім числі поодиноких списів. Загальний плян тих помічень більш-менш такий :

А) З теоретичного боку. Треба відрізнити сьвідомих членів нації від не зовсім сьвідомих. Сьвідомі — се ті, що знають, до якої нації вони належать, і чому до неї належать; ті що знають, що є Русинами і чому є Русинами. При тім треба вважати на грамотність, зглядно неграмотність, на окруженє, в яким дотична особа живе, а здебільшого також на ріжницю між мійським і сіль-

ським населенням. У свідомих членів нації спочиває головна точка опори на суб'єктивнім моменті признання, значить: до якої нації вони признають ся, до сеї треба їх зачислити — і то без огляду на те, чи вони послуговують ся сею, чи иншою мовою, чи з ріднею уживають сеї, або другої мови. До несвідомих членів нації треба зачислити тих, що не здають собі справи з того, до якої нації і чому вони до неї належать. Тут треба звичайно оперти ся на об'єктивних чинниках, як: приналежності до певної території, спільности походження й історичного розвитку, мови і віроісповідання, і т. д. — та головною підставою осуду буде тут звичайно матірня, рідна мова.

Б) З практичного боку. В краях австрійської корони ходить головно о наше відношене до Поляків і Жидів. Що до останніх вистарчає урядова статистика. Цікаво лише знати, о скільки уживають Жиди в щоденнім розговорі нашої мови. Сконстатоване сего факту зможе виказати, о скільки невірна в сім пункті урядова статистика в Галичині.

Зрештою лишає ся сконстатоване чисельного відношеня нашої нації до польського населеня. Провіренє сего відношеня може наступити лише через точні досліди в поодиноких родинах. Поміченя мусять обняти усї родини даного села, чи міста. Питаня мусять доторкати головно отсих точок:

- 1) яки рідна мова усїх членів родини?
- 2) якої мови уживають вони звичайно в розговорі з иншими?
— і чому?
- 3) якого віроісповіданя держить ся голова родини і инші члени родини? чи вони змінили віроісповіданє; хто з них, коли, і чому?
- 4) при мішаних подружях греко-католиків з латинниками, чи обі сторони послуговують ся у взаїмнім відношеню руською, чи польською мовою; якою мовою послуговували ся перед заключенєм подружя; в якій мові виховують діти; чи і з якої причини наступила зміна бесіди, в якій одна сторона з другою порозуміває ся і т. д.?
- 5) чи і о скільки беруть участь в літературнім та політичнім житю нації?
- 6) чи вони здавна осіли в даній оселі, чи привандрували, і як давно оселили ся в даній місцевости? Через вандрівку ассимілюють ся нераз члени одной нації на користь другої нації, се-

ред якої живуть. Се буває нераз у другім або в третім поколінню. Тому треба розібрати, чи вони змінили свою рідню мову і для чого, чи переняли звичаї тої нації, серед якої живуть; чи й в своєю ріднею (дітьми, внуками і т. д.) уживають польської, зглядно руської мови? Важне й те, чи емігранти утворили осібну оселю, чи оселили ся в невеличкім числі серед населеня другої нації? Як ішов ассіміляційний процес? і т. д.

Може лучити ся, що об'єктивні досліди доведуть до инших результатів, ніж суб'єктивне признанє того, кого питає ся. Тоді треба тямити те, що сказано під А) — треба взагалі збагнути, чому дотична особа признає ся до иншої нації ніж та, на яку вказували б об'єктивні поміченя. Лише тривкі аргументи входять тоді в рахунок; та коли б одначе показало ся, що признанє дотичної особи не було вислідом внутрішнього переконаня, але напр. хвилевої агітації або чогось подібного, то суб'єктивне признанє тратить усю підставу.

Ті вказівки подають нап'ям, в якім мають іти дальші досліди. Вони не повні, але їх мета буде осягнена, коли дадуть почин до дальших дослідів і зможуть причинити ся до відкритя нових моментів для повного зрозуміня того, що таке народність, і чим ріжнить ся наша нація від инших?

СТ. ДНІСТРЯНСЬКИЙ.

III. Потреби аграрної статистики.

Аграрна статистика з природи річи розпадаєть ся на три части.

Перша подає статистичний образ землі, на якій живуть люди, образ її фізичної вдачі та ріжних категорій з огляду на господарську техніку (ліси, ріля, стави й болота, луки, пасовиска і т. и.). Все це оброблює урядова статистика при помочи спеціальних фахових помірив і нотує в тзв. табулях та ґрунтових книгах. Приватні статистики, на яких тут головно числимо, не можуть тут зробити нічого, вистарчить добути дати з дотичних урядових жерел.

Друга часть аграрної статистики звертає увагу на людей, що живуть на данім обшарі землі і займають ся її управою та перерібною її продуктів. І тут маємо ріжні категорії фактів, про які урядова статистика дає або не дає нам повні або неповні відомости.

Перша група фактів, се цифри людности, означенє її національности, уживаної нею мови, числа уродив, шлюбів, хороб і смертей. Се так звана популяціоністика, яка одначе тільки частиною входить в обсяг аграрної статистики, а по за нею має своє окреме і широке значінє і мусить бути оброблювана окремо. До аграрної статистики входить із неї вповні тільки та часть, що має метою описати продуктивність людности, отже рід занятя кожної одиниці, спосіб заробкованя, доходи й видатки і загалом життєвий бюджет. Офіціальна статистика глибоко заходить у сю сферу, але не вичерпує її; вона дивить ся на людність майже виключно як на жерело державних доходів і кладе собі метою означити хоч у приближенню вірно тзв. податкову силу кожної сім'ї, не звертаючи уваги на життєвий бюджет кожної одиниці. Її мета, як бачимо, більш адміністраційна, ніж наукова, і для того наукова статистика може лише з великими застереженнями користувати ся нею. При статистиці збираній з науковою метою і науковою методою результати урядової статистики будуть цікаві як матеріял до порівняня і свого рода коректива.

Друга група фактів із обсягу популяціоністики, важна для оцінки аграрних відносин, повинна характеризувати тзв. динаміку життя людности, отже біжучі справи, що підлягають ненастанним змінам і творять, так сказати, історію людности. Сюди зачислилим обряд і віроісповіданє (зглядно зміни, які заходять у них протягом літ), стан здоровля (хороби, пошести і смертність), стан моральности (криміналістика) і стан осьвіти.

Нарешті третя часть аграрної статистики мусить дати нам образ продукційних засобів людности, отже подвижного й неподвижного інвентаря: число і категорії худоби, господарських знарядів, будинків, одежі, продуктів сирих і перероблених і т. и. І сюди входить урядова статистика, вимірюючи прим. податок домовий, різні акцизи та інші посередні податки, але ті урядові цифри, вимірювані по категоріям, загальною і пересічно, для наукових цілей дуже мало придатні і мусять бути простовані та індивідуалізовані приватними статистичними дослїдами.

Маючи на увазі особливо наше село і кваліфікацію тих одиниць, що моглиб займати ся збиранєм статистичних даних, я поклав би метою їх праці те, чого не дає і не може нам дати офіціальна статистика, а що при добрім методичнім переведеню далоб і людям менше підготованим можлисть достарчити цінних і науково точних

дат. Я висловив би комплекс тих задань короткими словами: опис села хата за хатою, чи як говорить ся в російській земській статистиці: „подворное описаніє“ села.

Уявляю собі сей опис ось як. Чоловік з деяким науковим підготованем (сільський учитель, сьвященник) іде в вільних хвилях у село, обійсте за обійстем, подає хоч би самим примітивним способом (метром) широкість і довготу обійстя, нотує, чим і як воно обгороджене, чи є при ньому садок (подає число й якість дерев), чи й які господарські будинки (їх розмір, вигляд, стан, чи нові, чи старі, пошиті, під дахом і т. д.) і що в них містять ся (тут уже буде подано й число, якість, по можности й ціна худоби, дробу і т. и.). Приступає до хати, мірить її з надвору, подає опис і розмір її частий (сїни, комірки, тік, хлівці, взагалі, що прибудовано до неї) і головню її мешкальної части, розмір печи, високість стелі, комин, розмір і опис вікон (чи одноцільні, чи кватирові), ліжок, лав, число горшків і иншої посуду; при описі шони додасть опис воза, саний (коротко, схарактеризувати лишє категорію: візкований або старосьвітський, так само сани, плуг, борони і т. и.). Потім зверне увагу на жильців: кілька їх (імя і прозвище), хто вони (батько, мати, діти, слуги, комірники), кілька їх спить у хаті, хто в стайни або в стодолі і т. д. Від господаря або господині розпитати, кілька мають поля, в кількох частках, як управне, кілька засївають жита і інших родів збіжа, по яким цінам купують або продають, кілька довгу, який стан здоровля їх самих і челяди, кілька зароблять з боку, де й які заробітки знаходять, які податки платять і звідки беруть гроші на них і т. д. Все те позаписувати на місці, з живих уст, не спускати ся на память, кожде обійсте в окремий зошитець, де можна додати рисунки, хоч би й примітивні, з розмірами, репродукціями орнаментів, старосьвітських приладів (замків, каганців, вирізок та написів на дереві і т. д.). Чим повнійший буде такий опис, чим більше буде до нього додано пояснень, оповідаць членів родини про їх житє, пригоди, хвороби, процеси, заробітки, свари з сусїдами і т. и., тим лїпше; все те хоч не буде безпосередно належати до статистики, але служитиме до оживлення статистичного образу, надасть йому живий кольорит та zarazом дасть багатий матеріял для етноґрафа й економїста.

Хтоб мав охоту зараз розпочати такі описи і при своїй праці наткнув ся на якісь трудношти або підгледів якісь важні обставини

не завважелі нами, зволить порозуміти ся в комісією. Розумієть ся, що для повної характеристики села важно також дати опис парафіяльного обійстя, коршми і двора, такоюж самою метою, як опис селянських хат, а коли се з якихось практичних причин буде неможливе, бодай шематично подати будинки, число душ, число худоби, господарських знарядів, про що звичайно селяни добре знають.

Се скромні постулати „на разі“, добрі як проба для вишколення збирачів. Дуже важно було для комісії мати зголошення робітників, якіб заохотили ся до сеї праці і бажали вести її в порозуміню з комісією.

ІВАН ФРАНКО.

IV. Статистика зарібків і страйків.

Коли соціяльна статистика, т. є. статистичні досліди над соціяльними відносинами суспільности, може виказати ся в нашім краю тільки слабими офіціяльними початками, то ще гірше стоять статистичні досліди над соціяльними відносинами нашого народу. Офіціяльна статистика, яка в Галичині знаходить ся в цілости в руках польсько-шляхотеської управи краю, по перше супротив українського народу не об'єктивна, а по друге звертає увагу тільки на те, що їй потрібне, а не на те, що потрібно, аби мати ясний і вірний образ соціяльних відносин нашого народу, образ у першій мірі потрібний нам самим.

Український нарід в Галичині займаєть ся головню хліборобством і тому незвичайну вагу має для нас аграрна статистика. Як поступає і як далеко зайшов процес дроблення селянської посілости і з ним процес пролетаризації села, чи і на скільки відбуваєть ся процес в противний бік, т. є. процес твореня великої селянської посілости (Grossbauernbesitz), і багато инших питань, звязаних з повисшими, мусять бути докладно роз'яснені, бо тільки тоді можна буде з певністю, а не лише навгад робити з дотеперішнього розвитку і з теперішнього стану виводи на будуче.

Основною рисою сучасної, капіталістичної ери є система найму. Скрізь, де продукція визволяєть ся з пут феодалізму і приймає капіталістичний характер, виступають чинниками продукції з одного боку капіталіст, властитель засобів продукції, і з другого най-

нятий робітник, пролетарій, що не має нічого крім своєї робучої сили, яку продає капіталістови, і є для капіталіста також тільки одним із засобів продукції. Сі відносини виступають найяскравіше в великій промислі і там у хліборобстві, де велика земельна посілість веде господарку на модерний лад. В українських селах східної Галичини, де господарка на великій земельній посілости не богато відбігла від способів, уживаних за панщини, і де робітник часто є — хоч номінальним — „власителем“, сі відносини не виступають так ярко, але вони існують і власне задачею соціальної статистики буде їх вяснити.

На селі зарібкові відносини тісно вяжуться з аграрними. Шукати зарібку примушує селянина малоземельність та безземельність і тому з аграрних відносин можна вже з гори робити загальні виводи на стільки, що де малоземельність і безземельність більші, там головною підставою існування селян являються зарібки. Але сего загального виводу очевидно мало і задачею зарібкової статистики буде розслідити сі відносини докладно. Якже брати ся до статистичних дослідів зарібкових відносин? На сім місці я не буду подавати ані докладного поученя ані квестіонаря, — се буде зроблено пізнійше, — тільки обмежу ся на кілька загальних уваг.

Скільки людей живе виключно з зарібку, так що до них може бути приложена без жадних застережень характеристика пролетаріїв? Скільки живе головно з зарібків, числячи ся дрібними власителями, для яких одначе та власність творить тільки невзначну часть доходів, потрібних до існування? Скільки вважає зарібки побічним жерелом доходів, але конечним доповненєм доходів із своєї власности? Який процент людности творить кожда з тих зарібкових груп? Який процент творить двірська служба? Який домашня прислуга?

На скільки люди шукають зарібку в своїй місцевости або виходять на заробок до чужих місцевостей? Тут треба звернути увагу на зарібкову еміґрацію Бойків і Гуцулів на Поділе, далі на таку ж еміґрацію до Німеччини, до Америки і загалом за границю, а також на урядові перешкоди, роблені тій еміґрації. На скільки дає заробок місцева велика земельна посілість і на скільки місцеві багаті селяни? На скільки сільський пролетаріят відпливає до міст, перемінюючи хліборобську працю на иншу? На скільки вертає з міст знов до села?

Які умови праці й зарібку, а саме: Який робочий день? Яка робота в кожній порі року? Яка заплата: 1) для двірської служби, 2) для домашньої прислуги, 3) для полевих робітників (для останніх в кожній порі року) в грошах і натураліях? Чи умови праці і зарібку на великій і на селянській посілости однакові, чи різні? На скільки умови праці і зарібку поліпшують ся або погіршують ся з року на рік і які чинники впливають на се?

Ось ряд питань, які кожний, хто займатиметь ся статистичними дослідями, може собі відповідно до свого розуміння і місцевих обставин модифікувати; в кождім разі можуть вони поки що, доки се питання не буде основно оброблене, послужити провідною ниткою для тих, хто хотів би вже тепер зайняти ся збиранням матеріялу для зарібкової статистики.

Скрізь, де чинниками продукції виступають з одного боку капіталіст і з другого наємний робітник, коли наємні робітники дійдуть до певного ступня класової свідомости і почнуть виступати як колективна одиниця, — починають вони боротьбу за поліпшене умов праці і зарібку. Оружєм тої боротьби новочасний соціяльний розвиток висунув страйк.

До того ступня класової свідомости, на яким наємні робітники починають виступати як колективна одиниця і бороти ся страйком за поліпшене умов праці і зарібку, дійшов уже й український сільський робітник у східній Галичині. Почавши в другій половини 1890-их років, хліборобські страйки в східній Галичині стають що раз частійшою появою, аж 1902 р. підчас жнив зливають ся в загальний страйк, який обхапує 20 повітів східної Галичини. Від того часу хліборобський страйк стає нормальним явищем економічного життя нашого села, явищем, яке повторяєть ся що року, перериваючи ся тільки на зиму.

Та хоч хліборобські страйки стали нормальним явищем економічного життя нашого села, то статистичних дослідів над ними так як би не було. Тільки по страйку в 1902 р. появили ся про нього дві польські статистичні публікації: *Strejki rolne w Galicyi wschodniej w r. 1902 i 1903*. Na podstawie materiałów urzędowych przedstawił Dr. Zbigniew Pazdro (ся праця вийшла як XX том, I зошит офіціальної публікації: *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*, wydane przez krajowe Biuro Statystyczne pod redakcją Prof. Dra Tadeusza Pilata, Lwów 1903)

i Dr. Jan Rozwadowski, Ruskie bezrobocie w r. 1902. Uwagi o jego terenie, Lwów 1904.

Перша з тих праць дає вправді великий цифровий матеріал, але він зібраний і оброблений так шабльоново, що годі йому признати велику вартість. Зібрано його таким способом, що краєвий Виділ уложив квестіонар, вложений з 28 питань, які відносять ся до зарібків і страйків, розіслав його до повітових Виділів, а ті доручили його 1) двірським обшарам, обнятим страйком, 2) урядам громад, обнятих страйком і 3) двірським обшарам, необнятим страйком, останнім на те, аби перевірити, на скільки страйки по сусідних місцевостях вплинули на зміну умов праці і зарібку там, де страйків не було. Квестіонарі до двірських обшарів виповнювали двірські функціонарі, а квестіонарі до громад повітовий Виділ або поручав виповнювати громадським урядам або посилав своїх функціонарів, аби їх виповнювали на підставі устних візнань громадського уряду. При тім повітовий Виділ мав так зібраний матеріал піддати критичній оцінці й подати огляд страйкових подій у повіті, їх економічне і суспільне значінє, їх причини і наслідки. Можна собі з гори представити результати таких статистичних дослідів галицько-автономічним шляхом. Дідич сьвято переконаний, що платити за роботу аж за богато, в повітових Виділах сидять люди з таким самим дідницьким сьвітоглядом, громадські уряди, переважно стероризовані і здеморалізовані висшими властями, коли лише прийшло від такої високої власти, як повітовий Виділ, запитанє, чи прийхав урядник розпитувати про страйк, в більшости випадків певне сказали, що се була „бунтація“, вкінці й автор цитованої праці, як се видно з його виводів, своїм національно-політичним і соціяльним сьвітоглядом не ріжнить ся від пересічного польсько-шляхотського сьвітогляду в Галичині. Тому то і статистичний матеріал, зібраний галицько-автономічним шляхом та оброблений дром Паздром, стверджує тільки те, що треба було ствердити галицьким польсько-шляхотським офіціяльним і неофіціяльним кругам: що заробок по дворах добрий, що страйки мали виключно український національно політичний характер, що були викликані посторонніми впливами, штучно, і що вкінці селяни вибрали невластиву дорогу до поправи свого економічного положеня.

Праця дра Розвадовского сягає в економічні відносини глибше, матеріал до неї зібраний не так шабльоново, як до попередньої. В тій цілі розіслано до приватних людей в 91 судових по-

вітах 3087 квестіонарів (квестіонар обіймав 69 питань), з чого звернено виповнених 2084 квестіонарів з 81 судових повітів. Для 46 судових повітів мав автор повну статистику, з 35 повітів при-слано тільки часть квестіонарів, а лише 10 повітів не дало ніякої відповіді. Квестіонарі виповнювали, що правда, люди, в яких трудно допускати повну безсторонність супротив страйкуючих, як вла-стителі, посесори та директори великої посеїлости, лісничі, автоно-мічні урядники, духовні (мабуть рим.-кат. обряду), управителі фі-нансових інституцій... Автор обговорює справу в звязку з аграр-ними відносинами. Але фактичні дані праці неують виводи, роблені зі становища всенольської доктрини¹⁾.

Крім повисших праць не маємо статистичних дослідів ані про страйк в 1902 р. ані про страйки в дальших роках (уваги дра Паздра про страйк в 1903 р. зроблені побіжно, тільки для порів-няня в 1902 р.).

Що такі досліди потрібні, сего не треба доказувати; як їх робити, про се знов обмежу ся поки що кількома загальними увагами.

Очевидно, що забираючи ся до статистичних дослідів над страйками, треба все звертати увагу на аграрні і зарібкові відно-сини. Серед яких обставин вибух страйк? Які групи зарібників (див. попередні уваги про зарібкову статистику) брали в нїм участь? Скільки людей брало участь у страйку? Які жаданя клали страйкуючі? Чи побіч економічних причин були також причини національно-політичного характеру? Чи спроваджувано страйколо-мів? Чи підчас страйку були прояви терору, які і против кого: против роботодавця чи страйколомів? Як страйк закінчив ся? Чи і як інтервеніювали власти? Який вплив мав страйк на зміну си-стеми господарки (уживанє машин і т. п.)? Як відносили ся до страйку богаті селяни? Чи і в них був страйк? Як страйк відбив ся на їх господарстві? Чи наслідком страйків не зарисовуєть ся яке зближенє на основі клясових а за ними й політичних інтересів між дідичем і богатими селянами? Чи наслідком страйку витворюєть ся й заострюєть ся клясовий антагонізм між бідними й бога-тими селянами? Отсі питання можна також ріжно модифікувати, укладаючи собі ad hoc квестіонар.

¹⁾ Порівн. рецензію Ів. Франка на згадані праці в записках Наук. Тowa-риства ім. Шевченка (т. LVIII, Р. 1904, кн. II, Бібліографія, стор. 38—42).

Окрему увагу треба присвятити інтервенції влади і тим репресіям з її боку, які з року на рік більшають. Спроваджуване жандармів і війська, арештованя, слідчий арешт, пострайкові процеси і засуди, на все те дослідник повинен звернути пильну увагу, реєструючи докладно всі факти. Така статистика буде цінним причинком до характеристики правних і соціально-політичних відносин в нашій країні, доброю ілюстрацією тих вовчих ям, якими обставляє і закон і ще більше його інтерпретатори ту номінальну „свободу коаліції“, буцім то запоручену основними законами.

Загалом беручи, статистика зарібків і страйків, в звязку з аграрною статистикою, дасть нам докладний образ економічно-соціального життя нашого народу, pomoже нам прослідити тенденцію історичного розвитку економічно-соціальних відносин і буде вказівкою для соціально-політичних програм наших партій.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

З ВІЖУЧОЇ ХВИЛІ.

ПІСЛЯ ДУМИ.

Найбільшою подією минулого місяця, не тільки для нас, а й для цілого культурного світа, було розв'язання російської Думи 9 (22) липня. Хоч тому першому російському парламенту мало хто віщував довге життя від початку, хоч поголоски про його „розгін“ ходили від давна, прибираючи часами досить сильну форму, — про те звістка про його розв'язання зробила велику сензацію й була принята в щирим жалем у всіх кругах, що бажали обновлення старої Росії. Був то, будь що будь, просвіт, з якого падав промінчик надії, провідна нитка, з якою, надіяли ся, Росія потрапить вибрити з свого трудного положення. Більш оптимістичні політики надіяли ся, що вхопивши ся за простягнений йому малий палець російського правительства, новий парламент потрапить хопити його поволі й за обидві руки. Ми до таких оптимістів не належали¹⁾, не ворожили Думі щасливої дороги в її труднім і не дуже зручнім лавірованню між революційним настроєм лівих груп суспільности й реакційним засліпленням кругів правительствених, — і все таки не можемо відізнати ся чимсь иньшим як щирим жалем над розв'язанням інституції, яка всеж до певної міри здержувала суспільний і державний організм Росії перед повним розстроєм, і на місце якої — при всіх кардинальних хобах її, не можна було видвинути нічого реальнішого, активнішого. Уряд байдужою рукою розірвав нитку російського конституціоналізму, замкнув останній просвіт — і народи й суспільности Росії опинили ся в безпросвітній пітьмі анархії.

Як тепер виходить ясно, привительство задалегідь мало постанову зробити кінець першому російському парламентови. З мотивів не зовсім ще ясних, правдоподібно фінансових (для позискання фінансового кредиту у західноєвропейської буржуазії, що заведенне конституційного ладу вважала гарантією кредитової солідности Росії), рішило воно прикрасити старий бюрократичний устрій Росії легенькою конституційною декорацією, в стилі тих мальованих сіл і городів, якими, сто літ тому, старий господар

¹⁾ Пор. замітки наші в ЛНВістнику за липень, с. 100—1.

Таврійської палати Потьомкін дурив чужинців, представляючи цивілізаційні здобутки новоздобутої „Новоросії“. Та Дума рішучо не схотіла зістати ся в рамках скромної декорації й стала могутнім мотором політичного й соціального руху, все більше революціонізуючи ся супроти відпорности правительства до всяких постулятів реформи, та революціонізуючи суспільність своїми виступами против правительственной системи бюрократії і своєю проповідю корінних соціальних реформ. Тоді правительство рішило ся усмертити її. Здасть ся, можливість ухвали аграрного законопроєкту Думою послужила безпосереднім стимулом: треба було замкнути Думу, поки аграрний постулят не буде сформулований і санкціонований нею. Перший ліпший різкий крок Думи мав послужити за причину, і хоч як провідники кадетської партії, з її правішого, уміркованнішого крила, що задавали тон Думі, вистерегали ся всякого такого різкого кроку, не вдало ся їм видержати в своїм стоїцизмі. Стихійний рух в ліво всеї суспільности, а з нею й Думи, слідний взагалі в останніх часах під натиском революційних елементів і самих обставин — самих правительствених кроків, якими воно ліпше від усяких агітаторів невпинно револютувало суспільність, — пірвав і кадетських провідників. В роздразненню на правительственный маніфест в аграрній справі, що запобігав дорогу аграрному законопроєктові Думи, самі праві елементи Думи рішили ся відповісти на сей маніфест контрманіфестом. Перед тим анальоґічна пропозиція трудової групи навіть не була допущена під дискусію кадетською президією, як крок революційний; тепер самі кадети прийняли таке рішення на внесення одного з найбільш уміркованих депутатів, з так званої партії демократичних реформ. Правда, коли хвилеве роздразнення перейшло, кадетські провідники схаменули ся з сього „революційного“ кроку й поспішили його завернути — звести свій контрманіфест до простого урядового комунікату, й навіть переперли се рішення — скомпромітувавши себе тим чином в очах всіх лівіших груп і елементів. Та не помогла ся розвага, ні компромітація. Правительство вхопило ся за сю нагоду й не схотіло її пустити в рук: слідом, скориставши з недільної перерви, воно замкнуло Таврійську палату під носом депутатів. В правительственном маніфесті за причину вказано було; що Дума, замість видавання законів, зайняла ся слідством над правительственными органами (в справі білостоцького погрому), та допустила ся противузаконного вчинку видавнем маніфесту; закиди о стільки нестійні, що Дума ні на

хвилю не переривала своєї законодавчої діяльності, свій маніфест уже звела до простого комунікату, а уряджувати анкети для своїх інформацій (як в тій справі білостоцькій), розуміть ся, мала право у всіх справах. Але бюрократії треба було тільки поводу для розв'язання Думи, і справи маніфесту для неї вистали. Депутати, не здобувши ся на разі на ніяку маніфестацію, але зібравши ся слідом на фінляндській території, відповіли на сей крок правительства покликом людности до пасивного опору правительству (не давати рекрута й не платити податків), але якого його поки що не можемо оцінити, хоч би й через те одно, що маніфест сей не може ширити ся свобідно.

Десятитижневе істнованне Думи видало два закони (один про уділенне 15-міль. асигнати на підмогу голодним, затверджений держ. радою й правительством, другий — про знесенне кари смерти, потвердження не дістав), до того кілька начерків законів і — безконечну масу промов. Подумати, що за тридцять кілька засідань, які мала Дума, деякі бесідники виступали по 150 і більше разів! Ся безпаятна балакучість уже під час самих засідань доводила не раз до розлуки публіку; тепер, коли Дума скінчила своє істнованне, шкідливість сеї манії промов представила ся в повною ясність. Яка наприклад, що в справі аграрній Дума не ухвалила законопроєкта, а зістала ся при самих промовах! В попередній статі я вказував, що такий законопроєкт, ухвалений Думою, навіть не санкціонований правительством, мав би величезне значінне. Сього не стало ся — Дума полишила лише кілька партійних проєктів і безконечне число ріжних поправок до них, з яких можна покликувати ся на що хто хоче...

Реакційні елементи затріумфували. З недержавних народностей остзейські Німці і польська буржуазно-шляхетська суспільність, репрезентована „народовими“ послами Думи, могли вітхнути легко — страшна перспектива примусового знесення більшої посілости сходила з арени. Сей настрої в польській пресі прозирає виразно: тріумфувати виразно в роспуску Думи, розуміть ся, не випадало, але жалувати за нею шляхті і буржуазії теж не було найменших причин: ліпше їй обійти ся без конституції, ніж бачити свої найбільші житеві інтереси zagrożеними аграрним та робочим законодавством. Можна в автономією й почекати супроти таких небезпек, та якось давати раду в бюрократією. І на перших початках нового бюрократичного кабінету Столипіна, що мав заступити законодавчу іні-

ціятиву Думи бюрократичною творчістю, в народовій польській пресі можна було стрічати ся з заспокоєннями що до нового кабінету та його прихильности для польської справи, вирази симпатії для ґрупи „мирного обновленія“, що мала засісти в новім кабінеті й охоронивши Росію від радикальних суспільно-економічних переворотів, попровадити її тихими - тихими стопами „смирного приспособленія“.

Противно, для Українців розв'язанне Думи було незвичайно тяжким ударом. Як то кажуть, „сироті женитись — і ніч коротка“. Розбита віковим гнетом, що знесилив її організаційні здібности, українська суспільність нічого не зробила для своєї політичної організації в період передвиборчої й виборчої агітації, й коли сі вибори, випавши несподівано добре, привели в Думу досить численні українські елементи, вони і в Думі майже нічого не встигли зробити для своєї консолідації. Опинивши ся переважно в ріжних иньших політичних організаціях, вони за півтретя місяця думської діяльности не встигли згрупувати ся в одну національну партію, не встигли виробити якусь спільну програму, як підставу такої національної організації, не встигли навіть заманіфестувати перед палатою й світом своїх національних постулатів, хоч і мали готову, наперед владжену „на випадок“ декларацію українських національних постулатів. Протягом півтретя місяця українські послы так і не вийшли з орієнтаційних дискусій. Зовсім не кажу се їм в докір — трудно докоряти людям, що вони не стали вище своїх обставин, особливо коли — як в данім разі — вони не мали відповідної помочи ані від своєї суспільности, ані зі сторони преси, а против себе мали неприхильний до всяких національних організацій і постулатів настроій більшости Думи й суспільности, що уважала національну справу „не на часі“. Підношу тільки, що розв'язанне Думи для української справи було дуже болючим ударом, бо крім невдачі в загальних політичних і суспільних змаганнях для нас прилучаєть ся ще невдача в в'ясненню і вазначенню наших національних постулатів — не кажучи вже про їх осягненне.

Та безплідною що до політичного досв'їду й практики ся перша парламентарна кампанія не повинна лишити ся й для Українців. Показало ся, що між українською людністю знайдесть ся більш, ніж можна було припускати, людей свідомих, і національна українська програма скомбінована з поступовими суспільно-економічними

постулятами, може знайти сильний відгомін серед неї. З другого боку вияснило ся, як утрудняє всяку дальшу організацію брак національної української політичної акції, коли Українці ідуть як члени інших політичних партій і потім чують себе звязаними партійною дисципліною й програмами тих партій. Стало ясним і те, як мало можна числити на правдиву поміч і навіть — шире співчуте до національно-політичних і культурних українських домагань зі сторони ліберальних і революційних російських партій, як мало може дати для їх задоволення сам загально-російський конституційний чи революційний рух без свідомої праці й домагань зі сторони національно-свідомих Українців. Вкінці дала себе пізнати на практиці та, зрештою сама собою зрозуміла аксіома, що чисто політична національна робота майже неможлива, коли не опираєть ся вона на роботу національно-культурну — що без добре поставленої преси, популярних видань, інформаційних публікацій і організованого, систематичного знайомлення своїх і чужих з нашими змаганнями й завданнями неможлива чисто політична агітація, неможливий успіх ні в організації, ні в здійсненню своїх постулатів. Чи скористає з сеї науки українська суспільність? Дай Боже — хоч для сього треба б мати ліпшу й сильнішу пресу, сильніші й численніші просвітні й культурні організації, а передо всім — сильніший організаційний дух, ніж який бачимо.

В тім смерку анархії, яка розпочала ся „після Думи“, треба великої витривалости й енергії, щоб не дати українській суспільности розійти ся по різних манівцях, відкладаючи „на завтрашній день“ національні задачі українського народу, з огляду на боротьбу „зі спільним ворогом“, що стоїть на черзі. Так бувало вже не раз, з великою шкодою для українства і для самого визвольного руху Росії, — бо, розумієть ся, для сього останнього далеко більшу користь могла б принести велика армія освідомленого, національно і політично вихованого, вишколеного українського народу, ніж ті одивиці, що перебігали з українського до російського табору.

Належить постарати ся, щоб се не повторило ся в нинішній хвилі.

ІВАН ФРАНКО.

Українська трибуна в Росії.

Українській Вѣстникъ, виходить еженедѣльно подъ редакціей М. А. Славинскаго и при ближайшемъ участіи проф. М. С. Грушевскаго, проф. Д. И. Овсянко - Куликовскаго и А. А. Русова. С. Петербургъ 1906, NN. 1-10, ст. 1-740.

Великі переміни, викликані подіями остатніх літ у внутрішньому житю Росії, довели між иншим і до того, що не тільки для українського слова відкрила ся давно бажана, хоч далеко ще не повна свобода, але й для українського елемента виявила ся можливість зазначити себе не лише в пресі, а також у громадському і політичному житю. Певна річ, для кожного, хто знав докладно фатальні впливи попереднього безправного стану, особливо на Україні, ту загальну політичну неосвідомленість і духову зневіру серед української інтелігенції, те розбите і зацепад людської маси, ту громадну дезерцію молодших інтелігентних сил до різних чужих таборів, що манили їх окликамі суспільного і політичного радикалізму та революційности, — той з гори ліг надіяти ся, що при даній невеличкій свободі руху український елемент не може відразу виступити імпазантною силою та заірепрезентувати себе якоюсь широкою організацією та новою ідейною програмою. Адже ж для Українців завдяки їх нещасному положеню тільки тепер починається те, що було доси доступне иншим народам Росії — широка дискусія на рідній, отже всій народній масі доступній мові про найважнійші питання громадського і політичного життя.

Певна річ, не можна виправдити українську інтелігенцію в тім, що вже вчаснійше не вжила тих способів, які без сумніву були їй доступні, для переведеня бодай у тіснійших, інтелігентних кругах тої дискусії, для виясненя собі й иншим становища України та провідних ідей хоч би будущей української політики. Се зачедбане гірко помстило ся на Українцях у горячу пору політичного перелому, дало можливість иншим російським партіям зігнорувати їх та здобувати собі прихильників на Україні, так що українська репрезентація до першої російської Державної Думи переважно вийшла туди під фірмою инших, загально-російських партій і звязана з ними їх програмами. Тільки а posteriori, вже на парламентарнім ґрунті розпочали ся з ініціативи деяких свідомійших Українців проби — звести до купи послів українського походження, звести не лише механічно як земляків, але також ідейно та політично на основі спільної національної свідомости та спільної суспільно-політичної програми.

Літературним висловом того зусилля являється отсей „Українській Вѣстникъ“, тижневник присвячений виясненю української справи, поперед усього її політичних та суспільних потреб та ста-

новища супроти інших російських націй і партій. Виступаючи під девізою „демократії і автономії“ він разу зазначив своє становище — не партійне і не класове, хоч усе таки досить остро замарковане супроти всякого рода ретроградів та сторонників привілеїв. Налягаючи в своїх чільних статях головню на роз'яснене принципів національності та автономічної політики в державі, він у значній мірі заповнює прогалину, яка доси була в російській пресі, що вважаючи Росію суцільною та неподільною не дискутувала питання про недержавні національності або обмежала ся на ворожій становищі супроти них, а в справах внутрішньої політики заспокоювала ся на думці про централізацію, хоч і бачила її хиби. З сього погляду „Українській Вѣстникъ“ від разу заняв виразне і ясне становище серед російської преси. Поміркований у своїх осудах, з тенденцією давати позитивні звістки й річеві аргументи замість полеміки, він також своїм спокійним тоном робить приємне вражіння і читається залюбки. Попробуємо переглянути зміст виданих доси десяти чисел, що творять уже поважний том 740 сторін друку.

На перший плян серед змісту отсих десяти зошитів висувають ся статі проф. Грушевського, одного з ініціаторів і найдіяльніших співробітників видання. Проф. Грушевський широко оброблює думку про потребу надання Україні як найширшої автономії і на живих прикладах показує консеквенції сього принципу в життю народа, а заразом шкідливі наслідки його нешановання не лише для самої України, але й для всеї Росії. І так у статі „Национальный вопросъ и автономія“ (ч. 1) він кладе постулат, щоб „принцип широкої самоуправи національних територій був признаний неминучою умовою культурно-економічного і громадсько-політичного розвитку Росії і був покладений як підвалина всеї політичної будови держави, не дожидаючи вибухів національного незадоволення“. Сей принцип повинен бути проведений у всіх територіяльно-громадських організаціях починаючи від сільської громади аж до провінціального сойма, що обіймав би всю дану національну провінцію. Компетенція тих автономних корпорацій повинна бути як найширша, щоб давала змогу як найширшого громадського і освітнього розвитку даної нації. Супроти факту, що навіть поступові російські партії зі старої централістичної привычки роблять різницю між народностями і признаючи автономію одним (прям. Полякам та Фінляндцям), не хочуть признати її иншим як менше важним, остерегає проф. Грушевський перед таким непринципіальним ставленем діла, справедливо бачучи в ньому „визов до національної боротьби, що може загальмувати поступовий рух усього державного устрою і зупинити його відроджене“.

Дуже интересна друга статя тогож автора „Вопросъ дня“ (ч. 2), в якій можемо бачити вислов опінії чільних Українців про розвязку аграрного питання, одної з найбільше пекучих і важних справ, що стояли на деннім порядку нарад Державної

Думи. Проф. Грушевський дуже влучно характеризує безвихідне положення Думи, якій бюрократія не підготовила і не предложила ніякого субстрату, ніяких матеріалів потрібних для такої трудної справи, як аграрна, а яку з другого боку відносини, настрої народа і його важке економічне положення непереможною силою перли на дорогу радикальної реформи. Стаття проф. Грушевського, певно в згоді з опінією більшости укр. посольської групи, промовляє за „примусовим вивлащенням на користь хліборобської верстви всякого роду зайвих ґрунтів, що виходять поза границі нормальної власности і тої максимальної власности, яка буде усталена для властителей, що ведуть на своїй землі господарство власною працею й засобами“. Автор відчуває деяку неясність у такій стилізації справи і застерігає ся, що детальний план транзакції може явити ся результатом спеціальних праць і дослідів і остерігає перед шаблонною формулою, що мала-б бути примусова для всієї Росії; місцеві умови в різних краях будуть вимагати різної стилізації формули. Авторowi зовсім не імпонують балакання консерватистів про „святий“ характер власности, та з другого боку він числить на те, що Дума згодить ся на заплату властителям „можливого в даних обставинах викупу“. Не імпонують авторowi й завзяті балакання консерватистів про добродійні впливи великої власности на поступ дрібного господарства; ті впливи по часті зовсім фіктивні, а по часті можуть аж з надвишкою бути винадгороджені публичними агрономічними закладами. Викуплені землі творять публичні земельні фонди, в яких хлібороби одержують наділи після певних норм для ужитку. Для переведення сеї транзакції автор пропонує утворення місцевих (повітових чи рейонових) комітетів, що лучились би в більші цілости. Ті комітети вибрані силою загально-імперського закона могли-б зараз приступити до підготовних праць. Розділ викуплених державою ґрунтів на власність селянам автор уважає за річ непорядну і шкідливу, бо сим була-б заперта дорога для регуляційної діяльности дальших поколінь. Зупиняю ся на сьому питаню умисно довше тому, що аграрне питанє в дуже аналогічних формах здавна наболіло також у нас і саме порушенє його в російській Держ. Думі викликало у нас серед оборонців двірських привілеїв не малий переполох, так само як і в рос. Держ. Думі було головним клином, на яким розколола ся дружба польського Кола з Кадетами. Проект Українців, виложений у отсій статі проф. Грушевського, власне через свій радикальний принцип і поміркованість у його переведеню мав найбільше шансів бути ухвалений Думою і не вважаючи на її розв'язанє він без сумніву не стратив іще свою актуальність і швидко так чи инакше мусить знов зробитися центром дискусії та партійної боротьби в Росії.

Не менше важне питанє порушив і блискучо освітив проф. Грушевський у статі „Єдинство или распадение?“ (ч. 3). Супроти криків російських бюрократів і централістів, що сучасний еманципаційний рух грозить розпадом єдности Росії, проф. Грушевський

в прегарпім історичнім нарисі виказує, що такої єдності нема й ніколи не було, що Росія радше тюрма народів, ніж одноцільна держава, що піддержуванє тої примусової єдності мусить вичерпувати сили не лише підневолених, але також „пануючої“ нації, і вказуючи нічим не стіснене національне жите кожної нації з повним правом самоозначеня на полі економічнім, культурнім і політичнім як мету, до якої неминуче змагає людська цивілізаційна праця, кладе той сам принцип основою будущої єдності Росії, в якій поодинокі народи, що тепер держать ся її примусом та визиском, повинні знайти собі таку піддержку для своїх інтересів і такі користи ві спільного пожитя, щоб та єдність притягала, а не відпихала їх.

Спеціальні питання влучені в питанєм про автономію народностей обробляє проф. Груш. в окремих статях „О зрѣлости и незрѣлости“ (N. 4), „Наши требованія“ (N. 5), де в позитивній формі висловлено ті постуляти, які впливають із принципіального становища Українців супроти російських відносин. У двох статях „Встревоженный муравейникъ“ (N. 6) і „Конецъ гетто“ (N. 7) порушує проф. Груш. відносини Поляків і Жидів до Українців, а в статі „Движеніе политической и общественной украинской мысли въ XIX столѣтіи“ (N. 9) подає коротку характеристику розвою і росту того „національного радикалізму“, що характеризує сучасний стан політичної думки на Україні.

Як бачимо, вже в сих статях проф. Грушевського порушено майже всі важнійші політичні питання, що стоять тепер на черзі дискусії не лише в Росії, але також у нас. Інші співробітники обробляють деякі з тих питань детальнійше, додають факти з біжучого житя та історії. І так відомий польський учений, проф. Бодуен де Куртене в статі написаній живо і з темпераментом, викладає головні засади „союза автономістів“, де сильно побиває централізм російської бюрократії і по части й революційних елементів. А. Г. в гарно написаній статі „Соціалъ-демократія и украинскій вопросъ“ (N. 1) троха якомь соромливо характеризує становище соціальної демократії супроти українського питання і зазначивши зворот, особливо австрійської соц. дем. партії від національного індиферентизму, що на правду являв ся ексклюзивністю державних народностей, до національного федералізму (мимоходом кажучи, ще далеко не консеквентно проведенного), поминає мовчанкою такі яркі факти, як недопущенє на соціально-дем. конгресі делегатів недержавних народностей, як запереченє галицьким Жидам соц.-демократам права на окрему національну організацію, як поворот українських соц.-демокр. організацій від федеративного становища супроти російських під центральну коменду і т. д. Вагалі питанє про соціальну демократію на Україні, незвичайно важне і пекуче тому, що майже вся укр. молодіж горнеть ся в її ряди, лишаєть ся в „Укр. Вѣстникъ“ доси не освітлене як слід і на се мусимо звернути увагу редакторів видавництва.

Із вищих причинків, що кидають світло на основні питання порушені в статях проф. Грушевського, назвемо статю редактора М. Славінського „Имперія народів“ (N. 1), А. Лотоцкого „Шаблонъ и жизнь“ (N. 2) — причинок до дискусії про аграрне питання, М. Могилянского „Аграрные процессы на Украинѣ“ (N. 3), М. Тугана-Барановского „Национализация земли и выкупъ“ (N. 4), М. Томари „Реформа мѣстнаго самоуправления“ (N. 8), Владимира Ж. „Точка надъ і“ (N. 7) про ролю центрального парламенту в виробленю форм місцевої автономії, М. Славінського „Законовъ о национальныхъ правахъ“ (N. 7), Владимира Ж. „Non multum sed multa“ (N. 9), причинок до жидівського питання, спеціально про становище Жидів у Галичині і т. д. Дуже багато інтересного для різних питань дають дописі Spectatora „На Украинѣ“, поміщувані майже в кождім н-рі, і розпочата в н-рах 9 і 10 статя С. Бородавского „Изъ поѣздки по Украинѣ“.

„Укр. Вѣстникъ“ крім сих статей, присвячених біжучій політиці в широкім значіню, подав також ряд статей більше наукового або інформаційного характеру. На першім місці треба тут поставити замітну статю проф. Овсянко-Куликовського „Что такое національность?“ (N. 1, 2, 5, 6, 8). Полишаючи собі на пізнійше докладнійше обговорене тої статі подаємо тут лише дещо для характеристики її вихідної точки. В противенстві до переважної частки вчених, які доси говорили про те, що таке національність і яке її значінє в суспільному житю (нагадаю хоч би голосну свого часу статю Репана) проф. Овсянко-Куликовскій відмовляє національності прикмети явища масового і примітивного і вважає її прикметою чисто психічною, отже основою на індивідуальній психології, а надто прикметою, що виробляється з поступом цивілізації і являється найвище розвиненою в чільних індивідуальностях, у геніяльних особах, реформаторах, пророках, поетах та політичних діячах даного народа. Чим далі в низ у духовій драбині, до середніх і найнижших верстов, тим ті прикмети менше виразні. І ще одно цікаве спостереженє робить автор: національних прикмет, людини не можна шукати в сфері її чутя, треба шукати їх головню в сфері інтелекту і волі. Про мотивованє сих тез і консеквенції їх для практичного житя поговоримо окремо при розборі сеї інтересної статі, скоро вона закінчить ся друком. А. Русов дав в ч. 4 4 цінну інформаційну статю: „Нѣсколько словъ о территории и поселеніи Укравы“, з етнографічною мапою, й другу: „Формы землевладѣнія и землепользованія на Украинѣ“ (N. 5). Проф. Вовк дав у N. 7 статю „Украинцы въ антропологическомъ отношеніи“ де зводить до купи результати найновійших праць на гім полі, в тім числі й власних помірив доконаних у наших горах. Н. Соколов дав інтересне статистичне зіставленє „Украина въ государственномъ бюджетѣ Россіи“ (N. 2), з якого як на долоні видно вплискуване України рос. державним скарбом, що забирає з неї річно звиш 240 мільонів чистого доходу. Проф. Багалій подав

інтересний причинок до історії духовної цензури на Україні („Характерная страничка изъ прошлаго“ N. 6).

Слабше презентуєть ся відділ літератури й культури та історії і критики літературної, свідомо відсувений редакцією на другий плян супроти актуальних політичних і суспільних тем. На першім місці поставимо тут відому нашим читачам (в скороченю) статю проф. Грушевського „Позорной памяти“ (N. 1), кренке слово обуреня на память ганебного указу 1876 р. Крім згаданої статі про історію політичної гадки на Україні присвятив він особну статю п. т. „Украинский Пьемонтъ“ оглядови того значіння, яке мала Галичина для культурного й політичного руху України (N. 2). В роковини смерти Драгоманова присвятив його памяти невеличку статейку М. Могилянський (N. 4), підносячи значіне покійника як політичного письменника. В тім же н-рі присвятив д. Дорошенко статю відомому віденському виданю „Ruthenische Revue“ з продовженєм „Ukrainische Rundschau“. Горячо підносячи важність самої ідеї видаваня такої „української трибуни в Европі“ і заслуги пок. Сембратовича, д. Дорошенко одначе не дає ніяких інформацій про зміст сього виданя ані не звертає уваги на його слабї сторони. Від виданя так поважного як Укр. Вѣстн. можна було ждати чогось серйознійшого, як повторюване загальників, яких ми читали вже немало в укр. пресї про се видане. Той сам автор присвятив у N. 9 статейку Науковому Тов. ім. Шевченка у Львові. Панї Русова присвятила тепло написану статю потребам українського шкільництва (Современныя школьныя нужды на Украинѣ, N. 2). Провадить ся огляд української преси (N. 1, 3), але лише в Росії, і на жаль за мало систематичний і декуди занадто загальниковий, „як для чужих“. Се метода не зовсім вірна; „Укр. Вѣстникъ“, як бачимо з сього короткого огляду, се фактично сьогодні не лише укр. трибуна в Росії, але одинєкий руковідний орган укр. інтелігенції і таким може й доведеть ся йому бути ще довгі роки.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, фільології й етнографії, виходить у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Рік XV, 1906. Кн. IV. Т. LXXII. Зміст:

1) Зміст LXXII тому. Ст. 3—4 (по українськи й по німецьки). — 2) Мих. Грушевський, Лист Володимирської громади з 1324 р. (факсиміле листу й печатки). Ст. 5—8. — Лист громади М. Володимира до громади М. Шральзунда в справі забраних товарів своїх купців, перехований в оригіналі в міському шральзундському архіві, був виданий вже у звіснім збірнику актів до історії Ганзи (K. Höhlbaum, Hansisches Urkundenbuch). Та деякі питання, які насувають ся на його вид, вимагають ближшого познання з його оригінальним виглядом. Тому проф. М. Грушевський подає його фототипічне факсиміле, а також декілька своїх критичних заміток. — 3) Др. Іван Франко, До історії українського вертепа. Історично-літературні студії й матеріали. III—V (конець буде). Ст. 9—79. — Подавши в попередній книжці „Записок“ генезу вертепа взагалі, переходить автор тепер до властивої теми — українського вертепа. Сьогодні вважаєть ся майже зовсім певним фактом, що вертеп прийшов до нас із Польщі, а від нас у XVIII ст. перейшов у Московщину. Одначе сей факт не можна вважати таким певним, як би здавало ся, читаючи загальні нариси історії руського театру А. Веселовского, Н. Тіхонравова, П. Морозова або праці польських істориків театру. Таку свою думку опирає автор на детальній аналізі й порівнанню польських і українських текстів вертепних драм (між ними кілька зовсім до тепер незвісних), які виказують дуже мало спільного. Відповіді на питання, де саме треба шукати правітчини нашого вертепа, автор одначе не дав. — 4) Філярет Колесса, Ритміка українських народних пісень. III. Ст. 80—111. — Обговоривши в II розділі своєї довшої праці розвій ритмічності в українській народній поезії, розбирає тепер автор т. зв. музикально-синтактичну сторону. — 5) Іван Созанський, До історії участі галицьких Русинів в славянським конгресі в Празі 1848 р. Ст. 112—121. — У звіснім славянським конгресі в Празі 1848 р. взяло зі сторони галицьких Русинів участь тільки трьох делегатів „Головної Ради Руської“ (Борисікевич, Гінилевич і Заклинський); був вправді вибраний четвертий делегат з Покутя (о. Вірський), та з невідомої причини на з'їзд не поїхав. Автор подає в додатках кілька незвісних документів, що стоять у безпосередній звязи з вибором і висиякою згаданої руської делегації. — 6) Сергій Маслов, Рукописи Софійської катедри в Києві. Ст. 122—140. — Автор подає на підставі праць Н. Петрова огляд найважнійших рукописів софійської катедри в Києві, які звязані чим небудь з Україною. При-

кінці огляду подає повні тексти двох інтересних оповідань (про жінку, що зарізала двоє своїх дітей, аби вийти заміж і про чудо св. Миколая в Києві). — 7) Др. Степан Рудницький, *Полученє Сяна в Дністром в ледовій добі*. Тимчасова звістка. Ст. 141. — Досліди в підкарпатській часті сточища Дністра, які автор поробив в 1904—1905 рр., видали кілька нових важних результатів, які він бажає зазначити, заки вийде його спеціальна розвідка. І так між ин. автор констатує, що в ледовій добі води Сяна плили від Перемишля на південний схід і лучили ся з водами Дністра. Аж коли Висла відділила ся від великої річної системи північної Німеччини, Сян завернув в її область. — 8) *Miscellanea*. Ст. 142—147: а) *Справа поминання гетьманського імени на „переносі“*, под. Ів. Джиджора; б) *Українська вірша про уманську різню*, под. Ів. Кривецький; в) *Пастирський лист Ангеловича з р. 1799*, под. Ів. Крипякевич. — 9) *Наукова хроніка: Зенон Кузеля, Етнографія в західно-європейських часописях за р. 1904, з деякими доповненнями за р. 1903 (конець)*. Ст. 148—184. — В шістьох дальших розділах (V. Часописи територіяльні (*Landeskunde*) й історичні, VI. Часописи історично-літературні, фільольогічні й педагогічні, VII. Часописи мішаного змісту (етнографія, географія, історія, фільольогія, історія культури), VIII. Часописи, присвячені студіям релігії і теології, IX. Збірники (видання наукових товариств) і бібліографія, X. Музеї) автор подає огляд кількадесятьох німецьких і французьких наукових часописей і журналів. — 10) *Бібліографія (рецензії й справоздання)* ст. 185—240, — де подано рецензії й справоздання з 25 російських, польських і німецьких праць, що чим небудь дотикають української історії, історії літератури, фільольогії й етнографії. *І. Кр.*

На шляху. Літературний альманах, виданий академічним товариством „Союз“ в Чернівцях в пам'ять 30-тих роковин свого заснованя. В Чернівцях, 1906.

Перед 20-ми роками видало було академічне тов. „Союз“ літературний збірник п. з. „Буковинський Альманах“, у яким друкували ся твори письменників, звісних тоді ширшій громаді; в сьогорічнім альманаху беруть участь лише самі молоді люди, що або ледво почали літературну карієру, або що-йно починають її. Домінуючим мотивом їх писань — коханє. На той мотив як хто вміє так співає. Голос іще не вишколений; у деяких пливе він часом чисто й рівно, або бодай зносно, але трапляють ся й фальшиві тони, що немилосерно ріжуть наше вухо, пр. у О. Волощука й Д. Макогона. Волощук співає нам ось якої:

Спокою хочу, тишини мертвої,
щоби не чути й віддиху життя,
щоби не бачить і душі живої,
щоби втонутн в хвилях забутя.

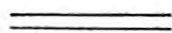

Бажаю тиші тої гробової,
щоби не рвала серденька мого,
душі, щоб не ранила молодої. —
спокою хочу — того гробного.

А Макогон зараз же й вторує йому:
Тепер ми журимось, страдаєм.
за себе й других ся стараєм
щоб звеселити смутку час, —
а за часок не буде нас...
Підем в могилоньку глибоку,
за порох тіло замінить...
Що, що було нам жить?
А в світі нас забудуть люди
і не згадають наші труди
і може будуть висьмівать...
Що, що було страдать?

Таким дуетам хіба не слід бути на концерті молодих співаків!... Зрештою збірник загалом робить приємне вражіння: дебютанти змагають до гарної форми й чистої мови (хоч у деяких ще зустрічаємо: „мя“, „тя“, „піснь“, „тобов“, „встекло“ і т. д.) та передають свої молодечі чуття й пориви в строфах, збудованих по найбільшій часті артистично. В поезіях слідні впливи головно Гайного й Фравка, в прозі Федьковича, Стефаніка, Семанюка й инь. *Nemo propheta in sua patria*; годі пророкувати, кільки в дев'ятнадцятох дебютантів лишиться ся вірними українській Музі, годі видавати засуд на основі кількох літературних проб: тому ми намість прикладати строгу артистичну мірку до творів наших дебютантів, заохочуємо їх до енергічної й невсипної праці над українською мовою й літературною творчістю та бажаємо їм півтків на білім шляху, що веде в царство краси.. *М. М—ський.*

„В такі хвилі“. З приводу моєї рецензії на книжочку видану під таким заголовком прислав автор її, д. Остап Луцький „Кілька слів“, у яких між иньшим простує моє твердження, буцім то його вірші „На верхах“, поміщені в збірці „В такі хвилі“, були передруковані в давнійшій збірці тогож автора „З моїх днів“. Признаю ся до вини: пишучи рецензію на „В такі хвилі“ а принакрово не мав під рукою давнійшій збірці д. Луцького, а вірші „На верхах“ видали ся мені такими знайомими, що я прочитавши їх був певнісїнький, що вже читав їх десь недавно. Пізнійше я переконав ся, що справді сим твердженням зробив кривду д. Луцькому, а властиво його новій книжочці, бож самого автора за ті вірші я похвалив. Просячи вибаченя за сей lapsus memoriae застерегаю ся, буцім то я навмисно написав се в якоїсь ворожій тенденції супротив д. Луцького. *І. Ф.*

Книжки надіслані до редакції.

Др. В. Щурат, Грунвальдська пісня (Bogurodzicza dzewicza). Памятка Западно-руської літератури XIV в. Жовква. Наклад М. Петрицького. З печатні оо. Василян. 1906, стор. 52 і в окремії картці фотографічна знімка з кцивського тексту Матія в Грохова.

Програма Української Народної Партії. 1906. З друкарні товар. „Руска Рада“ в Чернівцях під зарядом Ів. Захарка, 8°, 47 стор.

Dr. M. Murko, Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven. (Separatabdruck aus Band XXXV und XXXVI (der dritten Folge Band V und VI) der Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Mit 9 Abbildungen im Texte. Wien 1906, 4°, стор. 308—330+12—40+92—129+4.

Яцимирській. Изъ исторіи славянскої проповѣди въ Молдавіи. Незавѣстныхъ произведенія Григорія Цамблака, подражанія ему и преводы монаха Григорія. Спб., 1906, ст. 166+125.

Йогож, Изъ исторіи славянскої письменности въ Молдавіи и Валахіи XV—XVII вв. Введение въ изучение славянскої литературы у Румынь. Спб. Тырновскіе тексты славянскаго происхожденія и замѣтки къ нимъ, 1906, ст. 118+ 176.

